

Не вбивай

Богдан Лепкий

Історична повість

*[Повість "Не вбивай" присвячена подіям, які зумовили страту
Кочубея та Іскри.]*

Дорогому швагрові
Іванові Ліщинському
в Бориславі

У ЖОВКВІ

Відколи Жовква Жовквою, таких Великодніх свят, як 1707 року, вона не переживала.

Ще зимою з'їхав туди цар Петро з Меншиковим і з новим своїм канцлером, Гаврилом Івановичем Головкіним. З царем нахлинуло багато царських людей, боярів, прислуги та військових старшин.

Невеличкий город зароївся людьми, не було двора, де б не стояли москалі.

Жовківці тулилися по повітках і "маштарках", а були й такі, що лишали своє хазяйство та переїздили жити на село до родичів або до знайомих.

До царя часто-густо прибували пани польські, що ворожо ставилися до Карла і до нового польського короля Станіслава Лещинського і обстоювали за Августом, хоч він ще літом зрікся корони і 14 вересня підписав мир у Альтранштадті.

Відвідували царя у Жовкві навіть такі вельможі, як краківський каштелян Януш Вишневецький та мазовецький воєвода Хоментовський. Вони без великого почоту і кроку ступити не вміли, тому-то на час такої гостини у місті за жадні гроші зайвої квартири не знайшов би.

Були, щоправда, такі шинкарі та властителі гостиниць, що гарні гроші тоді заробляли, але загал терпів і молився до Бога, щоб раз увільнив їх від тих непрошених гостей.

Цар Петро бісився. Його союзник Август не витривав на становищу; Карло тріумфував.

Цар боявся, що Карло, покінчивши з Августом, усі свої потуги на Московщину кине, і заздалегідь давав прикази, як народ має на той час поводитися.

Росія велика, впустити ворога, а тоді не дати йому ні хліба для людей, ні паші для коней — це дуже простий спосіб, щоб загнати його в біду. Тому-то цар і писав до Апраксіна, щоб усі хлібороби, великі й малі, не тримали хлібів по клунях та по коморах, а закопували зерно в лісах та дебрах, звідки б ворог нелегко міг його добути.

Царські люди, навіть найчільніші, знайомилися тоді з його славною дубинкою і

благословили такий день, коли їм поталанило не досвідчати царського гніву.

Одинокий союзник царя — це був гетьман Мазепа. "Весь тягар війни лягає тепер на нас", — писав цар до гетьмана, закликаючи його в Жовкву на військову раду.

Саме в страстну п'ятницю приїхав гетьман з невідступним Орликом і з деякими старшинами до Жовкви на ту раду.

Ледве піднядено для них квартири, і то примусом, а не з доброї волі, і навіть не за добрі гроші.

Малий городок перемінився у якийсь венецький маскарад. Зелені московські каптани мішалися з козацькими контушами та кереями, а три мови: українська, польська і московська — зливалися у якусь мішанину, від якої аж уха пухли.

Матіркування, шлякування і псякрення чути було на кожному кроці, їх заглушувало хіба тарахкання хлопців дубовими довбеньками до церковних парканів у велику п'ятницю і в глуху суботу.

А коли прийшов Великдень, то жовківські дівчата не зважилися виводити гагілок на цвинтарях біля церков, не співали про Романа, бо бачили, що приїхав ще хтось могутніший і небезпечніший від нього.

Гірка була паска цього року, і не один та й не одна слізьми її обілляла, порівнюючи минулі страсті— Христові з власними терпіннями, котрі їм отее доводилося переживати.

Ні сліду колишньої радості в це найнадійніше весняне свято.

Хоч Великдень був пізній і природа вспіла вже прибрати нове: зелене, біле, рожеве й синє вбрання, хоч цвіли фіялки й пахла черемха, хоч у збіжжях могла сховатися курка, ніхто не втішався весною, і кождий з острахом дивився на північ, чи не надсувається нова туча у виді нових царських або яких других військ.

Жовківці, як звичайно мешканці малих міст, не дуже-то розбиралися в політиці.

Куди там їм було розуміти хитрощі Петрові, котрий польську корону, скинену з голови Августа, предкладав і королевичеві Собеському, і Ракочому, і якомусь там герцогові англійському, котрий одиноким своїм союзником признавав Мазепу, а рівночасно чужинцям пропонував князівство Київське або Володимирське як нагороду за спілку або хоч би навіть за посередництво в замиренню Росії зі Швецією...

Хто дасть більше?..

Навіть люди, що не раз мали з політикою діло, не годні були стежити за дивними скоками гадок, які відбувалися у великій, але неспокійній і ненормальній голові молодого царя.

Тому-то мешканці славного й гарного города Жовкви несотворенні речі розказували собі тихцем. Не один, дивлячись на салдатів, поляків і навіть на своїх, на козаків, хрестився, бо ніяк зрозуміти не міг, звідки й пощо вони тут взялися.

Ніби Пандора ящик свій над Жовквою відчинила і, що в ньому було, висипала нараз на місто.

До того, відома річ, що цар несамопитий, на нього всі дивляться, як на антихриста, і — який же тут Великдень?

Добре, що минув і що кінця світа не було.

Більше ніж тиждень і мало що не два довелося ждати гетьманові Мазепі на тую воєнну раду. Правда, у Жовкві він не потребував скучати. І він їздив, і до нього приїздили люди, але треба було дуже секретно видатися з ними й дуже політичне балакати, бо в Жовкві під тую пору і стіни уха мали.

Гетьманові старшини теж не були раді. Весна. В маєтках чимало роботи. В кожного родина, святкуватимуть без батька, а ти сидиш у тій Жовкві не знати пощо й нащо.

Нарікали старшини, зібравшись в гетьманській господі, коли їм довелось на гетьмана ждати, так як нині, у второк по провідній неділі.

Гетьмана ще вранці покликали на раду, бо цар скоро встає. Сидіти може геть поза північ, а вставати мусить разом зі сходом сонця і зараз за роботу береться. Чорт, не чоловік!

Старшини посходилися коло полудня. Не буде ж тая рада Бог вість як довго тривати! Петро не любить зайвих слів. Або говори до речі, або мовчи. Декому вже й язик відрізали за те, що непотрібно балакав. З Петром короткий процес.

Чекають старшини, гетьмана нема.

— Ясновельможний сам пішов? — питає Орлика компанійський полковник Ганський.

— Сам, як палець.

— Також нові звичаї, щоб гетьман одинцем ходив, нібито в нього надійних людей нема.

— Видно, нас там не треба, — додає обозний Ломиковський.

— Нас тільки тоді кличуть, як голову під кулі та під шаблі треба наставляти, — завважує Ганський, — але до військової ради, то ми задурні. Москалі всі розуми поїли.

— Звичайно, вони барини, а ми холопи їхні.

— Царські люди in spe.

Говорили чимраз тихіше, щоб який чорт не підслухав.

Хтось добув із шароварів добре вже постирані кістки.

— Кидаймо!

Скорочували час як могли. Але нервувалися, і навіть кості не могли цьому нервованню зарадити.

— Хтось іде!

І властитель костей сховав їх назад у свої глибокі шаровари.

Увійшов покоєвий гетьманський, Кендзеровський, оженений з сестрою Насті Скоропадської, чоловік молодий, не дуже ще бувалий, але відомий зі своєї вірності до Мазепи.

— Як же там, Кендзеровський, — стали питати його, — не чув, що там діється на тій раді?

— Звідки я, ваші милості, чути маю. Двері позамикані наглухо, скрізь варти, туди й миш не пересунеться.

— От як москалі вміють секретні ради тримати! — завважив хтось.

— То правда, а ми свободний народ і не любимо секретів.

Що на серці, те й на язиці.

— Біжимо з язиками, чи треба, чи не треба.

— Але як же там, пане Кендзеровський, не чув, коли гетьман поверне?

— Кажу милостям вашим, нічого я не чув, і сам прийшов подивитися, чи не вернувся вже ясновельможний, бо звідси до царського постю недалеко. Піду назустріч.

— Іди, йди, небоже. А якщо гетьмана зазриш, так і нас ісповісти.

І Кендзеровський пішов. Ломиковський потягнувся і позіхнув на всю губу.

— Їй-Богу, вже мені того всього забагато!

— А мені обідати хочеться, — сказав, утираючи губи, полковник Ганський. — Тепер, як тут говорять, загальниця. Пощо має чоловік себе морити?

— На гетьмана з обідом чекаємо.

— Може, він у царя обідатиме.

— А мабуть. Якщо рада затягнулася так довго, то цар своїх радних на обід запросить. Іду я. У мене тут і знайомі є. Хоч медку поп'ю. Тутешні люди вміють добрі меди ситити.

І Танський вийшов.

Ломиковський знову протягнувся, аж крісло затріщало, і позіхнув від уха до уха.

— Не люблю я цього Танського, — сказав.

— А це чому?

— Отак, не люблю, та й годі! Непевний він для мене чоловік. Ніколи тобі не подивиться в очі, як кіт.

— Щось ніби Кочубей.

— А гадаєте, панове, що Кочубей певний?

— Хто його знає, чи певний він, чи ні, а гріха на совість не треба брати, — заважив Орлик. — Щодо Ганського, то гадаю, що він, як компанійський полковник...

— Компанійський, охочекомонний чи сердюцький, один чорт. Тут не в ранзі діло, а в людині, — замітив прилуцький полковник Горленко. Він недолюбував тих нових формацій і, хоч як був прихильний до Мазепи, криво дивився на тих всіляких попридумуваних ним старшин. Взагалі, генеральні старшини і полковники старих, справжніх козацьких полків тримали себе за щось окреме.

— Молоде вино вишуміти мусить. Так і ті нові гетьманські полковники, поки не вишумлять, то з серцем до них не підходи.

Критикували одні других, аж до Кочубея дійшли.

— А цей же що? Старий гетьманський товариш. Яму під Самойловичем копав, а тепер, мабуть, під Мазепою гребе.

Апостол боронив свого свата. Не такий-то він небезпечний. От, звичайно, біда, коли жінка чоловіком, ніби швець шкурою, крутить.

— Ні, ні, пане-товаришу, не борони ти генерального судді. Побачиш, він колись ще таку штуку затіє, що всім одно горе вийде, — обстоював Горленко.

— Наш судець Чуйкевич куди краща людина.

— Золото, не чоловік!

— А син?

— Яблуко від яблуні недалеко паде. Молодий Чуйкевич у свого батька вдався.

— Гадаю, що в нього ще більше характеру, ніж у батька. Подумайте лише. Цей парубок закохався у Кочубееву Мотрю, ну, як чорт у вербу.

— Добра мені верба, Кочубеева Мотря! Це ж найпишніша троянда, пане-товаришу! — завважив Орлик.

— Для тебе, генеральний писаре, бо ти, хоч свою гарну жінку маєш, але й на других не від того, щоб глипнути оком. Звичайно, — молодий. А мені вже не до жінок. Отож кажу, закохався Чуйкевич у Мотрю, Мотря до гетьмана втікла, а він її у гетьмана сторожив, для нього. Погадайте, яка це вірність!

— Бувають ще характерні люди на нашій Україні.

— Україна буйна, на ній усяке квіття процвітає.

— Але будяччя найбуйніше буяє!

— Звичайно, — степ. Та ми відбігаємо від речі. Про молодого Чуйкевича мова. Чую, він тепер знову до Мотрі сватається.

— Говорять.

— Кажуть, нібито Кочубей і старий Чуйкевич уже й гетьмана просили, щоб їм дітей повінчати дозволив.

— А гетьман що?

— Викручується, — прошептав Горленко. — Кортять мошка гуглі, — і старшини стали голосно сміятися.

— Такий старий, а на жіночу вроду — пес.

— Тут не в старості діло, а в комплекції. Такої комплекції наш гетьман, і годі.

— Але що йому не наскучать ті юбки?

— Доброму козакові гостра шабля і гарна юбка не наскучать ніколи. Шабля на війні, а юбка дома, от воно які Апостол крутив свій дивно закоцьорблений вус.

— Та що ви його так крутите, пане-товаришу, як мошко пейси? — жартував Ломиковський. А Горленко відповів:

— Товариш Данило, бачите, кінець вуса такий гачок чіпає, щоб на нього жінок ловить.

— Як риб на вудку.

Апостол розплющив око, зморщив над ним чоло і відповів:

— Твої, товаришу, не зловлю. Не бійся.

— Тс!..

На порозі появився Кендзеровський, цитьнув і нараз вискочив надвір.

— Гетьман із воєнної ради вертає! Полковники попричісували пальцями чуприни, поправили пояси, файки повитрушували і поховали.

— Та й накурили ж ми в тій хаті.

— Ніби архіерей у церкві накадив.

Орлик відчинив вікно і здалеку побачив гетьмана, котрому назустріч біг Кендзеровський.

Орлик знав гетьмана, як тільки можна було його милість знати. Вгадував, коли він у доброму, а коли в поганому настрою. Тепер зжахнувся. Гетьман надтягав, як чорна хмара. Орликові потемніло в очах. Нагадався йому той Мазепа, котрого він бачив по від'їзді царя Петра з київського бенкету... "Слухай, що Меншиков каже".

Орлик відскочив від вікна і почав згортати та поряdkувати на своєму столі якісь папери. Деякі ховав у нагрудну кишеню.

— Не остався наш гетьман у царя на обіді, — завважив Данило Апостол і перестав крутити свій ус.

Нагло відчинилися двері, і в хату увійшов Іван Степанович Мазепа. Його обличчя, звичайно блідаве, ніби зі слонової кості, паленіло. Між бровами зарисувалася характеристична складка, уста затяглися, вус нервово дрижав.

— Здорові були! — сказав, не підводячи задуманих очей, перейшов хату і вступив у свою спальню. Кендзеровський заніс за ним туди кирею і шапку, замкнув двері і вийшов до старшин. Ті стояли, збиті в гурт, збентежені, і не знаючи, що їм робити: йти чи дождитися, аж вийде до них ясновельможний?

Такої ситуації вони не пам'ятали.

Гетьман дуже вважав на товариські форми. Хоч як був іноді стурбований, а може, й лихий, а все ж таки зі старшинами чемно і ввічливо вітався. А тепер він перелетів через кімнату, як вітер, і тільки його сап'янці проскрипіли, аж здавалося, долівка під ногами застогнала. Що такого зчинилося на раді, що вивело старого гетьмана з рівноваги?

І старшини стали перешіптуватися між собою.

— Навіть у царя на обід не лишився!

Це їх турбувало найгірше. Це був дійсно поганий знак. Крізь зачинені двері чути було, як гетьман ходив кругом стола; ходив, ходив, ходив...

— Що сталося? — питали Кендзеровського.

— Не знаю. Його милість словечком не відзивалися до мене, — відповів і, зітхаючи, вийшов.

Пристали тоді до Орлика. Але й він нічого сказати не міг.

— Може, які листи?

— Ніяких таких листів не було. Видно, на раді збентежився.

— Цар — нахальна людина. Чи не обидив він його?

— Не гадаю, щоб аж до того дійшло. Цар потребує наших людей і — червінців, а вони є тільки в Мазепа.

— Як колись у батька Хмельницького бували. Король мерз тоді у своїх покоях на Вавелю, не було курки, щоб йому на обід зварити, а в Хмельницького все гроші знайшлися... — завважив хтось.

Гетьман ходив, ходив, ходив.

— Ви як собі гадаєте, — озвався Апостол, шарпаючи свій вус, — а я таки йду. Не

люблю такої гостини.

Вийшов Апостол, а за ним і другі. Двері, не мащені, мабуть, відколи їх у завіси поклали, заскрипіли так жалібно, що гетьман, здається, цей скрип почув і вийшов зі своєї

відпочивальні.

Явився на порозі не рум'яний уже, а білий. Орлик стояв при столі, Горленко підпірав піч, Ломиковський дивився у вікно.

— А тамті де? — спитав гетьман, розглядаючись по хаті.

— Обідати пішли.

Орлик несміливо приступив до гетьмана.

— Ваша милість теж зволють прийняти обід?

Гетьман заперечив головою.

— Не хочу!

Це "не хочу" було так сказане, що Орлик і не питався далше.

Гетьман переступив поріг. Прискореним кроком підійшов до Ломиковського, подав руку, потім до Горленка і теж звітався з ним.

— Як ваше здоров'я? — спитав, силуючись на усміх.

— Спасибі милості вашій. Живемо помаленьки.

— Гірке це наше життя, панове-товариші, ой гірке! Ворогові своєму такого не бажаю.

Орлик подав гетьманові якийсь старий, сильно висиджений фотель. Сів, спираючи руки на непевні поруччя. Прикра мовчанка запанувала в кімнаті. Нараз — гук!

Гетьман здригнувся.

— Стріляють цареві до обіду! — процідив крізь зуби. Його руки нервово стискали поруччя. Зелений бузок заглядав у вікна. Від цієї зелені падали відблиски на біле гетьманське обличчя і робили його ніби мертвим.

Горленко і Ломиковський глянули на Мазепу, і їм жаль зробилося старого. На гадку, що його на царській раді могла стрінути обида, навіть ділом, а не лиш словом, кров ударила їм до висок. Це ж не лиш для нього, але й для них усіх обида. Невже ж посмів би цар, тепер, коли тільки тисяч козацького війська, кінного й пішого, б'ється за його пристіл, котрий тріщить, як отее старе крісло, на якому сів гетьман, — неville ж смів би він віддячуватися Україні каменем за її хліб?

Гетьман мовчав. Всі три його вірники не спускали з нього очей.

Як же він за останні місяці подався! З тої пори, як Мотря від'їхала від нього, ніби й життя покидає Мазепу. Ніби Мотря молодість зі собою забрала. Гетьман схуд, посивів, морщинами покрилися лиця, тільки ті очі світяться, як свічки. Як свічки над усопшим, прийшло Ломиковському на гадку.

І він стихійно і, не надумуючися довго, обхопив гетьмана за коліна:

— Ваша милість, зводьте прийняти обід, хоч одну страву, хоч ложку борщу. Як же там у голоді сидіти. Будь ласка!

— Спасибі вам. Такого вони мені пива наварили, що й страви не хочу.

У словах гетьмана почувся жаль.

Старшинам дивно було слухати таких слів і дивитися на пригноблення гетьмана, котрий нарікати й жалуватися не любив.

— Коли б я так вірно і дбало служив Богові, то дістав би найбільшу нагороду, а тут, хоч би ти і в ангела перетворився, то й тоді, мабуть, жадної подяки не зажив би за службу і за вірність свою.

Знов залунали голосні стріли, перебиваючи гетьманові слова.

— На віват стріляють, прокляті! — вихопилося Горленкові.

Гетьман пильно подивився на нього.

— Стріляють!

І він гірко всміхнувся і поправився у старім і невідгіднім кріслі.

"Як же він постарівся, — знову промайнуло їм через голову. — Це вже не той Мазепа, що був перед роком"

І мороз пішов їм поза плечі. Якби так він, не дай Боже, покинув їх тепер, переходячи, як сам це перед хвилиною зазначив, з поганої царської на кращу, Божу службу, що тоді сталося б з ними і з цілою Україною? Нема чоловіка, щоб міг зайняти його місце й гетьманувати так, як він.

Мазепа ніби їх гадки відгадав:

— Га, що ж, в ложці каші з'їсти себе не дамо, хоч роти в них широкі й апетити великі.

Горленко стиснув рукоять шаблі. Ломиковському очі засіяли.

— Милосте ваша! Не журіться. Ваш розум, а наші руки, — не підемо в Москву шукати науки.

— Не підемо!

— Чого ж ви стоїте? — перебив їм нараз гетьман. — Сідайте! Подай, Пилипе, три крісла. Ближче! Так. Старшини крісла до гетьмана притягнули.

— Присуньтеся, щоб не балакати вголос. Присунулися крісло в крісло, і гетьман почав:

— Кажете, не підемо до них в науку. Шкода! Бо нема такого дурня на світі, від котрого не можна би чогось навчитись. А від москалів таки чимало. Подивіться на них. Не знаю, як війна скінчиться, але як тепер воно є, — то цар програв. Август зложив королівську корону, на польському престолі засів царський супротивник, Станіслав Лещинський. Карло побіджує і тріумфує. А дивіть, який послух у царському війську! Чи чували ви що там про якісь бунти, про якусь супротивність цареві? Ані сліду чогось подібного. А хай би воно так, не дай Боже, в нас! Ще не скінчилася б баталія, а вже горлали б наші всезнайки, що гетьман винуватий, що його скинути треба, або, ще чого гіршого, залунав би клич, — переходіть на другий бік! От де наше нещастя, панове! Розказують, не знаю, чи правда, що коли цар у курфюрста був і з ним з високої вежі одного замку дивився, то прийшла йому охота сказати до свого чоловіка, що поруч нього стояв, — "скачи!".

— І що?

— І — цей скочив...

— Монгольська деспотія.

— А в нас анархія слав'янська. Щоб збудувати державу, треба перше тую анархію переломити.

Ніхто не перечив.

Зелені відблиски на обличчю гетьмана жовкли й золотіли. Сонце схилялося на захід, а в хаті були від заходу вікна. І знов забриніли шибки.

— Але ж стріляють до біса! — завважив Л омиковський, і гетьман знову питливо глянув на нього. Годі було з того погляду догадатися, чи по нутру йому тая заввага, чи ні.

"Чому він нічого не говорить? Мовчить, як гріб! — питалися в душі старшини. — Це ж така непевність, що довше й витримати годі. Висить над тобою скеля і гнітить. Ні втікати від неї, ні трутити, щоб покотилася до чорта".

Натяки, натяки й натяки, а нічого певного, нічого нового, ходиш, як у потемках, потайниками блукаєш.

І Ломиковський, як близький до гетьмана чоловік, зважився задати йому питання:

— Що ж там на тій раді було?

Гетьман здивовано подивився на нього.

— Нарада тайна була. Знаєте, що таке тайна? — відповів нерадо.

— Прощення вашої милості за сміливість прошу, але ж ми не чужі до вашої милості люди, не сторонні, а, так сказати, свої, близькі, з чого собі і честь велику маємо. Бачили збентеження свого регіментаря і раді б знати, чи не приключилося йому щось непристойного для його достойної особи, щось такого, за що ми, як вірні його старшини, повинні б з усіх сил своїх кріпко за ним постояти.

Усі три припіднялися з місць. Видно, слова не сказані були на вітер, а добулися десь із глибин душі. Їх обличчя зробилися поважні й грізні, в їх очах запалав довго здержуваний огонь. Коли б гетьман сказав їм був у цей мент:

"Так, зневажено мене. Ідіть і бороніть моєї честі!" — вони, безперечно, пішли б, не зважаючи на ніщо.

Але гетьман не сказав того. Ще не пора.

Потягнув їх злегка за поли.

— Чого ж бо ви зриваєтеся, сідайте! Невже ж гадаєте, що Мазепа дасть обиджати себе? Добре я знаю, хто я такий. Не купити мене ні за гроші, ні за титули. Гроші я й цареві даю, а титулу вищого, як гетьман, значиться вожд і начальник України, теж не потребую. Мій титул нині не згірший від королівського подольського, а за значіння я з ним також не мінявся б. Але болять мене тії торги, що за живу шкуру українського медведя ідуть. Мене герцогом хочуть зробити, а Київське, Волинське й Чернігівське князівства другим дають. До чого воно подібне? Це ж фантазії, на які я, старий, досвідчений і практичний чоловік, ніяк не піду. Мазепа — гетьман і гетьманом усієї України хоче остаться. Мазепа ніяким чином не допустить до того, щоб чужинці сиділи на нових престолах пошматованої української землі. Досить мені цього, досить!

Гетьман зірвався з дряхлого крісла і став нервово ходити по хаті.

Повставали й старшини і попідпирали собою стіни, щоб не спиняти його.

Крізь вікна залітав спів птахів і свіжий запах розквітлих бузків, котрих було повно по городах і попід плотами.

— Або отее перестроювання України на московський лад. Замість виборних старшин мають командувати нами, козаками, московські бояри. Що п'ятий чоловік з полку перейде в компанію, дістане мундир і салдатську плату, а решта повернеться додому, щоб сіяти й орати та щоби згодом зробитися звичайними царськими холопами. Скажіть, можемо ми на таке пристати?

Гетьман став і глядів старшинам в очі.

— На таке ми ніяким чином піти не можемо.

— Краще зі шаблею у руці загинути чесно, ніж соромно пхати шию у ярмо.

Гетьман значуще подивився на вікна. Орлик зрозумів цей знак і позачинював їх.

— Милосте ваша, — почав палко Ломиковський, — регіментарю наш, надіє ти наша! Пощо ж нам гаятися, якої ще більшої наруги дождитися? Затягають петлю на шиї нашій чимраз то кріпше, зашморгнуть нас. Усі ми бачимо, до чого воно йде. Вони хочуть Україну не лише поневолити дорешти, але хочуть злити її з Московщиною в одно, хочуть переорати наші останні межі, щоб був один великий царський лан, а на ньому цар-ратай, що оре його нашими списами і шаблями і гноїть козацьким трупом на московську пшеницю. Спасаймося, ратуй ти нас, поки пора! Тепер пригожа хвилина, а за який час, може, доля знов повернеться до царя, а відвернеться від Карла й Станіслава. Пощо нам дождитися такого повороту? їй же Богу, або тепер, або ніколи. Гнівайся на мене, пане гетьмане, відбери від мене рангу й рангові маєтності, роби зі мною що твоя воля, а я раз мушу це тобі сказати, бо так само, як я, гадає нас багато, дев'ятдесят дев'ять чоловік на сто!

Гетьман узяв Ломиковського за руку, і його уста осінив знову звичайний, приязливий усміх.

— Приятелю мій! Ти знаєш, як поляки кажуть: цо нагле, то подябле. Не хочу я, щоб і в нас сталося подябле. Розумієш мене?

Ломиковський глибоко зітхнув. Бачив, що гетьман знов, як старшини казали, виляє хвостом.

— Не на те я, — говорив гетьман, — ціле життя мудро робив, щоб тепер якоюсь дурницею все діло попсувати. Політика, товариші, не така проста річ, як декому здається. Легше виграти битву, як заключити корисний мир. Вірте ви мені, старому. Бачу це не віднині, що ви напирате на мене, молестуєте мене, щоб я зробив, як вам завгідно, а я казав уже це не раз і нині кажу, що зроблю так, як мені мій розум і мої політичні плани велять. Не інакше! Мусить же в кожному організмі бути якась голова. Хвіст конем не вертить, а кінь хвостом. Не обиджайтеся на мене. Я вас люблю і за вами, й жінками, й дітьми вашими постою, бо на це я хрест святий цілував, але лишіть ви отсі намови. Я вам довіряю, довіряйте ж і ви мені.

Гетьман устами всміхався, а очима грозив.

— І ще вам одно хочу сказати, щоб ви спокійно могли відійти від мене, а саме, що Мазепа живим у неволі себе не здасть, чуєте — не здасть себе живим у полон ніколи й нікому! Але того самого він і від вас бажає. Побачимо, чи дотримаєте з ним кроку.

На улиці затопотіли чоботи. Весняне болото підісхло, чути було здалеку, як хто ішов.

Орлик відчинив кватирку і глянув.

— Меншиков! — прошепотів.

Старшини скоро попрощалися з гетьманом і подалися в двері від подвір'я.

Гетьман ще скорше пустився у свою відпочивальню.

Орлик скоренько постелив йому ліжку, зачинив двері від світлиці і сів при своїм столі писати.

Гетьман роздягся і поклався в постелю. Зробив це нарочно, щоб не виходити його світлості назустріч. Забагато честі, та ще після нинішньої воєнної ради.

Треба ж ціну собі знати. Хто не цінить себе, того й недооцінюють другі. Помиляється цар, гадаючи, що на Мазепу можна гримати, як на боярів. Нині позволь йому, щоб гримав, так завтра дубинкою поб'є.

Гетьман столик з медицинами ближче до свого ліжка присунув.

ПОСОЛ ВІД ЦАРЯ

Орлик удавав, що щось пильного пише. Йому ця нашвидко заготовлена комедія дуже подобалася. Хай знають наших! Цар гороїжиться, бо гадає криком відстрашити лихо, як китайці ворога мальованими смоками страхують. Хто багато галасу робить, той або совість нечисту має, або боїться. Одно і друге криком хоче відвернути від себе. Так гетьманський блазень казав. Видно, і цар з таких-то людей, але гетьман із других.

Відчинилися двері, і дежурний офіцер Меншикова оповістив, що його світлість князь Олександр Данилович Меншиков до гетьмана в гостину зволив прибути.

Орлик на рівні ноги зірвався. Лівою рукою чуприну пригладив, правою пояс поправив, гузики позашіпав і вискочив на ганок.

Його світлість якраз на останній схід ногою ступав. Високі чоботи з чуткого юхту, прилягаючи до тіла лосеві ясно-жовтаві spodні, зелений, золотом гаптований каптан, андріївська лента через плече. Гарний, хоч малий, з пристійним, але малоінтелігентним, хоч не дурним лицем, гордо здивувався, побачивши замість гетьмана його генерального писаря.

Орлик поклонився у пояс.

— Його милість, гетьман, дома? — спитав князь.

— В ліжку лежать, недужі, — відповів Орлик.

— Що ж такого? Перед годиною бачилися ми, а тепер і недужий!

— Його милість пан гетьман в доброму здоров'ї на раду до його величества пішли, а недужими вернули.

— Можна провідати? Не стурбую його?

— Перед вашою світлістю двері до відпочивальні його милості пана гетьмана повсякчасно розтвором стоять. Будь ласка!

І Орлик відчинив двері до світлиці, в котрій перед хвилиною велася розмова гетьмана зі старшинами. По кутах снувався ще димок, бо старшини сильно своїм звичаєм накурили.

Меншиков, переходячи світлицю, кинув оком на Орликів стіл, потягнув носом дим і, повертаючись до Орлика, заважав:

— Не дуже-то в тій домівці Іванові Степановичеві вигідно. Мала вона, і немає такої обстановки, до якої він привик.

Крізь двері від гетьманської відпочивальні чути було сухий, відриваний кашель.

Орлик постукав чиколодками правої руки і спитав:

— Його світлість князь Меншиков. Чи вільно?

— Проси! — почувся голос з-між подушок. Орлик відчинив низькі, однокрилі двері, як до келії чернечої. Меншиков увійшов. Орлик подався назад, зачиняючи двері за собою.

Меншиков поклонився до ікони, котру гетьман привіз і казав почепити в углі, праворуч від свого ліжка, перехрестився тричі, доторкаючись пальцями свіжовимитої і жовтим піском ради гетьманового приїзду витертої долівки, а тоді, стаючи перед ліжком і заломлюючи руки, питався нібито дуже тривожно:

— Невже ви справді нездужаєте, шановний Іване Степановичу?

— Вдаю! — відповів гетьман і вказав на крісло. — Сідай, князю!

— Спасибі милості вашій. Висидівся на раді.

— Я також. І досидівся, бачите, до чого.

— Невже ж?

— Вдаю, жартую, брешу, — що хочете гадайте собі.

Світліший збентежився. Гетьман ніколи таким тоном не відзивався до нього.

— Будемо благодіяти Всевишнього, щоб ви скоро поправилися, Іване Степановичу. Дуже нам не в пору ваша недуга.

Гетьман з докором подивився на нього.

— Знаєте що, князю?

— Що такого?

— Не будемо гратися словами, бо мені тепер не до того. Якщо вам дійсно моя недуга не в пору, так чого ж ви тоді накликаєте її на мене?

— Ми? На вас? Іване Степановичу, що це ви? В гарячці балакаєте чи як?

— Балакаю я те, що гадаю, світліший князю, а гадаю я, що людині старій і такій заслуженій, як гетьман Мазепа, належить якщо не окрема шана, так хоч більша увага. На всякий спосіб, знаючи, що Мазепа недужий, не треба бентежити його криком і стуком, як якогось пахолка. На мене й за молодих моїх не гукали, а тепер я тим більше не бажаю собі того.

Меншиков ноги розкрав і руками за підбоки взявся:

— Ах, гетьмане, гетьмане! Говориш ти, ніби царя, батюшки нашого, не знаєш. Подивись, я, може, й найлюбіший з близьких до нього людей, а спитай, якої зневаги мені не доводиться від його величества зазнавати.

Гетьманові було того забагато. В нім накіпіла злість ще зранку, розмова зі старшинами долила оливи до вогню, так тепер, він, не витримавши, й відповів:

— Це, князю, ти, а це я.

Меншикова як коли б хто шпилькою в саме серце вколов. Він же був у Москві, що в Москві, в цілій Росії, перша після царя людина, що хотів, те й робив, хоч, правда, знав, що йому можна хотіти. Він з бублейника вибився в князі, в генерали, блистів від ордерів [1], купався у достатках, гордощі розпирали його, а тут цей старець, якийсь там гетьман, котрому, може, нині-завтра відберуть із рук булаву, сміє так спокійно казати: "Це ти, а це я!"... Відповів би гетьманові світліший, коли б не дістав був від царя приказу йти і заспокоїти старого. А приказ царський сильніший від почуття особистої честі і від обиджених гордощів світлішого.

Тому-то це "ти і я" Меншиков сховав у своє серце, як гадючку, проковтнув, як гіркий лік, і відповів спокійно:

— Знаю я, Іване Степановичу, що ти чоловік достойний і великозаслужений, але цар-батюшка над усіма нами стоїть. Йому й покоритися треба. У цього сильний темперамент, а до того часи такі, що треба б бути святим, щоб не бентежитися зіло. Потерпім ради царя-батюшки нашого і ради віри нашої святої православної.

— Терпів я, князю, і терплю чимало, але зневаги стерпіти не можу. Хто зневажає мене, той мене до гробу заганяє, як ось тепер... Не посилаєте ви тепер якого післанця до Львова? — спитав нараз гетьман, змінюючи свій голос.

— Або що?

— Бо мені хотілося б тамошнього митрополита попрохати, щоб він з малосвятієм приїхав до мене. Може, покращає мені, а як ні, то, може, Бог якого гріха відступить... Грішні ми, князю, ой грішні!

Меншиков сів.

— Пощо такі гадки? Ваша милість доживуть ще вікторії над ворогами нашими, доживуть ще нашого спільного тріумфу.

— Не гадаю, — заперечив головою гетьман.

— До митрополита у Львові посилати не раджу. Він чоловік непевний. Ще вас католицьким миром намастить.

— Краще католицьке, ніж жадне.

— А мені здається, що краще підіждати, аж вернете в Київ.

— Підійди, Іване, аж приложу гірчиці до рани.

Меншиков бачив, що з гетьманом не договориться нині. А жаль. Царська казна пуста. Грошей, як умирати, треба. Недавно дав Мазепа 200 тисяч талярів, а вже й помину по них нема. Скільки тих грошей на війну треба: грошей, грошей і ще раз грошей! Найкраще забрати б їх насильно, а гетьмана відсунути від них, десь на Сибір або якусь глуху провінцію за Москвою. Але цар такої наглої переміни тепер робити не хоче. А Меншикова руки сверблять. От і взяв би він того старого за вуси, от і поторгав би тою хитрою головою, а тоді: "Пашов вон, сякий-такий сину!"

Так цар не дає.

І всміхаючись солодко, до гетьмана говорив світліший князь Меншиков:

— Так тоді маємо в Богові милосердному добру надію, що він зглянеться на нашу опресію і не позбавить нас такого мудрого й вірного союзника, яким ти єси, Іване Степановичу.

— Спасибі, князю, оставайся в здоров'ю. Твій світ перед тобою, а мій уже геть-геть!

— Не треба, Іване Степановичу, гадок таких допускати до серця. От подивись на нашого Толстого. Він також не молодик, а наші боярині і генеральші зітхають до нього, як до Адоніса.

Гетьман зрозумів натяк на свою слабкість до жінок, зокрема, може, і до Кочубеєвої Мотрі, і відповів:

— Бо Толстой еротики класичнії на теперішню мову і теперішнім ладом перекладає, а я і книжки мудрої прочитати не маю коли. Все гонять мною, з одного краю у другий, з одної небезпеки в другу, іще одної пригоди не позбувся, як у другу зовуть. А все те для добра його величества і ради блага церкви нашої, а з поминенням всякого взгляду на життя і здоров'я ваше. Нічого я за тую службу вірною не бажаю, як тільки шани, яка належиться чоловікові старому і чесному.

— Що тоді маю переказати його величеству царю, батюшці нашому?

— Передай йому мій поклін і впевни у вірності гетьмана Івана Степановича.

Меншиков стиснув руку Мазепи, бренькнув острогами і вийшов.

ЧОГО ПРИХОДИВ?

— Як ти гадаєш, Пилипе, чого це світліший до мене приходив? — спитав гетьман Орлика, коли цей, відпровадивши Меншикова, вернув у відпочивальню.

— Не можу я, ваша милосте, знати, не відаючи, що на раді зайшло.

— Що б там і не зайшло, а без причини він не приходив.

У них, бачиш, такий звичай, що перше з перцем, а тоді з серцем, перше полають, тоді обіймають: "Мої ж ви!"... Настрашилися, що розгнівали Мазепу. А в того Мазепи все ще і козаків нових набереться, і червінців дещо знайдеться. Жаль утратити союзника такого. Поки конина тягне, не відпрягай.

Орлик бачив, що в гетьмановому серці злість у гореч перемінилася.

— Ваша милість по-доброму з князем Меншиковим розійшлися? — спитав.

— Чеши дідька зрідка, він і так кострубатий. Чує серце моє, що між нами ще до великого дійде. Він мені ногу підставляє. Котрийсь із нас конечно спотикнеться і впаде... А все ж таки спасибі йому, що до ліжка поклав. І гетьман став уголос сміятися.

— Коли б не надніс його чорт, я й досі сновигав би по хаті, а мені відпочинку треба. Кожда кістка болить. Погадай, я все при роботі і при турботі. Як не похід, то фортеця, як не фортеця, то на раду їдь, як не з чужими, то зі своїми своє серце гризи. А тут уже й вік. Коли б мені твої літа, Пилипе, я цілий світ догори ногами перевернув би, а так — слухай, що Меншиков скаже!

— Ваша милість ще й мене можуть пережити.

— Можу, можу! Але я того навіть не хочу. Ти молодий, тебе ще багато дечого чекає. Чую, що воно надовго затягається. Ходимо, як у хмарі. А хто з нас угадає, чи нинішній

вітер тую хмару розвіє.

Вечоріло. Останнє проміння заходячого сонця падало з вікна просто на гетьманову голову, осяювало її, краще від герцогської корони. Мазепине обличчя, недавно бліде, аж зеленаве, оживало тепер, променіло. Орлик з насолодою дивився на нього.

— Пилипе!

— Слухаю милості вашої.

— Я на тебе великі надії покладаю, на тебе й на Войнаровського.

Орлик нахилився до гетьманової руки.

— Бачу я, що в тебе ум небуденний. Гадаю, що не дурно біля мене сидиш. Може, я ще проживу декілька літ, а може, мене Господь нині-завтра і покличе до себе. Щоб ти тоді з Андрієм попідсили не брався, щоб ви мені в мирі і в добрій згоді тою дорогою ішли, яку я вам в останній хвилині покажу. Розумієш — в останній хвилині, бо часи змінюються, як погода в марті, і нічого певного я нині сказати не можу і не хочу, а роблю так, щоб для нашого спільного діла добре було.

— Ваша милість можуть покладатися на мене; надії не заведу.

Останні слова заглушив крик, зразу далекий, а потім чимраз ближчий, ніби хтось ратунку просив і з цим проханням добивався до гетьманських вікон.

Орлик побіг подивитися, що це. Гетьманова голова покривалася тінями. Подушки з білих робилися сірими, стеля нависала над ліжко, ікона з негасаючою лампою відривалася від стіни і ніби у воздухах пливла.

Гетьман передумував нинішню воєнну раду, розмову зі старшинами і гостину Меншикова.

Все воно переконувало його і впевняло, що наближається рішучий момент, рішучий, не лиш для нього і для України, але, мабуть, для історії цілого Сходу. Тендітна сітка, котру він так хитро й обережно сплітав, доснована дорешти. Треба вважати, щоб її не порвали. Кінець діло хвалить, — треба подбати, щоб кінець не обезславив діла.

Мазепа дорожив тим своїм ділом. Хоч яке воно важке й небезпечне, любив його. Покінчивши з Мотрею, нічого більше в життю своїм не бачив, що могло б приманювати його.

Так, так. Приїхали білі коні в Бахмач і повезли від гетьмана Мотрю. Білі коні!.. Коли б тільки на тому й покінчилося! Післав би гетьман свою шестірню чорну і в золоченій кареті привіз би назад Мотрю. Та чи приїде вона? Для неї Івана Степановича вже немає, є тільки гетьман Мазепа... Зрозумій ти її! Гомонить Мемнонова колюмна, але що?.. Кажуть, у Мотрі знов з мамою попсу-лось, навіть, мабуть, до великого доходить... Бідна, бідна Мотря!

Старий Чуйкевич і Василь Кочубей раді би дітей своїх повинчати. Га, що ж? Коли Мотря згодна, хай іде. Він її силувати не стане. Щастя бажає Мотрі. Для себе спомин оставить. Гарний спомин. Але ще ночі нема, ще й сумерків не було. Тепер лиш підвечір'я...

Чого в тій хаті такі малі віконця? Відчинити б їх, щоб видно було кущі розцвілого

бузку і синє небо над ними, і багато, багато зір. Хай би чути було, як солов'ї співають і як любі розмови гомонять по садочках...

А тут крик. В найкращий акорд паде фальшива нутка...

Що таке?

Вернув Орлик і доніс, що це наших людей знов москалі "пороли". Побилися з салдатами чи з райтарами, мабуть, і польські драгуни теж були. Намішали війська, як в казан гороху з капустою, і тепер клекотить. Ніхто не розбирається в тій страві.

Гетьман, почувши, аж на ліжку присів.

— От бачиш, які то вони. Одною рукою гладять, а другою б'ють. Тут світліший до мене від царя приходив, а там моїх людей зневажають. Яке їм діло до нас? Мої люди під моїм регіментом стоять. Карати їх ніхто не має права. Не стерплю того, не стерплю!

Він кулаком бив об нічний столик, аж плящинки з ліками скакали.

— Повіриш мені, Пилипе, це нове, нікчемне діло. Переслухати свідків, розслідувати, хто винуватий, і звідомлення подати на письмі. Досить мені тієї зневаги. Моїх людей я маю судити, я їх вожд. У всьому руку світлішого бачу. На царську гарячу комплекцію вину спихає, а сам він воду каламутить, щоб рибу ловить. Але побачать ще вони, побачать, хто таке гетьман Мазепа!

ГАНСЬКИЙ

Якось на провідному тижні зібралися в гетьмана старшини, давали йому свої звідомлення і прикази приймали. Вечером розійшлися: хто до себе на квартиру, відпочивати, хто до знайомих, а хто до заїзного дому, де в боковім, окремім покою можна було тихо й незаметно старого меду

попити.

Біля гетьмана осталися тільки Орлик і Ломиковський. Цей почав.

— Не хотів я вашій милості при людях цього казати, знаючи, що немило буде милості вашій таку повість почути.

— Що ж там знову нового? — спитав, ніби байдужне, гетьман, привиклий до всіляких немилих новин.

— Компанійський полковник Ганський від князя Меншикова лист дістав.

— Ганський? Від Меншикова? Лист?.. Якого змісту?

— Щоб з полком своїм, взявши за шість місяців плату і придбавши харчів, у похід у Польщу під прикази польського коронного гетьмана Синявського рушав.

Гетьманом аж підкинуло на ліжку. Його вдумчиві, пронизливі очі змінилися нараз, запалали гнівом, на висках набреніли жили, уста в кутиках затряслися, рука нервово стискала й мняла накривало.

Ломиковський, як сидів біля гетьмана, так мимохіть відсунувся від нього; Орлик піднявся з місця і стояв, з тривогою дожидаючи громів з тієї хмари.

— Правда це? — спитав не своїм голосом гетьман.

— Як Бог на небі, правда, — відповів Ломиковський. — Не смів би я гетьманові мойому брехати.

— А ти чув про це? — повернувся гетьман до Орлика.

— На жаль, чув, — відповів тривожно Орлик. — Танський, кажуть, вже й у похід готувитися почав.

— Заки піде, як бішену собаку, застрілю, за непослух, за легковаження регіментаря свогого!

Орлик пополотнів. Ломиковський і собі з крісла піднявся. Гетьман віддихав важко. Оба вони боялися, щоб з ним не стався поганий припадок.

— Чом ти мені про цей лист не сказав перше? Ти ж нічого не смієш затаювати переді мною? — гримав на Орлика Мазепа.

— Не було коли, ваша милосте. Чекав я, аж старшини розійдуться.

— На другий раз, не гаючись, кажи. Зі сну мене буди, від страви відривай. Це ж страшне, нечуване, до правди не подібне. Світліший щоднини бачиться зі мною, балакає про всілякі речі, нібито радиться, а тут, поза мої плечі, полками моїми розпоряджається, накази людям могого регіменту роздає, ніби мене вже й на світі немає, ніби мене вже позбавлено влади й сили. Чи чували ви про таке нахабство? Хто ж то без мого дозволу видасть Ганському гроші на шість місяців уперед і харчі для його полчан? І питаюся я, як сміє Ганський йти, не діставши приказу або хоч дозволу від мене, регіментаря свогого? Нехай спрібує! Як бішену собаку, застрілю!

Орлик, зачекавши, аж перша хвиля гніву перекотиться, запримітив:

— Може, Ганський і не винуватий у тому. Може, гадав, що світліший у порозумінню з вашою милостю цей приказ видає.

— Так тоді чому до мене з листом не прийшов, чого носиться з ним, як з писаною торбою? Це противиться регулямінам нашим, це понижує не тільки мою владу, але й честь вашу. Прихвосні роблять таке, а не полковники, котрих я наділяю так щедро і маєтками, і значеннями. Ганський нібито з панів, а хам він, холоп — от що!

Нова хвиля злості підкочувалася під серце старого гетьмана. Він цілий аж трусився.

— Із такими людьми кажете ви мені починати якесь політичне діло, писати нову сторінку історії? Ха-ха-ха! З такими людьми!

Гетьман сміявся так голосно, а старшини так тривожно слухали його прикрого сміху, що не завважили, як замкненою вулицею до брами того дому, де була гетьманська квартира, під'їхав віз. Почувся крик варті, і дежурний офіцер вибіг на ганок. Орлик і Ломиковський пішли подивитися, що за гість так пізно до гетьмана приїхав.

— З Винниці, — сказали, вертаючи в гетьманську відпочивальню, — якийсь Заленський чи якомсь, козак чи шляхтич, не розбереш?

— З Винниці?.. Заленський? — аж скрикнув гетьман. — Ведіть його до мене, а самі можете йти на вечерю. Пилипе, кажи перед світлицею поставити варту. Щоб мені туди ніхто не входив. На твою відповідальність цей приказ видаю.

— Слухаю милості вашої!

— Завтра вранці заходьте знов до мене. Орлик і Ломиковський вийшли. Чути було, як Орлик варті прикази давав, як варта здоровила панів генерального писаря й

обозного і як вони попри двір у город пішли.

До дверей гетьманської відпочивальні хтось несміливо постукав.

— Увійдіть!

Заскрипіли двері, і почувся покірний, тихий, але дуже виразний голос:

Відблеск негасаючої лампи озарив злегка згорблену стать ніби шляхтича, а ніби нашого козака, бо по одежі, та ще в сумерках, годі було пізнати.

Гетьман піднявся, вдивився в ті сумерки, а потім, простягаючи руки перед себе, сказав:

— Скорше б я смерті своєї сподівався, як вашої особи. Козак, їй-Богу, козак! Навіть вус невеличкий виріс, не менший, як у мене. А покажіть голову.

Гість ще більше нагнувся над ліжко господаря, а цей по голові його погладив.

— І тонзура заросла. Їй-Богу, ніхто б не пізнав, що це духовна особа.

Говорив без сліду недавнього гніву і збентеження.

— Вітаю вас, отче ректоре, і дивуюся сміливості вашій.

— Для доброго діла варт і життя не пожалувати.

— То правда. Не гнівайтесь, що не свічу світла. Не хочу кликати Кендзеровського. Нехай собі люди гадають, що Мазепа спить. Тут, знаєте, і підслухують, і підзирають, і гадки вгадували б, коли б можна.

— Не тільки тут, скрізь так у політиці буває.

— Але тут більше, як скрізь. Щось вони ніби зачувають своїм носом, та на слід попасти не можуть. На всякий спосіб, стереженого Бог стереже.

Оба привикали до сумерків і при блесках лампади слідили гру своїх облич.

— Були? — спитав нараз гетьман коротко свого несподіваного гостя.

— Був, — відповів єзуїт Заленський.

— У Саксонії?

— У його милості короля Станіслава.

— І як вас прийняв rex Stanislaus? [2]

— Над усяке сподівання, гарно. Людина він образована, ідейна, чоловік, можна сказати, ідеальний. Про милість вашу висказувався з великою пошаною, здоровити велів.

— Спасибі. А діло?

— Діло нелегка річ.

— Нелегка?

— Так, бо милість ваша дуже багато жадають.

— Я багато жадаю? Отець ректор жартує собі. Не жадаю більше, ніж мені належить. Годі з одної біди в другу лізти, з ярма в шлю, з-під кнута під канчук. Подумайте! Коли б я тепер віддав Правобережну Україну, після того, як вона довго борикалася за свою незалежність і як в деякі її частини вже таки дещо до ладу довів і загосподарював, так це був би новий козир у руках моїх ворогів проти мене. Сказали би, Мазепа половину України запродав. *Clara pacta claros faciunt amicos* [3]. Тут Україна, а там Польща, тільки тоді можуть вони бути для себе добрими сусідами й

союзниками. А поки Польща сягає рукою по Чорне море, поти вона необачно відбивається від Балтійського. Одно втратить, а другого не здобуде. В боротьбі з українським степом вона обезсилиться до краю, не опанує своєї внутрішньої анархії, і скінчиться тим, що Москва і їх, і нас проковтне в свій ненасичений шлунок.

— Але те саме, що сказали б українці про вашу милість, коли б ваша милість віддали Правобережжя, скажуть поляки про короля Станіслава, якщо він згодиться його вам відступити!

— Pardon! В тім є велика різниця.

— Яка?

— Загарбане віддати а своє прогайнувати — це не все одно. До того, його милість король Станіслав, кінчаючи давню польсько-українську ворожнечу, покладе підвалини під новий устрій східної Європи. Помирнені колишні вороги з'єднаються і спільними силами відпиратимуть грізного ворога від своїх границь. Як ні, то, як кажу, він і нас, і вас поневолить, одних і других зробить своїми холопами й рабами. Цар Петро — це символ нової Росії, котра зі своїх болот і снігів виступає на широку, європейську видівню, щоб на ній відіграти великодержавну, імперіалістичну роллю. Балтійське і Чорне море, Карпати й Царгород — це ті границі, до котрих вона піде по наших трупах. Король Станіслав, як людина умна й далекоглядна, як чоловік образований і розуміючий історію, мусить послухати голосу розуму, а не крику короленят, котрі поза границями своїх власних маєтків границь і добра Речі Посполитої не бачать.

— Нелегка річ робити щось проти волі панів і вельмож польських.

— Треба робити те, що інтерес державний велить. Кожний пануючий зрічеться частини, щоб цілість скріпить. Це — конечність, і годі.

— А ваша милість частини не зрікаються.

— Бо мені невільно. Це ж українська земля. Я чужої землі не домагаюся, навіть найменшого шматочка, ні!

— А що ж вашій милості дає цар Петро? — спитав нараз, не без хитрості єзуїт.

— Власне тому, що дає не те, чого мені треба, я хочу балакати з Карлом і Станіславом. Мені як гетьманові Мазепі нічого більше й не треба. Як бачите, я собі не менший пан від якого там короля і не бідніший від жадного з них, але для ідеї державної і ради культури європейської зважуюся на гру, в котрій можу втратити все.

— Того ніколи не буде. Карло побідник, Карло герой, на його дивиться весь світ.

— А воєнне щастя, отче ректоре? Невже ж Олександр Македонський, Ганнібаль і Валленштайн це не герої? А що сталося з ними? *Eventus belli semper dubius est* [4].

Балакали по-лати нськи, але так легко й живо, ніби це була їх спільна, рідна мова. Один на другого дивилися з-під ока. Оба мали за собою школу й досвід. Єзуїт балакав майже шепотом, але так виразно, що можна було кождий звук почути, зате не чулося того чуття, з котрих звуки людської мови виходять і забарвлюються ним.

— Ваша милість, — почав єзуїт, — можуть бути впевнені, що нема такого аргументу, якого б я не вжив у користь милості вашої, вважаючи себе його милості послом і адвокатом. Але ж признати годиться, що також контрагенти наші не

оставалися в довгу, їх контраргументи зневолювали мене з офензиві переходити в дефензиву. Але оружжя я все-таки не склав і не складаю, сподіваючися, що ваша милість, як вельми досвідчений політик, поступлять дещо зі своїх постулатів, деякі з них переведуть під рубрику дезідератів, противна сторона також піде на компроміси, і почин наш увінчається успіхом *ad maiorem Dei, et magnificenriae vestrae*.

Гетьман глянув у хитрі очі свого гостя і заперечив головою:

— Отче ректоре! На довгі торги в мене часу нема. Земля під ногами горить. "*Hannibal ante portas!*" [5] Як людина начитана в істориках грецьких і римських, а також знаюча пізніші аннали й *volumina legum* [6], зрозумієте, *venerabilis pater* [7], що за що-небудь я певної теперішності за непевну будучність не проміняю. Краще живий хорунжий, ніж. умерший сотник. Мої бажання мінімальні.

— А максимальні, милосте ваша?

— Максимальні — це те, до чого, безперечно, всякий народ має природжене право і чого, певно, може, й у недалекій будучності, будуть добиватися освідомлення одиниці і цілі народи, — ніким і нічим необмежена воля... Але скажіть мені, яке становище Карла?

— Становище Карла?

— Так. Його до мого проекту. Єзуїт зморщив чоло. Під напором того несподіваного питання думка його стала зі здвоєною скорістю працювати.

— Його милість *Carolus rex*, не можу затаїти правди, рад довести до згоди.

— Рад. Ось і бачите. На його я числю. Сподіваюся, що цей молодий, геніальний чоловік зрозуміє моє важке положення і не допустить до довгих торгів, котрі, як самі ви бачите, вести дуже важко й дуже небезпечно. Граюся з огнем, між мечами танцюю, як сновида, по кришах височезного будинку ходжу. Один нерозважний крок, і — все пропало...

— А релігійне питання? — так само несподівано спитався єзуїт.

Гетьман, не гаючись, відповів:

— Ви знаєте, як я ставлюся до нього. Толеранція, отче ректоре, це мій ідеал. Насильним ширенням якоїсь віри і опресією супротивників релігійних слави Божої не умножимо. Середньовічні практики релігійного питання не розв'язали, видно, треба вирішувати його іншими способами, а саме — свободою слова й совісті. Нехай духовні, сповняючи пильно й совісно свої обов'язки, воюють не мечем, а словом Божим.

— А якщо нам не дозволять сповняти своїх обов'язків?

— В державі, котрої я буду головою, насильства нікому не дозволю чинити.

Пізно в ніч продовжалася розмова в гетьмановій відпочивальні, а царські шпигуни, здалеку підглядаючи його мешкання, дивувалися, який там спокій.

— Мабуть, Мазепа дійсно хорий, — казали, відкладаючи свою працю до завтрашньої днини.

ВІД'ІЗД

Ніби крізь сито, цідився весняний, теплий дощ. Дерев а і корчі, повні зеленого листя, понамокали й понависали і здалеку виглядали, як стіжки, копиці сіна, як гори.

Зі стріх і з дахів спливала струйками дощівка. Вулицями шуміли потоки, забираючи з собою весь бруд і нечистоту, нанесену кіньми й людьми. Одних і других було на таке мале містечко, як Жовква, аж забагато.

Ще не світало. Без годинника годі було вгадати, яка тепер година, ані ніч, ні день. Та хоч так рано, Жовква будилася зі сну. Блимало світло по хатах, козаки напували коней, салдати прокльонами вітали день.

Нараз засурмлено в труби і заграли козацькі литаври. Вулицями, як тіні, помчали їздці і побігли піші. Міщани виходили на ворота і до хвірток.

— Бувайте здорові! Не поминайте злом!

— Їдьте здорові, най вас Бог провадить!

Навіть до непрошених гостей привикнеш. Нарікав, як прийшли, і жалуєш, коли відходять. Все-таки свої люди, хоч і з таких далеких сторін. Тою самою мовою говорять, так само Бога хвалять, — козаки.

І не одна дівчина притулилася до вишні в садочку, і як вишнею вітер, так нею хитав жаль, і як з вишні дощ, так з її очей на траву скапували сльози... Поїде, і, може, не побачаться більше. Така велика тая Україна, такі непевні часи! Як пес за возом, побігла б за козацьким табором — куди він, туди й вона; так не пускають. Тут батько й мати, а там старшини. Така-то вже наша нещаслива дівоцька доля. І без кохання годі, і з коханням важко.

Заграли дзвони, й заревли на північ від міста гармати. Пролетів кінний козацький відділ, і заторохтіла ошклена карета. Мешканці Жовкви прожогом метнулися з хат. "Гетьман їде! Гетьман!"

Кланялися і повними смутку очима відпровождали карету.

Відколи гетьман до Жовкви приїхав, москалі трохи присмирніли. Міщани до гетьманської канцелярії жалуватися ходили, і гетьман уймався за ними. Декілька салдатів таки гостро покарали, відрізуючи уха й носи або пропускаючи крізь вербову алею чи там крізь шпіцрутени. Якщо жалоби не помагали, то за покривдженими жовківцями ставали їх нові знайомі, козаки. Щонайгірших пакісників закатруплено за містом так, що й дійти було годі, хто й коли це зробив.

Тепер жовківці поспускали носи, бо їх протектор вертав на Велику Україну.

Гетьманський ридван котився на північ.

Поруч гетьмана сидів Ломиковський, напроти Орлик.

Ридван великий і вигідний, як хата. Дорога нерівна й болотниста, ридван хитався на ремінних пасах, і, ніби колиска, колисав їх до сну.

Ломиковський позіхав, Орлик рукою загулював уста, щоб гетьман не бачив, що він не виспався.

По гетьмані не пізнати втоми. На його блідім обличчю вицвітали легкі рум'янці, в кутиках уст таїлася злобна усмішка, в очах огники грали.

Як минули останню хату і з садків виїхали на поле, гетьман рукою показав наліво.

Ломиковський і Орлик зазирнули в вікно. Кількасот сажнів перед ними щось мріло, суєталось, шуміло, ніби хмари, ніби дими, ніби ліс двигнувся з місця і йшов. Козацьким

очам неважко було пізнати — військо!

— Бачите, панове?

— Бачимо, милосте ваша!

— Москалі з почестями випроваджують мене.

— І Ганського полчане з ними.

— Бо Ганський до москалів пристав. Підлабузнювався світлійшому, гадав, що мід лизати піде.

— Скуштує він московського меду! — завважив Ломиковський. — Я тому Ганському здавна не вірив.

— Чимало таких. Але не гадаю, щоб він там великої слави зажив. Його полк без дисципліни. Не знаю, чи втримає його в руках.

— Додадуть 600 москалів.

— Почесний караул, — і гетьман усміхнувся. — Хотів я зразу провчити Ганського і спротивитися. Але гадаю собі, має хтось другий під команду Синявського йти, так краще, хай його посиляють. Бо треба вам знати, хто таке Синявський з Бережан. Пізнав я чимало тих панів і мушу сказати, що Синявський не з кращих. Горда і пишна штука, а полководець з нього такий, як з мене архімандрит.

— Чому ж то вони таку параду вашій милості роблять?

— Питаєте? Щоб заспокоїти розгніваного гетьмана. Дурні, дурні! Гадають, що піддурять мене... Мазепа обид не забуває.

Крізь поле в напрямі тої дороги, котрою посувався гетьманський ридван, скакало двох їздців. Один на карому, другий на гнідому коні.

Оба в зелених каптанах, з блискучими гудзиками; на ногах високі чоботи, на головах трикутні капелюхи. З плечей на кінські зади спливали довгі плащі, наопашки вбрані.

Старший через груди мав голубу ленту св. Андрея, і по тім здалеку можна було вгадати, що це світліший князь Меншиков. Невеликий, нетовстий, з гарним, солодко всміх-неним обличчям, здалеку виглядав, як хлопчик. Усміхом гетьмана вітав.

Гетьман казав здержати карету. Виліз, а за ним Орлик і Ломиковський.

Їм подавали коней. Гетьман ще не впів ускочити в сідло, як до нього причвалав Меншиков, а за Меншиковим і той другий їздець, на гнідому коні.

Цей другий був хлопець літ 16, високий і худий, з вузькими грудьми, слабо розвитий. Лице його, надміру видовжене, з опуклим, нерегулярно збудованим лобом, виглядало старо й не гармонізувало з рештою тіла. Жовте, аж зеленкувате, робило вражіння тяжко схорованого і передвчасно зв'яленого. Довге, темне волосся, обмокле на дощі, безладно спускалося на ковнір.

Годі було подумати, що це царевич Олексій, син Петра і його престолонаслідник. Не нагадував батька ні зверхнім виглядом, ні поведінням з людьми. Несміливий, ніби перестрашений, викликував скорше милосердя, ніж тую пошану, яка належалася будучому носителеві царського вінця.

Мазепа глянув на царевича, і йому зробилося жаль того нещасливого хлопця.

Пригадав собі його трагедію, добру маму і жорстокого батька. Батько маму насильно постриг у черниці. Син за мамою тужив. Шукав з нею стрічі. За те батько покликав його в Жовкву, щоб покарати,

І гетьман підскочив конем до Олексія. Поздоровив його. Царевич усміхнувся якоюсь лагідною і сумною усмішкою, від котрої оживилося, відмолодніло і покращало його негарне обличчя. Малі і круглі, як у риби, уста ворухнулися, хотіли щось сказати, але нараз здавили в собі невимовлені слова і замовкли.

Царевич побачив, що Меншиков хоче говорити. Меншиков почав:

— Його величество, батюшка, наш наймилостивіший цар і повелитель, здоровить тебе, гетьмане Іване Степановичу, і бажає тобі щасливої дороги. Молить Бога, щоб ти без пригоди вернув додому, де на тебе чекають великоважні діла. Під опіку віддає тобі його величество Олексія, свого сина.

— Будь ласка, князю, передай його величеству цареві мою щирю подяку за його великоцінну пам'ять та за його добротливі побажання. Якщо Господь Бог не відмовить мені сил і здоров'я, постараюся сповнити завдання, яке вкладає на мене мій важкий уряд, на славу Бога, на добро народу і на вдоволення царя. З великою утіхою приймаю до відома, що його величество цар довірив мені свого сина, котрому я радо послужу, як не чим другим, так своїм досвідом старечим.

Кажучи це, гетьман поклонився царевичеві, а цей ще раз жалісливо всміхнувся і насилу зважився вимовити одно тільки "спасібо!".

— А тобі, світлійший князю, — говорив гетьман, повертаючись до Меншикова, — щире дякую, що потрудився нині і трудишся не раз ради моєї маловажної для тебе персони. Не знаю, як дякувати тобі!

Меншиков зрозумів легку іронію, що окривалася а тим компліменті, але вдавав, ніби він гетьманові слова приймає щиро до серця. Повернув коня і разом з царевичем. Мазепою, Ломиковським і Орликом під'їхав до війська, котре уставилося чотирикутниками на лугах і нивах, не жалуючи ні гарної трави, ні зеленого збіжжя, що пропадало під кінськими копитами і під вояцькими чобітьми.

Козаки стояли посередині, москалі по боках; ззаду, під ліском, декілька гармат.

Гетьман глянув і погадав собі: "Беруть наших у кліщі. Гадають цілу Україну такими кліщами здавити".

Козаки стояли свобідніше. Тільки передні з них мали однострої, темно-сині чемерки і шапки круглої форми. А там попадалися одяги ріжного крою і цвіту. Видно, що полк був недавній і не добре ще зорганізований.

Москалі були в довгих темно-зелених каптанах з червоними відлогами, одні в камашах, а другі в чоботях високих, добре вимашчених. У всіх були довгі "скалкові фузії".

З трикутних капелюхів трьома струйками спливала цюрком дощівка. Дощ розмочив муку, котрою вони обсипали були своє довге волосся, і на каптани стікало з нього щось ніби рідко розчинене тісто.

Гетьман переїхав попри фронт і покликав до себе Ганського.

- Полковнику Ганський!
- Слухаю вашої милості!
- Під чийм ти регіментом стоїш?

Ганський здивовано глянув, але подумав хвилину і відповів:

- Під регіментом його милості гетьмана Івана Степановича Мазепи.
- Пам'ятай же, бо в тебе, як бачиться мені, не дуже кріпка пам'ять!

Не дожидуючись відповіді, гетьман махнув на прощання булавою, військо відповіло голосним криком, в котрому годі було дослухатися слів, бо москалі одно кричали, а козаки друге, і гетьман, попрощавшись з Меншиковим, вернув у свою карету.

Меншиков повернув конем до війська, а Ломиковський і царевич подались до того відділу, що супроводжав гетьмана.

Орлик їхав біля гетьманової карети.

— Пилипе, — говорив до нього через вікно гетьман, — уважай на Олексія. Я його нарочно не попросив до своєї карети, хоч дощ і хоч жаль мені, що змокне хлопчисько.

— Він дійсно нужденно виглядає. Ніби жалується кожному: *miser et pauper sum* [8].

— Бачиш? Навіть сином царя невелике то щастя бути. Дощ-капусняк накрапав чимраз густіше. Орлик поставив ковнір від своєї довгої, непромокаючої бурки.

— А не просив я царевича до своєї карети раз тому, — говорив даліше гетьман, — бо знаю, що цар того не любить; він хоче, щоб син привикав до воєнних трудів, а по-друге (тут Мазепа притишив свій голос), бо мені треба буде повернути незабаром убік та поступити до одного двора. Розумієш?

— Розумію, милосте ваша. Значиться, треба робити так, щоб царевич того не завважив.

— Не інакше.

— А якщо він спитається, де поділася вашої милості карета?

— Так скажеш тоді, що гетьман поїхав другим, трохи дальшим шляхом, але кращим і для важкої карети певнішим, і що під вечір нажене вас.

Орлик дивувався, як то скоро й легко приходять гетьманові усякі викрути на гадку.

Якраз тоді царевич минав гетьманову карету, бо Меншиков завернув був його на хвилину з дороги (мабуть, якісь тайні інструкції давав).

Мазепа оком знавця окинув худощаву стать царевича, що творила сильний контраст до гарного, рослого і здорового коня.

— Півтора нещастя, — сказав, похитуючи головою. — Але на коні сидить не найгірше. Тільки, мабуть, йому і байдуже, чи це кінь, чи корова.

— Царевичеві, мабуть, цілий світ байдужий, — потвердив Орлик.

— Того сказати не можна. Він тільки іншими очима глядить на світ.

— Це люди з двох інших планет.

— Але сонцем для обох — Росія.

Орлик задумався. Нараз повертаючися до гетьмана, сказав:

— У нас багато таких, що свого сонця не бачать.

— Заліниві, — відповів гетьман, — щоб дивитися на нього. У звірят, які в печерах

живуть, заїшкають очі. Так і в них. Нехай собі сонце світить десь там у полі, їм до нього байдуже.

Карета перехилилася вбік і мало не перевернулася. Машталір здержав коні. В'їхали у велику баюру.

Гетьман озвався до Орлика:

— Нема нічого злого, щоб на добре не вийшло. Кажі Ломиковському, хай бере задню сторожу вперед і хай ціла валка їде. Нам доведеться поленими дорогами об'їздити це прокляте болото. Розумієш?

— Розумію, милосте ваша.

Орлик рушив конем. Гетьманська карета постояла хвилину, а коли ціла валка, до останнього козака, сховалася в лісі, машталір повернув кіньми, виїхав на полеву доріжку і пігнав до села, що лежало з придолинку, поміж гайками. Перед селом у великому запущеному саді стояв двір княгині Дольської.

Весняні роботи скінчені, до того дощ, людей не видно було. Гетьманський ридван котився поміж двірськими ланами і незаметно, бічною брамою заїхав перед кам'яні сходи старосвітського, недбало утриманого двора. Видно, властителька не дуже-то добре хазяйнує і зайвого гроша на обнову палати не має. "Чи не схоче знов позичити в мене? — погадав собі гетьман. — Га, що ж? Кум кумі рад... Як попросить, то дам. Сприяє мені тая гарна паня".

Гетьманові хотілося після побуту в Жовкві, де він мало що не кожної днини стрічався то з царем, то з Меншиковим, то з обома нараз, про других москалів і не згадуючи, хотілося йому тепер яку годину-дві побалакати з гарною і умною княгинею, котра так живо нагадувала йому ту двірську й великопанську атмосферу, до якої він від дитини привик.

Був це другий світ, неподібний до того, в якому переживав цар і яким гадав ущасливити своїх земляків, — і незем-яків, котрих він сподівався все-таки зробити колись земляками. Всяке насильство будить у культурній людині протест і охоту боротися з нею, таку реакцію почував у собі гетьман, про політичні його плани навіть не згадуючи. Вони були природним впливом тієї стихійної реакції, а разом скріпляли її.

Без насильства не збудуєш і не перетвориш держави. Це ясне. Насилуй собі своїх людей, — але яке тобі діло до нас? Ми ж другий народ, і насильство твоє над нами стократ гірше й каригідніше, бо воно знущується над нашим почуттям національним. За нами найсвятіше право боронитися, не перебираючи в способах, як борониться всяка твар в природі, щоб зберегти свій рід і гатунок. Яке діло Україні, що ти хочеш утворити нову, Московську державу?

Княгиня Дольська розуміє ті гадки й почування, вона сприяє не лиш гетьманові, але й Україні, і тому вік радо побалакає з нею, бо зі своїми все ще боїться говорити щиро, все ще не хоче розкрити карт. З Дольською безпечно.

На жаль, гетьман завівся у своїх сподіваннях. Двір був майже пустий. Привітав його старий служка і попросив до салі, в якій гетьман побачив якогось шляхтича, химерного

чоловічка, що, здавалося, навіть у контуші добре ходити не вмів. Ані вильотів вправно не закине, ні вуса не підкрутить з фантазією, тільки дурнуватو підсміхається.

— Ваша милість, пан гетьман, не пригадують собі мене? — питає.

Гетьман уважно глянув на шляхтича.

— Не тямлю, щоб я мав приємність стрічатися з вами.

— А я мав честь бути представлений вашій ясновельможності. Я отець Августин. тринітарського ордену чернець, вашої милості покірний слуга і підніжок.

— Ви — отець Августин? Ні, жартуєте, добродію. Я вже всілякий маскарад видав, але щоби хто міг перекинутися з умного тринітарія в придуркуватого шляхтича, того я ще не бачив.

Отця Августина ніби хто медом помастив.

— А все ж таки я, *simplex servus Dei* [9], не хто другий, лиш отець Августин. — відповів і подав условлений знак, по яким про *error in persona* [10] і мови не могло бути.

Від отця тринітарія довідався гетьман, що княгиня сподівалася його, гетьмана, але не нині, так і поїхала кудись, і що коли б навіть післанця по неї зараз пустити, то щоприш завтра під вечір можна би сподіватися її. А що гетьман мусив за яку годину-дві їхати далше, щоб ще перед ногою наздігнати царевича Олексія, так треба було і без княгині прийняти звіт тринітарія з поїздки до короля Карла.

Звіт цей не відбігав далеко від того, що привіз Заленський, вони ніби порозумілися, щоб виторгувати дещо від гетьмана в користь Польщі і католицизму.

Гетьман дав тринітарієві таку саму відповідь, як і Заленському, і просив його, як тільки княгиня верне, порозумітися з нею і ще раз поїхати до Карла.

Чернець дуже уважно вислухав гетьмана, ніби кожде слово його карбував собі в тямці, а тоді, перепрошуючи і застерігаючись на всі боки, натякнув, що поїздка така коштує силу грошей, котрих, на жаль, ані в нього, ані в княгині немає.

— Княгиня вже й свої дорогоцінні брильянти заставила, і тепер вона турбується, яким би то способом викупити їх, щоб не пропали.

— Гріш річ набути, — відповів гетьман. — Щоб ми здорові були, для доброго діла не пожалуємо мамони.

А в душі погадав собі: яка то сила в тій марній мамоні! Без неї він зданий був би на ласку й неласку царя. Як багато грошей, то й пан хороший, а без гроша дурна і наймудріша голова.

Чернець згорнув дукати, подякував і впевнив, що в нього тепер другої гадки немає, крім тієї одної, як би то найкраще послужити його милості пану гетьманові. Гетьман подякував за тую дбайливу прихильність і просив поздоровити княгиню.

— Її милість, княгиня, вельми високо собі цінить знайомство і приятельські стосунки з ясновельможним паном гетьманом, об його душевній формації і благородного ума ексцелентній едукації, висловлюючися заєдно з найбільшою реверенцією.

— Не з більшою, ніж я про її милість, княгиню.

— Її милість, княгиня, будуть дуже боліти, що не бачилися з ясновельможністю

вашою.

— Не менше болю я, що не бачив княгині.

Гетьман розпрощався, і непочемний шляхтич відпроводив його до карети з тою самою нібито дурнуватою усмішкою, з якою перед годиною привітав його і яку звичайно носять на своїх тупих і безвиразних обличчях підупавші панки та всілякі збіднілі свояки-резистенти, що тримаються клямок і півмисків, повних на дворах поки що не цілком ще підупавших і тільки звільна й незаметно падаючих униз своїх високих і добротливих протекторів.

"Цей *venerabilis pater* [11] ролю свою грає *summa cum laude* [12], — думав гетьман, віддаючи себе в обійми м'яко вистеленого нутра своєї карети. — Такий артист варт доброї заплати. Наші черці не менше хитрі від усяких єзуїтів і тринітаріїв, але потрібної едукції не мають. Доказом — історії доносів на Мазепу"

ПО ДОРОЗІ

Дорога була безпечна, бо перед виїздом гетьмана з Жовкви перейшла туди його передня сторожа і очистила старанно всі ходи й переходи, всі шляхи і стежки з усякого підозрілого й ненадійного елемента. До того день, кілька здорових і добре узброєних гайдуків, — можна було їхати безпечно.

Дощ уйнявся, весняні хмари розвівалися, як дими по битві, молода зелень аж хапала за очі.

Гетьман жалувал, що не застав княгині. Все воно краще мати діло з панею, ніж з її служкою, хоч би навіть з таким хитрим і дотепним, як отсей тринітарій.

Мудра княгиня Дольська! Знає вона підібрати відповідних людей, грачів, не партачів. Можна бути певним, що її послі не пошиються в осли, діла не поспують.

Гетьман був рад, що вигляди на новий союз України зі Швецією прибирали конкретні і корисні форми. Останній побут з царем і Меншиковим у Жовкві впевнив його, що з Москвою не заїдеш далше, ніж до чорта в зуби. Петро, навіть побитий, буде ще для України ворогом дуже небезпечним. У нього вже нині війська поверх сто тисяч (крім козацтва). Правда, що воно ще не добре, не рівня знаменитій армії шведській, але все ж таки куди краще від давнього, котре ані оружжя доброго не мало, ані бойовим духом не визначалося. "Нѣтъ попеченія о томъ, чтобы непріятеля убить, одна забота — какъ бы домой поскорее", — писав про московське військо московський чоловік Посошков. "Дай Богъ великому государю служитъ, а саблю изъ ноженъ не вынимать!" — це було бажання пересічного московського лицаря.

І тепер ще дух московської армії не піднявся високо, але Петро переводить реформу, котра згодом і духа зреформує. Вояка дає не земля, а чоловік, боєвий вишкіл кращає, дисципліна поправляється, оруження теж, мобілізація справніша, устрій "тилу" відповідніший. За літ кілька у нього буде 200 тисяч справного і карного, на заграничний лад вишколеного і зоруженого війська. І що тоді станеться з Україною? Що значитимуть супроти цієї бойової сили наші сміливі і хоробрі, але малокарні полки, котрі своїх виборних і всяких других прав ніяк позбутися не хочуть?

Гетьман чув, що це, мабуть, останній момент, коли ще можна спасати загрожену

автономію України, а властиво останки тієї. Проґавиш цю нагоду, і вона вдруге не верне. Україну поневолять, а там і винародовлять її.

Усі події, воєнні й політичні, усякі порахунки, економічні й культурні, публічні й особисті, з непереможною силою перли Мазепу в обійми нового союзника.

Як чоловік образований, і з книжок і з досвіду вчений, він бачив усю небезпеку такого політичного кроку, не запалювався, як молодик, не душив себе надто великими сподіваннями, лиш обережно, розглядаючися на всі сторони, йшов вперед до наміченої цілі, не зриваючи поки що за собою мостів, бо, може, ще доведеться ними назад переходити річку.

Глухо й без туркоту котилася його карета по болотистих шляхах України, здоганяючи гнідого Олексієвого коня, але сто разів скорше буяла гетьманова думка політичними дорогами й дипломатичними стежками цілої Європи, шукаючи рятунку і захисту для великої і важкої до переведення ідеї.

Нараз карета стала. Зупинилася також гетьманова думка.

— Що там такого? Нам спішно! — спитав гетьман.

Йому відповіли, що чоловік якийсь лежить поперек дороги.

За хвилину побачив крізь скляні двері карети, як гайдуки тягнули за руки й ноги щось подібного до чоловіка, але так пошарпаного й окервавленого, що годі було в йому доглянутися образу й подібія Божого.

Призвичаєний у війнах до подібних і до гірших ще образів, в часи миру не любив їх і гидився ними, тому, не гаючись і незважаючи на болото, виліз зі своєї карети і підступив до трупа.

По останках одержі пізнав шведського жовніра.

Головних нарисів драми неважко було догадатися.

Москалі, а може, й наші на московській службі, провадили туди шведських бранців. Як звичайно, знущалися над ними. Скатованих і знесилених до краю, лишали безсердечно на шляху на поталу диким звірям і хижій птиці.

Мабуть, це один із отсих безталанних...

Молодий, фізично слабо розвитий, з малими руками, походив, мабуть, з панської або інтелігентної родини. Може, який одинак, ціла надія батька й мами? Може, ще й тепер балакають про нього, дивляться на цвітучі дерева й повертаючися очима на далекий схід, питаються: "Де він тепер, що робить і коли верне до нас?" А він, отес сподівання, цей дорогоцінний предмет турботи й туги, ніби зужита й до нічого вже не пригожа ганчірка, лежить поперек дороги в болоті і в крові. Можна його переїхати возом, стратувати кіньми, згноїти — ніхто й словечка не скаже. Це ж — ворог!

Гайдуки витягнули шведа на поле, зложили йому руки нахрест і хотіли очі хустиною накрити, поручаючи його опіці вірлів-братів і вовків-сіроманців. І це вже самаритянська прислуга, бо такі тепер часи, що з живими не панькаються багато, а про трупів нема що й казати!

Але гетьман був другої гадки. Його зворушив трагічний кінець невідомого лицаря, що з хоробрим своїм королем пішов по славу, а зайшов в українське болото.

— Вирийте яму й поховайте його. Це товариська повинність! Кожного з нас може такий кінець стрінати.

Швед ніби те вчув і — стрепенувся... Конав чи до притомності приходив?

Гетьман казав чутити його і забрав з собою.

Що б там з політичного союзу і не вийшло, він людський союз заключив із шведом.

"Як видужає, може, мені придасться", — погадав собі.

Думки його все ще різними шляхами блукали, але в душі впевнений був, що діло рішене: колесо нашої історії повернеться у другий бік. Годі цієї зміни спинити. Всі сили спричиняють її.

Тривожили гетьмана два питання. Як згуртувати козацьке військо, розкинене по всьому сході Європи, і яке становище займуть старшини?

Здоганняючи царевича, він роздумував над ними.

Війська в нього було доволі, щоб, перекидуючи його нагло на бік Карла, тим самим вирішити війну. Але ж біда, що військо це не вкупі і не під його рукою: воно в Бихові, в Польщі, на Волпні, в Казані, скрізь. Цар, ніби нарочно, відриває козацькі полки від гетьмана і переміщує їх зі своїми. Гетьман повсякчасно тремтить, що від нього нових полків зажадають і знову їх пішлють Бог вість куди, аж оставлять його, ніби вождя без армії, з одною тільки і то, може, нечисленною, прибічною сторожею.

Переходити до Карла з малими силами, а потім боротися проти своїх власних полків, котрі він залишить на стороні Петра, наражаючи їх з одного боку на шведські кулі, а з другого — на помсту й переслідування царя, це надто прикро, це прямо неможливо для нього.

І Мазепа ще раз розглядає справу, шукаючи якогось виходу. Одинока можлива розв'язка цього питання — спрямувати війну на північний захід, і на Україні дістати свободну руку до концентрації війська і до переходу.

Так само не вирішене друге питання — становище старшин. Гетьман знає, що не всі вони підуть сліпо за ним, здаючись на його розум і характер. Будуть такі, що в даний мент скажуть: вільно гетьманові зрадити царя, так вільно й нам зраджувати гетьмана. Вони забудуть, що зрада зраді нерівна, шукатимуть викруту, щоб виправдати себе. Вирішить це питання не ідея. а приватна охота не втратити зарібку.

В осередку того типу старшин являється Кочубей.

Гетьман чує, як зловіщо звучить це татарське ім'я. Від Кочубеїв прийдеться ще багато лиха зазнати. Нічого доброго від них він не зазнав, але якщо Любов Федорівна загрозить ділу, о, тоді він поступить безпощадно. Здавить, сторожить, змете...

А Мотря?..

Бідна, бідна Мотря!..

Гетьманська карета доїздила до якогось села, в котрім слідний був незвичайний рух. Ранком перейшли туди москалі з шведськими бранцями, а під вечір надтягнув гетьманський відділ з царевичем.

Селяни не заспокоїлися ще після першої гостини, а вже їм других гостей доводиться вітати. Село виснажене до краю, не село, а прямо декілька осель, обдертих,

поруїнованих, пограбованих, кинених серед шляху на глум і на знущання долі. Ні затишних садів, ні свіжовибілених стін, ні гарно вбраних дівчат, ні веселих дітей — все сіре, обдерте, сумне, хоч кругом так зелено, пахучо і надійно.

Тільки липами висаджена алея, поки що сокирою ще не ткнута, показує напрямок до панського двора. Пишається він на горбочку серед тінистого саду.

Гетьманська карета скручує в липову алею.

НЕСПОДІВАНИЙ ГІСТЬ

— Тіточко! Пощо пригадувати минуле? Лишім це питання. Давайте турбуватися живим!

— Не все, що пройшло, те вже й прогуло. Не раз минуле від теперішнього живіше. Я мерців не викликаю з гробу, про живих нагадую тобі. Вони люблять тебе, Мотре. Тужать за тобою, добра тобі бажають.

— Хто такий?

— Хоч би перший Чуйкевич.

— Чуйкевич? — І Мотря тільки рукою майнула... Вони сиділи в городі під великою липою, над котрою, ніби невидима музика, бренило безліч комах.

Пополудне було погідне і тепле, аж душне тою томлячою весняною задухою, коли родючу силу землі відчувається так, як ніколи.

— Буйні сего року трави, — завважила Мотря.

— І збіжжя, славити Бога, гарні. Кажуть, давно не було такого врожаю, — додала Марія Федорівна.

— Де кум, де коровай. Куди там жнива, тітусю! Ще й весняні бурі не прошуміли.

— Відверни їх. Господи, від нас!

А подумавши хвилину, Марія Федорівна спитала:

— Не скучно тобі, Мотре?

— Мені? Чи не скучно? Ні, тітусю.

— Сидимо вдвійку, як черниці, безвихідно й безвиїзне. Зимою сніги нас задувають, весною сади зеленими мурами замикають, світа Божого не бачимо. Мені то нічого, бо я стара, чого мені більш захочувати? Але тобі, Мотре! Тобі якраз пора жити, втішатися й впиватися насолодою життя.

— Я щастям п'яна, така п'яна, що й протверезуватися не хочу.

— Дуриш себе.

— Їй-Богу, не дурю, тітусю. Гляньте, яка кругом краса. Як зелено, цвітисто, пахучо. Нагадується казка про заморожену царівну.

— Тільки царевич не приїжджає, дитино.

— Не викликайте вовка з лісу. Приїхав би і попсував би мені мій райок.

— Не вік так раювати, дитино. Годі Мотрі Кочубеївні в тому безлюддю до сивої коси сидіти. Бачу, тобі все ще Бахмач не вивітрів із голови.

— Не знаю. А невже ж це погано? Ох, коли б ви, тітусю, знали, як там гарно було, коли б ви знали!

— То не починала б тієї розмови, правда?

— Не по-чи-на-ли б.

— А все ж таки почала я її, і не раз пічну, бо жалую тебе. Жалую такої пишної вроди і такої доброї душі. Чому ти не маєш бути щасливою, як другі?

— Бо я не така, як другі, тому й щастя моє інше. Не для всякого таке саме щастя.

— А яке ж воно для тебе?

— Таке, як я пережила, тітусю. Іншого й не бажаю.

— Себто тобі тепер хоч у черниці?

— Чого це зараз у черниці? Невже ж і в широкому світі не можна добре свій вік пережити? Чесно, корисно, навіть славно. Гадаєте, що я тут, у тій самотині, скучаю?

— Як же й не скучати, Мотре?

— Отже, бачите, що ні. Цікавлюся, що робиться в світі, а як вісток нізвідки нема, піклуюся городом, садком, хазяйством. Іноді Любов Федорівна, як буря, налетить, наробить гармидеру, весь двір стурбує, догори дном переверне, а як від'їде, то знову маєш роботу, заки все на своє місце повернеш. І так якось воно живеться, щоб далше, щоб з дня на день, поки не станеться щось нового.

— Гадаєш?

— Вірю, тітусю.

Вона встала, випрямилася і, вдивляючися понад верховіття садів, казала:

— Принишкла земля, причаїлася, зриву жде. І він буде, великий зрив, диводив. Апокаліпса святого Івана. Гадаєте, я п'яна? Ні, я безталанна силою духу, котрий невідомого слуха і крізь мале й ледаче величне бачить і втішається, а вам ввижається, немов то Мотря плаче.

Притулилася до Марії Федорівни, як колись дівчинкою малою, і, підводячи свої великі, ніби здивовані очі на її тихі, принишклі зіниці, впевняла її, що Мотрі добре, спокійно, весело і що вона другого життя навіть не бажає.

Але Марія Федорівна заодно перечила головою. Казала, що не йме Мотрі віри, що Мотря скриває свою тугу перед нею, ставлячи вроджені гордощі вище власного щастя.

— А так робити не годиться. Чоловік раз жиє на світі. Раз він молодий, одною весною цвіте, А там гаряче літо, і сльотлива осінь, і довга біла зима. От що! Не марнуй життя свого, Мотре!

— Спокійні будьте, тітусю! Безслідно зі світа не зйду. Не знаю, які ті сліди остануться за мною, але я чую, що по хмарах не ходжу. Я не метелик і не птаха, тето, я людина, дивна й химерна, але людина!

— Яке ж те життя, без мужа і дітей? Досить одної сивої коси в роді.

— Може, й мені доведеться посивіти зарання, — га, що ж, велике діло! Що там тіло, щоб серце не зімліло... Знаєте, тітусю, іноді мені так важко, так важко, що й виповісти не вмію. Жаль батька, мами, вас, себе, всіх жаль. Чому ми не такі щасливі, як могли б бути при наших маєтках і урядах, чому ми одні другим затруємо життя?

— А Чуйкевича тобі не жаль? — спитала нараз тітка.

— І Чуйкевича іноді жаль, але це лиш хвилина. Бо зараз погадаю собі, що є куди більше горя на світі, що кєрвавється земля, що пропадає добро, слава, що, значиться,

треба забути про себе, про своє мале горе, а турбуватися великим, не треба щастя загребушми руками тільки для себе горнути, бо хтозна, чи воно щастя. Нагорнули мої батьки всякого добра, і невже ж вони щасливі?

Сонце сховалося за двір і з-поза білих стін сипало золотом на Мотрю і на тітку. Мотрі голова в золотім сяєві горіла, як на образах святі. Темна стать Марії Федорівни замітно виступала на тому золотистому підкладі, ніби ікона. Дереву тулилися до себе, як у любовному захопленні, трава аж клалася, немов сонце гладило її теплою долонею і вона пестилася.

— За той час, як ми балакаємо, тітусю, не одна квітка розцвілася. От хоч би й косатиння отее. Перше тільки пупляхи стирчали, а тепер, дивіть, який гарний квіт.

Марія Федорівна глянула й перехрестилася.

— Дякуємо тобі. Господи великий, за тую красу і за те добро, що зсилаєш його на світ, звеселяючи ним наші негідні очі. Прости і не гнівайся на нас, що не вміємо вживати твого найбільшого дару, дару життя.

Заскрипіли ворітця, і почулося, як хтось до двора пішов, побренькуючи шаблею і острогами.

— Хто це?

— Хтось чужий, бо лаяли собаки.

— Та. мабуть, і не зовсім чужий, бо скоро уйнялися.

— Побачимо.

Так гарно було в городі в це тепле, весняне підвечір'я, що не спішилися в хату. Коли хтось чужий, так прислуга покличе.

Але замість прислуги побачили козака, що пройшов двір і виходив до них дверима від городу.

Марія Федорівна руку над очі поклала і крикнула:

— Чуйкевич!

В її голосі чути було радість, більшу від тої, з якою вітають звичайних гостей, навіть на хуторі, де скучно за людьми.

Мотря не рушалася з місця.

Свіжовиструганою стежкою з двора під крислату липу йшов козак. Лівою рукою підтримував криву шаблю, правою шапку знімав. Підступивши до жінок кроків на тричотири, шапкою до землі доторкнувся і за пояс її уткнув.

— Доземний поклін, милості вашій, Маріє Федорівна, і вам, Мотре Василівна! — промовив різко, але чути було, що голос його злегка дрижав, ніби ломився, не знаючи, яка відповідь полетить йому назустріч.

Марія Федорівна встала й простягнула руку до нього.

— Слихом спихати, видом видати, бачиш, Мотре, якого гостя Бог нам приніс до хати.

Чуйкевич поцілував руку Марії Федорівни, а вона поцілувала його в голову, як сина.

Гість до панночки підступив. Дзеленькнув острогами і буйною чуприною потряс.

— Давно не бачилися, — вітай! — сказала Мотря і теж руку до нього простягнула.

Взяв, потримав і до уст підніс:

"Чи вільно?"

Мотря подивилася на нього.

— У вас у столиці такі дивні звичаї, що я, селюшка, навіть відповісти на таке питання не вмію. Вітаю тебе. Сідай. Ти з дороги. Конем чи возом? Здалеку чи зблизька?

— Від гетьмана лист до генерального судді возив, а вертаючи, до вашого хутора заскочив. Подивлюся, гадаю собі, як їх Господь милує, чи здорові.

— І добре зробив, — озвалася тітка, — а то б я тебе і знати не хотіла. Спішно чи заночуєш у нас?

— Тепер такі часи, що спішитися треба, але й не заночувати теж годі.

— Так же й кажи. Заночуєш, значиться, у нас. Розважиш нас. Скучаємо за добрими людьми.

— Мотря Василівна теж?

— Казала я тобі, що двірських розмов провадити не вмію.

— Бодай би вас Бог милував, — вмішалася Марія Федорівна. — Старі знайомі, давно не бачилися, знаю, що втішилися собою, і перемовляються, пустомельствують, Бог вість нащо й пощо! Киньте геть таку погану поведінку, подайте собі руки і будьте добрими приятелями. Принеси собі Іване, стілець, ось він там, під другим деревом, — бачиш? — і сідай з нами.

Чуйкевич послухав.

— Так. Але чого це ти так відсуваєшся від мене, мов чужий! Не вкушу тебе, не бійся. Чуйкевич присунувся ближче.

— От, тепер-то я-й можу надивитися на тебе. Славити Бога, здоровий. Вирівнявся і споважнів.

— Краще кажіть, що постарівся. Вже й сиві волоски попадаються.

— Не зі старості. Такий рід, що сивіє скоро. А до того й часи клопотливі. Звідки ж ти тепер? Розкажуй!

— Здалеку, шановна Маріє Федорівна, з самого Києва.

— Що ж там гетьман?

Чуйкевич сподівався такого питання, бо воно в повітрі висіло і кождий при всякій зустрічі питався його: що гетьман? Але не сподівався Чуйкевич, що це питання так байдуже понад Мотрею пролунає. Ні одна жилка, ні одна рисочка не дригнула на її обличчю, сиділа, як витесана з мармуру. Її волосся ще горіло в заграві заходячого сонця. Інша була, як перше, і, може, ще краща від колишньої Мотрі.

Чуйкевич так задивився на неї, що забув відповісти тітці.

— Чогось ти мені забуваєшся, козаче! — сказала, похитуючи головою. — Це недобрый знак. Питаюся тебе, що гетьман?

— Недавно його милість з Жовкви вернув.

— З Жовкви? — спитала Мотря. — Що ж він там робив?

— Цар на раду воєнну кликав.

— Ого! На воєнну раду, кажеш? Видно, щось великого цар готує.

— Війні кінця не видно. Цареві не везе. Він на всі боки кидає собою, замиритися хоче, але Карло не показує до миру охоти.

— І добре робить. Цареві не миру хочеться, а передишки, щоб нових сил набрати. Нема що вірити йому. Мотря слухала уважно. Чуйкевич говорив далше:

— Кажуть, бурлива була тая рада. Говорять, ніби цар гетьмана обидив... Мотря спалахнула.

— Обидив? Як?

— Ніхто не знає, як. Кажуть, що гетьман дуже збентежений до своїх старшин вернув і нарікав на невдячність царя.

— І що? Що далше, говори! — наглила Марія Федорівна.

— І — ніщо. Помирилися якомсь. Всі троє на хвилину замовкли.

— По-ми-ри-ли-ся...

— Цар навіть сина свого гетьманові довірив, і гетьман до Києва вернув. Далше фортецю будує.

— Таж її ще тогідь збудували! — завважила Мотря.

— Не хоче наша земля слухатися царських інженірів, — пояснював Чуйкевич. — Ті окопи, що їх насипали тогідь, поосувалися. Тепер їх ізгори донизу дерном обкладають, а по дерен доводиться їздити далеко. Коней так позаганяли, що від вітру валяться.

— Навіть коней козацьких обезсилює цар, — і Мотря жалісно зіпхнула. — Видно, хоче він, щоб у нас ніякої сили не залишилося. Одних порозкидав по світі, других дома лишив і висотує з них жили, хто ж тепер стане супротив-лятися йому?

— Хіба запорожці, — завважила тітка.

— Запорожці гетьмана не люблять.

— Хто тобі це, Мотре, казав? Запорожці підуть за тим, хто за волею обстане. Гордієнко — умний чоловік. Але я про київську кріпость почав. Отож там тепер другий перстень валів будують, починаючи від печорського містечка аж наниз, до Дніпра.

— Боже, скільки роботи! — аж скрикнула Марія Федорівна.

— Ще й якої! Третина козаків злягла. Гинуть від тяжкої праці, а ті, що ще живуть, останню одежу продають із себе, щоб прохарчуватися. Вдень працюють, а вночі нищими по дворах ходять, милостині благаючи. Ось як доробилися ми на царській службі.

— Доробилися, — глухо повторили жінки.

— І цікаве от що, — розказував далше Чуйкевич. — Як розкопували печорську гору, то великий скарб знайшли.

— Скарб?

— Так, ассірійські монети. Це, бачите, ніби земля змилосердилася над своїми дітьми і сказала: не платить вам цар, так я вам заплачу.

— Хіба що земля змилосердиться над нами, — з жалем промовила тітка.

Мотря заперечила її.

— Кості наші викине колись, бо ми лежати в ній не гідні. Ми не діти її рідні, а пасинки якісь, не козаки, а потурнаки, московське кодро! Гірко, соромно, подло!

Кров підступила їй до лиць, очі зробилися великі-великі. Чуйкевич глянув на неї і пізнав колишню Мотрю. Не тую, що була в гетьмана, спокійну й покірну, мов на образі Благовіщення Пречиста, а буйну, грізну, несамовиту.

Марія Федорівна пригадала собі колишні припадки з Мотрею і взяла її за руку.

— Мотре! Погано ми вітаємо нашого гостя. Пощо нервуватися. Якось Бог дасть, бо ще так не було, щоб ніяк не було, — приговорювала, жартуючи. — Що в нас погано, це правда, та ще, бач, наша козацька мати не пропала. Тепер війна, а на війні нема добра. Настане мир...

— Злетяться круки на жир...

— Мотре, Мотре!

Чуйкевич теж почав уговорювати її. Казав, що не вступав би був, коли б знаття, що роздратує Мотрю.

— А може, ти, Мотре, не рада? — питався, беручи її за руку. — Говори щиро. Якщо ти не можеш покійно дивитися на мене, то піду собі геть, і без жалю, бо я жалю до тебе мати не можу, вір мені, не можу,

Говорив м'яко, не по-козацьки, так що Марія Федорівна дивувалася, звідки в нього стільки лагідної терпеливості набереться. Жалувала його.

Мотря отямилася.

— Прости! І ви простіть, тітусю! Не винна я, така вдача моя — неприкаянна.

Оперлася плечами об липу і дивилася на зорі. Вечоріло. Холодок повівав від лугів. Чути було, як вертав товар із паші...

— Ось яку гарну нічку посилає Господь, — почала тітка. — Якраз для любої, тихої розмови. Розмовляйте, діточки, з собою. Незабаром покличу вас на вечерю.

І пішла.

Чуйкевич шаблею писав якісь знаки по стежці, ніби план битви рисував. Мотря дивилася на зорі. Нараз, не зводячи очей із неба, спитала:

— А шведи що? Бачив ти їх? Бачив Карла? Говори. Які вони, який їх король, чи справді такий лицар, як кажуть? Чуйкевич дальше шаблею по стежці водив.

— Доводилося мені битися зі шведами, і мушу сказати тобі, Мотре, що не піднімалася моя рука на них. Соромно було. Ніби я на братів своїх ішов. Це не наємники, що за гроші шкуру свою на війну несуть, не товпища сліпі, що під свист нагаїв на ворога йдуть, це справжні лицарі, що вірять вождові своєму і за ним по славу, як птахи у вирій, летять. Є між ними молодики, як діти, є старі, що, мабуть, онуків дома лишили, але трусів я там не бачив, тому-то й кервавилось серце моє, коли їх у полон переможених десятикратною перемогою брали, і лаяли, і зневажали, і знущалися над ними глупо, нікчемно, подло...

— А їх король?

— Що ж тобі про нього казати? Він, як кождий великий чоловік, у легенді живе. В легендах, як у хмарах, ходить. Невстрашений і грізний у бою, все напереді, все там, де найгірший огонь, і куля його не береться (москалі вірять, що він заморожений якоюсь невідомою силою). А поза боєм він лагідний, тихий, ніби засоромлений і ніби

винуватий.

— Винуватий, що народові слави бажає. Всі, що великого бажають, перед малими в вині, винуваті... Багато їх, тих лицарів шведських?

— В тім то й біда, що мало. Кажуть, що в них так мало людей, що собак на вартах ставлять.

— Як то собак?

— А так, що поставлять собаку, де має стояти чоловік, і вона варту держить.

— І не втече?

— Ні. Стоїть, а коли ворога побачить, так лає, знак подає.

— В них собаки, а в нас? — і Мотря так глянула на Чуйкевича, що йому мороз пішов по спині.

Це тая Мотря, що була колись, та сама, котрої він ніяк не може забути, котра тягне і відтручує його від себе, як крутіж на Ненаситецькім порозі.

Нема йому життя без Мотрі, нема і бути не може.

І, забуваючи про все, він, дивлячись їй просто в очі, спитав:

— Мотре, а що ж буде з нами?

Сам своїх слів злякався. Гадав, що Мотря зірветься і прожене його або згїрдливо гляне на нього і піде в двір. Більше й не побачить її.

Та, на диво, вона, видержуючи його погляд гарячий, відповіла спокійно:

— Що буде з нами, питаєш. Або я знаю, козаче? Дивує мене тільки, що ти ще не забув Мотрі.

— Бо забути не можу. Шукав я забуття у боях, шукав його в праці, у книжках і не знайшов нігде; видно, нема його для мене. Мабуть, Бог так хоче, щоб я не міг тебе забути, Мотре.

— Навіть після того, як я з гетьманом сиділа?

— Навіть після того.

— Правду кажеш?

— Як на сповіді святій.

Весняна ніч вкривала їх своїм зоряним омофором. Тихо було, навіть вітрець не шевелів гілками. Хвилину мовчали обоє, ніби вслухувалися в тишину.

Нараз Мотря піднялася з лавки і спитала:

— І не соромно тобі гетьманову коханку любити?

Чуйкевич і собі з місця зірвався:

— Мотре, — прошипів, — уразила ти мою найболючішу рану!

Шаблю долонею стиснув і пригнув її так сильно, що будь вона не з дамаскинської сталі, а звичайна, то луснула б надвоє.

— Прости! — промовила Мотря, простягаючи до нього руку. — Я по ширості спитала.

— Мотре! — почав з жалем Чуйкевич. — Ти навіть не догадуєшся, що за пекло пережив я у Бахмачі. Я мужчина, в мене є гордощі свої. Серце моє між гетьманом і тобою, як між молотом і ковалом, лежало.

— І ти видержав удари?

— Я переміг свій біль... Я не можу тебе не любити.

— Дивно!

— Сам собі дивуюся, Мотре.

В дворі запалювали свічки. Незабаром тітка покличе на вечерю.

— Знаєш що? — почала нараз, змінюючи свій голос, Мотря. — Говорім як приятелі, тямаш, ти обіцяв моїм приятелем бути.

— І буду.

— Так тоді, будь ласка, скажи мені, Іване, чого ти хочеш від мене, чи почути правду, чи щоб я дурила тебе й себе?

— Правди хочу, Мотре.

— Правди? Так тоді знай, що я вже нікого кохати не можу.

— Гетьмана любиш?

— Люблю свою мрію, а більше не питаю.

Зорі заглядали їм в очі, тишина заспокоювала їх серця. , — А все ж таки, щоб не було тобі гірко від'їздити від мене, знай, що негідної не любиш. Якою я приїхала в Бахмач, такою від'їхала з нього. Зрозумів? Чуйкевич кріпко стиснув її руку.

— Спасибі тобі, Мотре!

— Сплетням не вір. Не могла я стати дружиною Мазепи, але ж і коханкою його не хотіла бути. Від'їхала від нього. Я хотіла, щоб гетьман всеціло посвятився справі. Розумієш мене?

— Розумію.

— Так тоді хіба можемо йти в хату. Між нами скінчені порахунки.

Мотря справді пустилася йти, але Чуйкевич задержав її:

— Стривай! Послухай і мого слова.

Посадив її на лавку, сам стояв, стискаючи шаблю.

— Щирий друг говорить до тебе, Мотре. Найщиріший у світі. Не одну ніч передумав він про тебе. Не один раз тікав перед очима твоїми, бо спокою йому не давали. Смерті в боях шукав, смерть не приймала його. Мабуть, нам долі своєї не минути... Так тоді покорімся їй.

Слухала спокійно і уважно. А він говорив далі, ніби з другого берега гукав, крізь бистру річку кохання, котре втікало від них.

— Для обоїх нас життя — одна мука. Тобі мати не дає спокою, а мені ти! Пощо воно?

— Гадаєш — краще покінчити з життям? Чуйкевич зжахнувся.

— Бог мені свідком, що такої гадки я не допускав до голови ніколи!

— А що ж тоді?

— Що?.. Позволь, — хай подумаю, як тобі це сказати. Казатиму звичайно, без афектів, розум пущу до слова, не серце... Поки ти не віддашся за мене, Мотре, поти Любов Федорівна робитиме пекло — тобі, батькові і — йому.

— Гетьманові, гадаєш?

— Так, йому. А сама ти сказала, що гетьманові треба тепер спокою, щоб він всеціло міг посвятитися справі.

— Так, сказала я це.

— Так тоді й бачиш. Любов Федорівна не стане впівдороги, дальше коверзуватиме проти гетьмана і попусе діла. Не гнівайся, що так про твою маму кажу.

— Кажи!

— І гетьман, поки ти не віддашся, не покине гадки про тебе. Шукатиме шляхів, щоб дозвіл на вінчання добути. Спутаєш йому руки, Мотре, а ти того, мабуть, не хочеш.

— Ні, я того не хочу, Іване.

— Так тоді — кругом нас зачарований круг, з котрого тільки один вихід бачу.

— Який?

— Будь дружиною моєю. Кохання не жадаю від тебе, хоч, правду кажучи, і надії не трачу, що заживеш зі мною і полюбиш мене. Я ж не осоружний тобі. Кажеш: "Мрію кохаю". Знаю її. Це і моя мрія. Вона з'єдинить нас — побачиш. Маючи одну ціль перед собою, попрямуємо до неї, як добрі друзі, а може, може, згодом і любов прилучиться до нас.

У бузку залящав соловій, задрижали зорі, озвалися жабами озерця. Місяць випливав на небо. На ґанку появилася чорна стать Марії Федорівни:

— Іване, Мотре, будь ласка, на вечерю!

— Підемо! — відповіла Мотря.

— Ходім.

І вони йшли поруч себе, несучи в серцях своє життєве питання.

— Що ж ти, Мотре, на те? — озвався перед сходами Чуйкевич.

— Дай подумати хвилину, — відповіла спокійно Мотря.

— Коли можу сподіватися отвіту?

— Завтра вранці, а може, ще й нині. Не знаю. І увійшли до хати.

За вечерею Чуйкевич розповідав про війну. І тітка, і Мотря цікавилися Альтранштадтським миром. Знали, що Август відрікся там королівської корони, від Чуйкевича довідалися, що, крім того, написав власноручне письмо до Лещинського (розуміється, на бажання Карла), в котрім поздоровляв його як нового, законного короля. Та ще зірвав Август союз із Петром і дав Кардові слово, що заплатить контрибуцію, не буде нападати на шведів і проти них не буде з ніким шукати ворожих союзів.

— А чи додержить слова? — спитала Мотря, котрої прихильність була по стороні короля Станіслава. Чуйкевич похитав головою.

— Яке там у політиці слово. Роблять те, що мусять. Август дає слово, а його сторонники в Любліні зговорюються з Петром.

— І до чого договорилися польські пани з царем?

— До того, що коли війну виграє Петро, то знову посадить Августа на престолі, а вони за те мають помагати йому побити Карла.

— Пани б'ються, а на хлопах шкура тріщить, — завважила тітка.

— Що тріщить, це правда. В Московщині чеканять тепер низькопробну монету — життя дорожче. На млини, на рибні ловлі, на заїзні двори, навіть на домовини наклали податки, — на домовини! Хоче хлоп бороду носити, так плати 30 рублів, себто п'ятнадцять червінців. Тютюн, сіль, смола, поташ, навіть сало — це монополії царські. І жий там бідному чоловікові, як хоч! Цар три мільйони річно потребує, з того 80 відсотків на війну. Легко сказати — три мільйони, а звідки їх узять?!. Не даш — кари які! За що-будь ніздря виривають, колесують, шкварять на вільному огні. Не знати, де страшніше: на війні чи в краю?

Жінки сумно головами хитали.

— Ось яким добром хочуть ущасливити нас. А народ ніби того й не бачить.

— Народ — не дивниця, але старшини! — поправив Чуйкевич. — Старшини розбираються в ділі. Кожному відомо, що діється в Москві, а вони ніби не бачать. Якось воно буде, гадають.

— Так буде, що знову край переміниться в пустиню. Знову лиш димарі говоритимуть про колишні свободи, і села, і черепи людські з німим докором глядітимуть чорними очодолами в наше веселе небо.

— І воно вже нашим не буде, — з жалем доповіла Мотря. — На українські дикі поля чужинці гайворонами нахлинуть і заведуть свій лад, свою мову і звичаї, а про наше життя тільки сумний спомин остане.

— А все із-за нашої незгоди. Дав нам Господь землю велику й багату, ніби рай, та не вложив у серця наші справжньої любові до неї.

Зажурилися журбою великою, ніби в хмарах сиділи.

— Переїздив я раз, — розказував Чуйкевич, — повз хутір один. Як мальований стоїть. Балка, озерце, гайок. Видно, люди роботящі жили. Поле справлене, тини попідчинювані, навіть млинок є. Тільки людей немає. Мужчини на війні, молодих жінок кудись пігнали, хутір — смуток один. Шукають мої люди, чи не заховалася де яка жива душа, у погребі або в потайнику якому, — нема. Аж діда старого знайшли, але не живого, тяжко покалічений був і ошпечений погано. Та ще в кущах дитинку малу побачили. Сиділа над нею собака, шкіра й кості, і пильнувала дитину. Приступить не давала. А коли мої люди взяли тую дитину, то прикро було дивитися, як собака припадала до них, виляла хвостом, руки їм лизала, ніби прохаючи, щоб кривди дитині не робили.

— У звірів милосердя більше, ніж у людей!

— Звіра плекай, так він прив'яжеться до тебе, а в людей тільки помста одна, вдяки немає.

— Їду я раз, — розказував Чуйкевич далше, — понад річкою якоюсь. Вечір гарний такий, теплий. Скупаюся, гадаю собі, ціле тіло — порохи, піт, незгоєні рани. Треба знати, що тоді купіль значить! Вліз я у воду, дивлюся — ігі, примар якийсь, чи що? Русалки чи живі дівчата? На другому березі річки кілька їх, то виринають, то потопують у воді. Але так якось мертво і німо, хоч би тобі одно словечко сказали. Підпливаю — а це повішені на гілках дівчата! Гілки нагинаються над воду, і вони

поринають, знімаються гілки вгору, і вони з ними летять, ніби підпригують вгору, молоді, гарні — тільки жий!

На столі смачна страва стигла. Даром Марія Федорівна казала наготовити її. Страва до губи не йшла.

— Раз знову, заблудив я в степу, з дороги збився, знаєте, як воно буває. Трави високі, тільки небо бачиш; ніби море кругом тебе шумить. Нас тільки кількох, усі не з тих сторін, ніч настає — роби що хоч! Виїхали ми на могилу якусь, могила невисока, недалеко зазриш. Ночі чекаємо, щоб за зорями йти. Коли отее з трав люди виринають. Наші-таки. П'ятох козаків-молодиків, ще їм і двадцять літ немає. Пібралися за руки і ніби в танку степом бредуть, прямо на нас. Також диво якесь! П'яні, чи що? Аж підійшли — глядімо, а в них, де очі, там рани одні... Повилуплювали їм очі і так у степ пустили. Вертайте до своїх.

Марія Федорівна руками уха затулила:

— Досить, Іване, досить. Ради Бога, мовчи!

Її волосся, здавалося, ще гірше побіліло, а вбрання зробилося ще більше чорне. По зів'ялому обличчю котилися сльози, як горох.

Мотря сиділа витягнена, мов струна. Уста затулені, під очима тіні, від чого очі казалися ще більшими, ніж були. Чоло біле, як стіна, груди то підносяться, то опадають. Брови, ніби дві хмари насуваються на себе, — зустрічаються, і блискавки вискочать з-під них.

— Іване! — озивається нараз.

— Що прикажеш, Мотре?

— Відповідь тобі подаю: так...

— Так?

Чуйкевич встав, підійшов до неї і простягнув руку.

— Значиться, згідна стати моєю?

— Дружиною, — доповіла Мотря.

Марія Федорівна терла очі рукою. Сон це чи ява? Збентежена і зворушена оповіданнями Чуйкевича, не могла перейти від смутку до втіхи. Уста ломилися, очі кліпали безрадно, лиця кривилися, аж головою вдарила об стіл і заридала.

Обоє молоді прискочили до неї.

— Тітко, тітусю, чого це ви? — цілували її руки, Мотря устами припала до її зимного чола:

— Благословіть!

Марія Федорівна очі вгору зняла і руки на їх голови поклала:

— Благословлю вас на долю й недолю. Бог нехай провадить вас.

СТЕПИ ХВИЛЯСТІЇ

Линяло небо, блідли зорі, поранний туман знімався понад ставком, ніби ставок, встаючи зі сну, позіхав.

Свіжим холодком заносило від лісу.

Мотря відчинила квартиру. Впивалася чарами зарання.

Красо ненаглядная, земле безцінная, чи є де краще, як у нас? Степи хвилясті, луги квітчасті і ріки, як алмаз. Ранки рум'яні, ночі зоряні, сонце, як Бог в небесах, — чом же в раю отсім грізно гогоче грім, чом тут життя — один жах!

Оповідання Чуйкевича прогнали сон від Мотриних очей.

Грізні картини виринали, як докір. Хотілося бігти в степ на могилу і грудьми до землі припасти, благаючи прощення в неї за гріхи власні і за провини батьків. Що ми зробили для тебе, земле свята, чим жертвували тобі, життя наше рідне? Дерлися, жерлися, як божевільні, з рук собі добро виривали, а його кругом так багато — для всякого було б. По скарбах безцінних топчемо — пригадувалися гетьманові слова, — але ліниві ми зігнутися і підняти їх. Велика земля, так ладу нема! — заспокоюємо себе, триваючи в давньому.

Сповідалася Мотря ранкові святому, незаплямованому вчинками людськими, сповідалася тишині нічній, що розпливалася у імлах світанкових. Омий її з суєти повсякденної і намасти душу ісопом, щоб паче снігу убілилася, щоб крином чистим на зелених травах розцвіла, — не без гріхів вона... Полюбила гетьмана свого, але ж і блисків булави піддалася. Влади і слави бажалося їй. Блистити хотілося, красою і силою променіти, зависливі очі людські під ноги постелити. Прости її, земле свята! Не огнецвіту потребуєш ти, а тружеників, до жертви спосібних, робітників, малим довольних, чистих покірливих душ.

Такою хоче бути тепер. Руку товаришеві своєму подасть, одностудцеві своєму, і вдвійку помандрують шляхами назустріч нового добра.

Сповідалася Мотря ранкові святому...

І бачила душу свою, горду, химерну царівну, невдоволену підданими своїми. Про горе людське не дбала. А його так багато і таке жахливе воно, життя — один жах!

До ран цілющим ліком припадати, бальзамом милосердя жагу їх гасити, слізьми топити жар. Любов самолюбиву між людей поділити, як Господь нам велів.

Такою хотіла бути тепер.

В руці держала лист, лист, писаний собственною рукою Мазепи, дрібне, круглаве письмо.

"Не відмінйся в нічому до мене, про що не раз вже слово своє давала і рученьку; а я взаємне, поки жив буду, тебе не забуду... Пригадай тільки слова свої, що давала єси під клятвою, коли виходила з покою мурованого від мене. Хоч так, хоч сяк буде, а любов межи нами не відміниться".

Відмінилася... А чому?..

І Могря сміливою рукою стала здирати з душі тую намітку тендітну, яку сама накинула на неї, щоб не бачити її правдивого обличчя.

Покинула гетьмана, бо так розум велів.

Хотіла йому вільну руку дати до праці для великого діла.

А все ж таки глибоко десь у серці заляг намул недопитої чаші кохання. Обида шевелилася в душі, що відпустив її, що не жертвував для неї усім.

Сама до жертви тої не допустила, а опісля ремствувала на нього.

"Швидче смерті на себе сподівався, — писав гетьман у другому листі, — ніж такої у серці вашому відміни. Згадай тільки свої рученьки, котрі мені не один раз подавала, що мене, хоч будеш зо мною, хоч не будеш, до смерті любити обіцяла".

Найлюбіші слова не розвіяли гордоців укритих. Не відписувала йому довго, аж врешті відповідь дала, що для неї Івана Степановича немає, є тільки гетьман Мазепа, для котрого збереже належну йому вірність і пошану...

Хай буде так!.. Може, воно і краще?.. Пощо дурити себе? Те, що Чуйкевич під липою учора казав, — правда. Поки не віддасться вона, гетьман не перестане думати про неї. Шукатиме доріг, щоб дійти до престолу. А престіл у царських руках. Нині цар і для церкви Бог, цар-антихрист...

І поки не віддасться Мотря, не заспокоїться Любов Федорівна. Помста і злоба скорпіонами поженуть її на крутий шлях злочину... Пощо?..

Хай буде так, як Чуйкевич казав. Чесною дружиною йому стане, товаришкою життєвої мандрівки...

Прощай, казкова мріє дівоча! Перед дійсністю розплинись, як перед сонцем імла! Забудьте, Кочубеєві сади, що колись у Ковалівці зачули. Не говоріть нікому, портрети в бахмацькому дворі, про те, що Мотря з гетьманом розмовляла. Нехай воно тайною останеться між ними. Минуть літа, виростуть другі люди, може, ті розмови колись комусь присняться, може, знов появиться якась непрятаємна Мотря, буйна, як весною степ, і неспокійна, як історія наша, і — може, може, вона здійснить те, чого Мотрі не довелось здійснити.

Долі своєї навіть гетьманськими кінями не об'їдеш... Боже, хай діється воля твоя!..

Без жалю й докору гляділа Мотря в вікно. На обрію зазолотилася смужка, ніби меч відтинав небо від землі. Смужка ширшала і кріпшала, полиняле золото прочищувалося, багровіло і променіло. Проміннями дрижали ниви хвилястії, і заспанії садки, і дорога, що до хутора вела.

Хутір будився зі сну. В стайнях коні іржали, скрипів журавель, милися біля корита козаки. Набравши повні пригорщі студеної водиці, Мотриних дівчат обливали. Чисто, як гомін срібних струн, лунали веселі сміхи. Крізь віття дерев ніби приском сипнуло в очі. Сонце викочувалося на небо.

Мотря гетьманські листи за поясок уткнула.

Порвати і спалити їх?

Пощо?

Нічого поганого в них нема, нічого, щоб перед будучим мужем затаювати треба. Чуйкевич знає, що між Мотрею і гетьманом було. Вона його не дурить. Вирівняні рахунки поміж ними, нову главу писати починають. Дай Бог щасливо дописати її.

Мотрин чура Чуйкевичевого коня зі стайні виводив. Гладив його по шиї і приговорював пестливо. Кінь жадібно свіжий воздух ніздрями втягав. Пахощами ранніми несло від лугів.

Мотря обмилася, розчесала коси, свіже вбрання вдягнула.

Вітай, нова днино життя!.. Казала готувати снідання.

Дивно так. Вчора чужим приїхав, нині будучим мужем від'їжджає. Чого-то не буває через ніч!

Чуйкевич за сніданням ока з Мотрі не зводив. Ніби її іншою побачив — своєю.

Солодких слів не говорив їй. З очей видно було, як пропадав за нею. Тож-то важко від'їжджати тепер!

Так служба кличе, служба, не забава!

Марія Федорівна щонайстаршого вина з погребя добула. Пляшка чорна, мохом і плісняю обросла, насилу відшпунтували її. Пахощами понесло по хаті.

Марія Федорівна хотіла щось казати, так сльози не дали. Мовчки вихилили чарки. Чуйкевич до ніг Марії Федорівни припав, прощав її, як маму.

Прийняла його і притулила до себе.

— Як сина, люблю тебе, — казала, цілуючи в голову, — а Мотрю, як доньку, діти ви мої рідні.

Втрійку до брами йшли. Марія Федорівна посередині, молоді по боках.

— Не барися з весіллям, — наказувала тітка, — тільки сир відкладаний добрий.

— Мене хоч нині до аналая ведіть. Мотря мовчки ішла, ніби це не торкалося до неї. Бліда по невиспаній ночі, променіла душевним супокоем, виглядала, як по бурі ранок.

На овиді хмари бовваніють, над головою ясно. Мотрин чура коня за поводи тримав.

— Гарний коник, прошу ясної панночки, — казав, — на ньому і вашій милості їхати було б безпечно. Чуйкевич усміхнувся:

— Як приїду вдруге, попросимо, щоб панночка спрібувала його.

— Тільки хай ваша милість не баряться, — казав, підставляючи Чуйкевичеві стрем'я.

"Ця біда вже догадалася чогось", — подумала собі Мотря, а вголос йому відповіла:

— А тебе піхотинцем оставимо, бо ти надто цікавий. Козаки поїхали вперед. Ніч щедрою росою скропила виїжджений шлях, і він за ними не курився. Широко кругом лунав козацький спів:

Мені з жінкою не возиться,

А тютюн та й люлька

Козаку в дорозі

Знадобиться!

— Чуєш, Іване, що співають тобі? — сказала до Чуйкевича Мотря.

— Самі в те не вірять, що співають, — відповів, сідаючи кріпко в сідло.

Лівою рукою поводи стягнув, в правій шапку тримав, низько кланявся.

Марія Федорівна рукою хрест у воздуху робила.

Стояли в брамі, поки з очей не щез.

ЗАРОСЛИМИ ШЛЯХАМИ

На небі місяць май, а сонце гріє, як уліті. Трави повиганяли в хлопа, будяччя розрослося, як гай.

Та від того тільки кінським ногам деяка прохолода, а в козаків, хоч вони до сорочок пороздягалися, піт цюрком ллється.

Найкраще б перележати жару десь у балці, або в комишах над ставищем, або між розвалинами хат (їх чимало тоді попадалося по дорозі) і щобиш вечірком їхати далше. Та годі! Чуйкевич поспішався. Совість не давала йому вважати на власні вигоди більше, ніж на службу.

В гетьманській військовій канцелярії праці повні руки. Творяться нові військові частини, полки виступають у похід, — війна!

Це одно, а друге — тепер і вднину не дуже-то безпечно, а ніччю їхати — про те, не маючи відповідного конвою, і не гадай!

Полтавщина гуділа. Десять років гуляв тут Лебедин, наганяючи козацьким старшинам і багатішим хуторянам великого страху. Якраз тепер його й приборкали трохи, але спокою все-таки нема. Як гриби по дощі, виростають свавольні купи і тривожать спокійних людей.

До того якраз із Полтавського полку вийшло чимало посполитого люду на Самару, де завелася Вільна Свобода, про яку по цілій Полтавщині ходили всілякі легенди, хвилюючи і без того вже збентежені війною уми.

Маємо гинути в походах або під нагаями царських посіпак, так краще тікаймо в світ за очі!

Навіть на запорозьких землях розплоджувалися ватаги всіляких гультіпак, що, кинувши свої рідні гнізда, готові були до всього. "Лучше псу муха, як поза уха", — казали, пускаючися на непевне діло. Сміливий ватажок, донський отаман Кіндрат Булавін, який, покладаючися на розпучливе невдоволення московського народу, підняв проти царя червоний прапор бунту, виростав в очах невдоволених українських селян у месника-героя. Ждали, щоб він появився у Гетьманщині і зробив усякому панству кінець.

Тому-то не було як Чуйкевичеві оглядатися, чи сонце дуже припікає, чи ні, треба було поспішатися, щоб щасливо вибратись на певнішу дорогу. Цілком певної тоді не було, і ніхто, виїжджаючи з хати, не знав, чи верне до неї.

А все ж таки, коли він другої днини, геть уже з полудня, побачив перед собою заїзний двір з ганком на тесаних стовпах, від котрого холодна тінь спускалася на спалену сонцем землю, і коли почув запах цвітучої липи і гул гамірливих бджіл, не устоявся проти спокуси і поступив туди.

Козаки порозкульбачували коней і поклалися горілиць на мураві, любуючися тінистою прохолодою. Чуйкевич сів за столом під липою і казав собі подати зимного пива,

Принесла його хазяйка, жінка не стара ще й доволі гарна собою: повновида, рум'яна, зі сміливим поглядом сумно-мрійливих, то знову весело-палких очей. Непевні часи і небезпечний, хоч дохідний, промисел виробили в ній тую сміливість, яка й пробивалася в її рухах і в мові.

Пізнавши в гостю знатного козака, присілася на краєчку лавки і почала розмову.

Чуйкевич не дуже був щедрий на слова, але й нечемним теж не хотів бути. З розмови довідався, що вона вдовує, що чимало всіляких охотників підлабузнюються до

неї, але й одного мужа досить. Тепер вона почуває себе, як перепілка в стерні. Богу подякує, як дітей виведе в люди. "Часи ж які, Матінко свята, які тепер часи!"

І почалися зітхання-нарікання, що доброго чоловіка тепер зі свічкою шукай, що життя людське втратило всяку ціну. що зайвий гріш треба перед ближнім, як пес кістку, в землю загібати та ще дивитися на всі сторони світу, чи не підглядає хто зависливими очима. Коли б не челядь вірна, не сини. що підхоплюються уже, і не сама вона, що й фузію вміє до ока прикласти, то, мабуть, і завтрішньої днини не дожила б. Наскочать, як татари, нароблять бешкету, кровопроливства, костеломства і — поминай, як звали!

Вона теж нарікала на царських ратників, що не лиш харчі і пашу, де яка є, забирають, але й людського життя не шанують. Кажуть, що в одному селі дітей у якусь повітку зігнали й підпалили — прокляті!

І в словах хазяйки звучав невисловлений жаль до гетьмана, що на таке свавольство дозволяє.

— Чекав народ на кінець світа, — казала, мрійливо споглядаючи своїми карими очима, — а тут, бач, і цього ратунку нема. Краще хай би світ у безвісті запався, ніж має творитися таке беззаконня.

Чуйкевич потішав її, як міг, зсипаючися на милосердя Боже і на розум гетьманський.

— Гетьман, — казав, — про людей своїх дбає, а тільки люди не вміють чи не хочуть постояти за ним, як стояли колись за батьком Богданом. Бунтацією та недовольством усяким заколот великий чинять, доливаючи оливи до огня.

Ще Чуйкевич свого пива не допив, як від поля надтягнулася ватага, душ кільканадцять, не то козаків, не то селян. Бог вість що таке. Вели сліпого діда-бандуриста. Перед воротами пустили його.

— Ано, чи попаде? — гукали.

— Казав сліпий, — побачимо! — відповів дід, кийком шукаючи воріт.

Ніяк не міг попасти, і ватага реготалася з нього. Аж казаяка взяла діда за руку і провела в двір.

— Година тобі щаслива, — дякував її дід, — щоб ти бачила сонце, світ і діти перед собою, щоб була гожа, як вода, весела, як весна, робоча, як бджола, а багата, як свята земля.

— Недобре ти хазяйці желяєш, діду, — почав хтось із гурту, — бо який хосен землі з того, що вона багата? Пани багацтво деруть, а люди з голоду мруть.

Ватага зависливими очима гляділа на козаків у білих сорочках і на старшину, що під липою в холодку попивав пиво.

Розтаборилися осторонь на мураві кругом сліпого діда.

— Ануте, покажи, що вмієш! Дід бандуру строїв.

— Сумної чи веселої вам?

— Смутку і так багато на світі, веселої грай!

Ой була Парася, Медку напилася і в садку-холодку Спати поклатася.

Хазяйка, щоб не слухати непристойної пісні, пустилася в хату. Але її здержали на ходу.

— Як же це? Не вгостиш нас, хазяйко? Хазяйка обіцяла дати по чарці.

— По обіцянку на скорій клячі поспішайся, — гукнув молодий парубок, зірвався на рівні ноги, заіржав, як кінь, і побіг за хазяйкою по горілку.

Дід кінчив пісню, як-то Парасин сват, з кінця Ігнат, припав до пазухи і відганяв мухи.

Дід підморгував і підпригував, рухами доповідаючи слова, а слухачі тішилися, не знати, чим більше, піснею чи дідом.

Випивши по чарці, розказували всячину — хто кого перебреше. Той парубок, що іржав до горівки, плів небилицю про те, як то він черешню з власного уха їв. Ще дитиною запхав собі до уха кістку черешні. Тягнув батько, тягнула мати, і тітки, й сусідки, і ціла громада, так кістка вилізти не рада. Аж пішов він у похід, ранили його, і без пам'яті цілий місяць пролежав. Будиться, глядить, а над ним черешня шумить і ягоди рум'яні, ніби губи в Парані. Виросла псяюха йому з правого уха.

— Ну і що?

— А що ж би, ягоди з'їв, а з черешні зробив хлів, свинюшню для таких свиней, як ви!

— Ну, це ти вже, небоже, здорово пробрехався, — почав другий, — бо нема такої голови, щоб у ній дереву корінь пустити. Але що сватові сестри моєї покійної зовиці виросла гречка на пиці, то це так. Він сім літ не мився, а на восьмий впився, від неділі до неділі спав і не будився. Аж збудила мила. Боже, твоя сила, ані сіяв, не орав, гречка зародила... На руках, на ногах, навіть на спині, чиста, кажу вам, гречка.

Деякі з Чуйкевичевих козаків поприсувалися ближче, щоб слухати небилиць.

Розказував їх народ, що не мав уже чим журитися, ні хати, ні жінки, ні дітей, ні пана, гуляй, душе п'яна, від ночі до рана!

Сміялися з себе і з цілого світу. Не боялися ні царя, ні Бога, про гетьмана навіть не згадуй.

Тільки один мовчки сидів, ніби він зроду сміятися не вміє. Того на решето брали.

— Знаєте, що робив Онисим? — питався котрийсь, показуючи на мовчаливого товариша.

— Нічого мудрого, але розказуй вашець!

— Отож, як грабували ми недавно наше містечко, каже жінка до нього: "А піді-но ти, Онисиме, може, що притащиш; із одежі або з харчів, що б не було, придасться, бо біда вовком свище. Дітиська їсти плачуть, а нема їм що до рота ткнути".

Пішов наш Онисим, не було його два дні, а на третій притащив — знаєте що? — дитину! Дівчинку-дволітка, не знати навіть чиє — людське, панське чи, може, жидівське? "Плакало, — казав, — поміж трупами, змилосердився та й забрав".

— Свої діти мав, так знаю, що таке дитина, — боронився Онисим.

— А в мене нікого нема, — озвався дядько, чорний, як циган, і засвітив очима. — Сам, як палець, тільки помста ходить за мною.

— І це дружина, якщо другої Бог не дав.

— Як дивлюся на людські достатки, як вони з жінками й дітьми у вигодах живуть, то такий мене жаль за серце стискає, що або їм кінець, або мені.

— І чому б то багачам з бідними не поділитися?

— Захотів молока від бика.

— Попроси в жука меду.

— У них і серед зими не випросиш леду.

— Багач глухий, коли кажеш: дай, а скажи: на, то вчує.

— Багача просити, що глухому пісню співати.

— Вмерлого не розбудиш, багача не допросишся, його не проси, а сам бери, що візьмеш, те й твоє.

На Чуйкевича поглядали з-під ока. Якийсь сміливий весельчак на череві підповз до нього.

— Мабуть, гарне пиво, — почав.

— Нічого собі, — відповів Чуйкевич.

— Спрібував би, так грошей чортма. Чуйкевич казав і йому дати мірку. Цей випив і, витираючи вуса, похвалив:

— Є ще гарні пани на світі!

— Лучаються, — відповіли йому, — та мало.

Веди мене, поводити, Де дівчата роблять пир, Отам мене поцілують, Пампушками нагодують! Тю! —

співав сліпець, але його мало хто слухав. Хто хropів, хто кулакувався з сусідом, деякі в кості грали. Зірвався один.

— Пускайте мене, не витримаю довше, Бога нема, чорта нема; є тільки чоловік-звір, ходіть! Насилу посадили його на місце.

— Розжалобився, як вовк над поросям, — казали. — Куди підеш, ну, куди ти, недотепо, підеш? Сиди між добрими людьми, де не проженуть.

— Це такий, — пояснював Чуйкевичеві весельчак, що йому жінку й дітей перегнали кудись, не знати де. Багато тепер нещасливого народу.

— Л ще більше дурного, — заважив Чуйкевич. Той глянув на нього з-під ока:

— Ваша милість не тутешні, мабуть.

— По чім гадаєш?

— Тутешні нашого брата за чоловіка не мають, — а присуваючися ближче, додав: — Чоловікові з очей видно, що в нього на душі. Якби ваша милість у погоню за такими, як отее ми, пускалися, то не сиділи би під липою, а засілися б десь поза углом. Наш брат свого ворога, як пес нюхом, здалеку чує.

Чуйкевич заспокоїв його, казав, що в його дійсно друге діло, і питався, що це за люди і чиї.

— Свої та Божі. Невмоготу довше страдати; тікаємо.

— Куди?

— Куди Бог дасть. У Вільну Слободу, на Запорожжя, на

Дон, куди нас ноги понесуть, а очі попроводять, щоб тільки вирватися звідси...

В громаді зашуміло. Сварилися. Одні радили не відбігати далеко й дожидатися приходу Булавина, другим спішно було до нього. Наскучило песяче життя: утеча, скитальство, жах перед погонею.

— Ходімте, — казали, — а то нас опісля не приймуть або, як чернь, поженуть перед собою.

Сварка до бійки доходила.

Люди, зацьковані, легко вибухали гнівом і зганяли його на собі, скакали до очей. Ось-ось і піchnеться кровопролитство і костеломство, як хазяйка казала.

Та до того не дійшло. Піднявся цей чорний, як циган, і блиснув грізно очима.

Тишина...

— Товариші! — почав. — Голото бездомная, сироти безрідніі, брати мої бідніі! Послухайте правдивого слова. Киньте сварню, до ладу привикайте, до послуху людського. Без послуху і діла нема. Отаман колоту не дозволяє, за бешкет смерть. Походний отаман жадає, щоб ви десятками зібралися, вибираючи собі старшин. Виберіть же й собі отамана.

— Циганові отаманом бути! — закричали кругом. — Циганові!

Поклонився їм.

— Поки гурт не зросте вдесятеро, поведу вас. Але ж вважайте: за непослух смерть!

— Хай буде! — відповіли йому.

— А тепер прочитаю вам, що Булавін пише. — Витягнув із-за пояса шматок паперу і став читати, ніби кулями в уши сипав: — "Отамани, молодці, дорожні харцизи, вільні усякого стану люди. злодії і розбишаки! Хто захоче з походним отаманом Кондратієм Булавином погуляти по чистому полю, красно походити, з'їсти і випити смачно, на добрих конях поїздити — то забирайтесь до мене у вертепи самарські!"

Перервав, обкидаючи громаду очима.

— Всякий ласий на чужі ковбаси, — озвався хтось із гурту.

Циган спалахнув:

— Котрий це?

Винуватець підняв руку вгору:

— Я.

— Чого?

— Бо всякий влєсливими словами приманює нашого брата до себе, а опісля — дзуськи! Добре чужими руками жар загрибати.

Та ще він і не сказав того, як циганова рука звалила його, ніби пень сокира. Обіллявся кров'ю.

— Так кождому буде, хто важиться торочити чортзна-що.

Покараного обливали водою, але ніхто не встоював за ним.

Циган письмо за пояс назад сховав.

Чуйкевич зразу догадався, що це один з агентів, котрих сотнями розсилав Булавін,

поширюючи бунтовливі відозви по Україні.

"Який народ! Жаль, що на власну руку починають... Віз, котрого колеса обертаються кожде в інший бік".

Нараз свист, ніби хтось шилом в ухо кольнув. Циган зірвався перший.

— За мною!

І ватага хильцем висунулася з подвір'я, тікаючи перед погонею. Остався тільки дід. Ніби байдуже пригравав на бандурі.

Гуляй, доню, не бороню,

Хоч би до неділі,

Та дивися, щоб вернула

У сорочці білій...

"Розігралося наше море, — говорив до себе Чуйкевич. — Чуда Божого треба, щоб утихомирить його".

Знаючи життя панське-старшинське, а також козацьке-молодецьке і приглядаючися до того, що творилося між людьми посадськими й волосними, як вони, відірвавшись від землі і роду, робилися елементом на все спосібним і до всього готовим, він бачив небезпеку, яка грозила Україні, і сильно турбувався нею.

Як у хмару, в Батурин в'їздив.

Дивився на замок гарний-гарний, та повищерблюваний зубами часу, на вали, що поприсідали, на гармати, в котрих навіть на "віват" добре не стрілиш, — пригадав собі свари й коверзи старшинські, і так важко зробилося йому на серці, що коли б не гадка про Мотрю, то, може б, і собі кинув усе і втікав на Запорожжя. Мотря не пускала...

НА УКРАЇНІ ГУЛО

На Україні гуло. Віками робилися минути, всякому ясно було, що гніву Божого не минути...

З усіх боків надвигалися хмари, нігде не видно було шматочка ясного неба.

Куди не глянеш — чорно, де не повернешся — блискавки та громи.

Сіркою і згаром заносить.

Люди почувають себе, як збентежена тучею отара. Нецікава їм праця на ріллі, не радує їх ні збіжжя буйне, ні скотина гарна, крізь смуток дивляться на світ. Для кого виснажуєш сили, пощо потом землю обливаєш? Завтра як не ворог, так свої, прийдуть і знівечать твоє добро.

Навіть діти не були батькам милі.

На яку долю вони виростають, який талан судила їм судьба? Дівчат татари поженуть у ясир, хлопців який новий Ярема посадить на палях, останнім москаль пообрізує носи — ось будучина ваша! Змовилися всі сили лихі, щоб поневолити тебе, народе волелюбивий. Любиш ти волю тую більш усього на світі, так любиш, що мордуєш її. Мордуєш роз'єднанням своїм, буйністю степової вдачі, неохотою до всього, що стісняє тебе. Не признаєш влади своєї, так чужа поневолює тебе.

Чуєте? Усіми бездорожніми шляхами торохтять залізні вози, навантажені кайданами на тебе.

Чуєте? Стружать палі, на які застромлять вас, як мотилів на шпильку!

Бачите? Блищать штики, на котрі кидатимуть дітей неповинних ваших і котрими лона матірні розпорюють, щоб не родили нащадків колишньої слави.

Ріжтесь, кусайтесь, бийтесь!

Гетьман Мазепа, як градобур, дивився на грізнохмаре українське небо і розумом своїм силкувався відвернути тучу.

У розум свій не тратив віри. Знав, що нема нікого, щоб бистротою ума і багатством досвіду перевишав його. Але ж він один, а ворогів багато. Навіть союзники, теперішні й майбутні, не бажають добра Україні. Всіх їх жахає її буйна сила, плодючість землі та людської природи, всіх їх приманює до себе гарна Україна, як приваблива коханка. Знасилувати її бажають.

Ні одному з них не вірить старий гетьман Мазепа, — цареві Петрові менше всіх. Цей деспот навіть з намірами не окривається своїми. За кого він має Мазепу? За нікчемного самолюбця, за служку гнучкошийого чи за продажливого амбітника, котрий за нагороду малу і найбільшого злочину не зжахнеться?

Цар не вірить доносам на Мазепу, але останнє військо в нього забирає. Недавно з Жовкви відправлено компанійський полк Танського під командуванням польського гетьмана коронного Синяковського, а незабаром цар зажадав знову п'ять тисяч козаків і знову полк, проти Булавина, щоб приборкати його.

З Ганського потіхи Синяковському не буде. Чути, що Ганського полчани гірш татарів лютують у Польщі. Гетьманові таких охотників не треба. Зате 5 тисяч доброго війська він післав під проводом свого небожаря Войнаровського, людини найповнішої у світі. Полк проти Булавина повели Левинець і Кожухівський — теж певні люди. Не пропадуть вони. Крім того, з кінцем червня післав військо на Волинь під Полонне на допомогу Шереметеву, що польських бунтарів громив, а 1300 стародубців у Бихів, що піддавався генералу Баверу.

З того, як на долоні, видно, що цар хоче Мазепу без війська лишити, щоб опісля зробити з ним що йому буде завгодно. Плани готові. Виявив їх у Жовкві; а саме — скасувати козацький устрій на Україні, а завести московські порядки... Гарно!..

Але Мазепа на те не піде. Це ж знівечення його великих намірів, зруйнування праці цілого життя.

Треба, значиться, лицем повернутися на захід, до Карла й Лещинського. Оба вони люди умні й чесні.

Біда, що Лещинського не признає Польща. Тільки частина панів за ним, решта з Сасом тримає. В Польщі домашня війна. З одного боку Сапіга, з другого Вишневецький і Огінський, партизани, заїзди, — потопа. Але ж завдяки тому безладдю гетьман Правобережжя донині держить. Там тепер кілька полків; і неабияких. Тримай з Петром, поможи Сасові на престол вернути, значиться, віддай тії землі, а там і булаву зложи і герцогом стань.

Ні, ні, не слід тому бути! В Московщині бунт. Піниться

Дон, за Доном підніметься Волга. Добре і зле!

Добре, бо Петрові клопіт, а зле, бо цей бунт з Московщини може перекинутись на Україну, Україні ж під тую пору найгрізніше безладдя. Тому й Булавина приборкати треба, хоч він природжений Україні союзник проти Петра... Хмари, хмари!..

Гетьман, як градобур, глядить на захмарене небо й розумом своїм силується відвернути тучу.

Жовкло на деревах листя не тільки від того, що був жовтень на небі, але й тому, що знов будували фортецю, висаджували порохом мури і колегами покривали Київ. Гетьман знову доглядав фортеці, ніби він не гетьман, а дозорець царський.

Військами його Другі верховодять, а його діло дивитися, як риють вали, обкладають їх дерниною, валять і мурують, мурують і валять, безнастанно. Та ще треба йому дивитися, як козаки, до шабель привиклі, тягають тачки, риють рови, як кроти, копають землю, як гробокопателі; обдерті, голодні, брудні, аж гидко на них дивитися. А тисячі царського війська залозами на Україні стоять і над народом знущаються. Навіть біля самого гетьмана їх чимало. Гетьман під сторожею салдатів!.. Коли ж воно скінчиться?..

Осінні дощі, — Київ плаче.

Дощем, як слізьми, вмиваються вікна пишних Мазепиних церков. Дрімає у вечірніх тінях будинок академії. Мутніє вода в Дніпрі. Ніч.

Гетьман нервово ходить від вікна до вікна.

Пригадує собі, як тут царя гостив.

Від бенкетної салі до входових дверей червоний хідник.

По одній стороні царські люди, по другій наші старшини. Відчиняються двері, цар на порозі стає.

Голови хилиються додолу. Царева голова знімається вгору. Прощають його, — він мовчки поміж лавами проходить. "Слухай, що Меншиков скаже!"

"Так, так, слухай, що Меншиков скаже".

На столі свічка горить. За столом Орлик, скрипить гусяче перо, пише.

Гетьман з-під ока дивиться на свого молодого писаря. Знає і не знає його. Життя навчило недовірювати людям. По собі знає, який це Сфінкс, душа чоловіка. Невже ж знав Мазепу Дорошенко або Самойлович? Так, може, й Мазепа Орлика не знає.

І гетьман іде до своїх мешкальних покоїв. Добуває лист. Цікавий, що в ньому є. Це лист від гарної княгині Дольської. Не любовний, — певно. Лист писаний тайним, числовим письмом, від якого в Орлика ключ.

— Чи швидко ти скінчиш? — питається з третього покою гетьман. — Ще є діло.

— Поспішаю, милосте ваша. За часок письмо буде готове.

— Спішиш! — Гетьман сідає за столом і нервово повертає на всі сторони тим таємним листом. Шматок паперу покритий числами, і на тім отее шматочку, може, й написане рішення цілого його життя. Рішення залежить від того, чи Лещинський піде йому на руку. Якщо Лещинський згодиться на його жадання, а Карло згоду закріпить, вирішиться доля Мазепи.

— Чого ж ти так баришся, Пилипе?

— Вже йду, милосте ваша, вже йду!

Крізь неосвічені покої, як тінь, пересувається Орлик, входить до гетьманового кабінету і на столі перед гетьманом кладе довге письмо.

Гетьман перебігає його очима і відсуває набік.

— Прочитаю вранці, а тепер ти прочитай мені цей лист. Волох один привіз його від княгині. В шапці було. Наперед знаю, що вона там пише. Лихий її о тую кореспонденцію просить. Волос у неї довгий, та розум короткий. Ще мене колись тая княгиня писульками своїми до згуби доведе. Відпечатай цей лист і прочитай!

Генеральний писар приймає від гетьмана письмо і підходить до свічки. Гетьман столовий, вишиваний параванчик присуває до свічки, щоб видніше було.

Орлик розриває печатку, і з листа княгині вилітає другий листок. Орлик глянув і пізнав королівську печатку.

Мовчки пробігає цей другий лист очима.

— Чого ж ти задивився у цей лист, як кіт у каганець, чому не читаєш? Ти ж і без перекладу звик читати числові листи; до їх у тебе і ключ є, — питає гетьман.

— Я і без ключа прочитаю княгинин лист, та це не від княгині і не числовий, а звичайний, — лист від Станіслава.

— Від Станіслава? Не може бути!

— Може, милосте ваша. Тут і підпис його імені, і його королівська печать.

— Дай сюди!

Орлик подав лист від Лещинського, і гетьман прочитав його.

На обличчю його появився такий жах, якого Орлик ніколи ще не бачив.

Гетьман лист на стіл опустил, а сам, як знесилений, повалився у фотель.

— Проклята будь, Євина дочко, ти загубиш мене! — і руками очі закрив.

Мовчав. Мовчки перед ним стояв Орлик. Різні питання насувалися йому на гадку, але питати не смів. Те, що прочитав у королівському листі, було так несподіване для нього, що жахався промовити слово.

Гетьман змовляється зі шведами й поляками, значиться, гадає пірвати з царем. Того здавна бажали собі старшини і народ, того й Орлик хотів. Нарікали на гетьмана, що легковажить загальне бажання. А тепер, коли виявилось, що ні, — Орлик зжахнувся. Могутня стаття Петра виринула перед ним у повний ріст. Цар-звір, цар-антихрист!

Пригадалися жахливі кари стрільців. 772 людей, замучених в найлютіший спосіб. Колесували, четвертували, саджали на палі, варили і жарили. Цар сам стинав, засукавши рукави по лікті, цілий у крові. І вельмож своїх заставляв те саме робити. Такого знущання історія не тямить.

І пригадав собі Орлик ті шибениці незчисленні, котрими приоздоблено Москву, ті костри, що день і ніч горіли, наповнюючи воздух нестерпним для культурного чоловіка смородом вільно жареного людського м'яса, пригадав собі ті тратви з понасилюваними на палі козаками, що плили долі рік, пригадав собі неподібне до правди усмирювання бунту в Астрахані, в Красному і Чорному Ярі, згадав Ромодановського — і мороз пішов

йому по спині.

Це робив Петро в Росії, котру він все-таки любив, а як же тоді лютував би він на Україні, котрої ненавидить?

Орликові почорніло в очах.

Гетьман крізь пальці дивився на нього: настрашився козак. Голова то мудра, та відваги мало, мало завзяття. Що ж тепер робити? Довше окривати годі. Орлик прочитав лист і довідався правди, треба признатися. Але як?

Гетьман бився з думками. Нараз став дзвонити годинник.

Один, два, три... дванадцять!

Гетьман рукою очі протер, ніби зі сну збудився.

— Північ — година духів.

— Дванадцята вночі, — додав Орлик.

— Ніколи перед півночею не сплю, — говорив Мазепа, а все ж таки, як дванадцятий удар почую, робиться на душі моторошно. Здається, що ось-ось відчиняться двері і з'явиться Виговський, Дорошенко, Самійлович, Многогрішний, Сомко і всі вони, їм же ність числа. Появляться і стануть дорікати мені, стануть плювати на мою сиву голову, що я забув про їх муки та кривди, забув про сором України.

Орлик вдивився в цей образ, котрий йому гетьман так несподівано поставив перед його очі, і про Петра забув.

— Що ти зробив? — питають мене тіні замучених предків. — Що ти зробив, щоб помстити нас, щоб визволити народ? Матір твою, Україну, колесують, а ти орден св. Андрея почепив на шию і покійно глядиш на її муки!..

— Уважай, Пилипе, — звернувся нараз до Орлика гетьман, — уважай, щоб і тобі так колись у північну годину не явився дух гетьмана Мазепа.

Орликові зробилося моторошно. Він був перетомлений і прибитий.

Гетьман завважив це і казав йому сідати.

Знову мовчанка. Осінній дощ лупотів по кришах, стогнали дерева в саді, десь далеко внизу шумів, ніби сердився, Дніпро.

— Збентежився, як бачу, Пилипе.

— Моторошно мені, страшно.

— З перевтоми. А спочивати нема як. Чекає нас велика робота і відповідальна.

— Роботи я не боюся.

— Тільки відповідальності — правда? А що ж я тоді маю казати?

— Дивуюся, як ваша ясновельможність не вгнеться під отсим тягарем.

— Хтось його двигати мусить... Двигни цей камінь, двигни! — тямиш, що казав тоді степовий дід? Дванадцята виб'є година, він на лаву покладе свого сина, за державу, за Петрову державу. А ми?.. Настрашився ти дванадцятої години.

Орлик сумно всміхнувся.

— Не скриваю, милосте ваша, страшно мені. Тут Петро, а там криваві тіні предків.

— Кого ж ти більше боїшся? Живих чи мертвих?

— Живі страшні для тіла, а вмерлі для духу, — відповів Орлик.

— Так воно, так. Боюся, щоб мій дух колись не тривожив людей.

Орлик не знав, що на се відповісти. Перед ним віч-до-віч стояли живий Петро і вмерлий Мазепа... Вибирай! Свічка догорювала й зачинала коптіти.

— Віднеси її до моєї спальні, там згасиш і принесеш другу — біля ліжка на столику стоїть. Не можу стерпіти смороду догораючої свічки... бачив я раз у Москві, як догорював чоловік.

Орлик виконав приказ. За хвилину вертав зі спальні з новою свічкою у срібному ліхтарі. Поставив її на стіл і став, як звичайно, коли гетьманові звіти здавав.

— Що нового? — спитав Мазепа, ніби забуваючи про лист.

— На Дону неспокійно.

— Як 1705 року, в Астрахані, коли там убито Ржевського і заведено козацький устрій.

— Мабуть, чи не гірше. До Булавіна багато вже станиць пристало над Північним Донцем, понад Хопром і Медведівкою. Навіть у Тамбівській губернії бунтуються селяни, мордують панів і заводять козацький устрій.

— То недобре, — сказав гетьман, стягнувши густі брови.

— Чому, милосте ваша?

— Бо не в пору. Заскоро вибухають ті бунти. Ще не час.

Погибне багато народу, і який з того хосен? Дивися, і я теж мушу військо своє проти Булавіна слати, хоч воно мені не на руку. Мушу, а то вороги сказали б цареві, що Мазепа з Булавіном тримає. Цар ще сильний, він погасить пожежу... А. в нас?

— І в нас не краще. Багато посполитих до Булавіна втікає, особливо з Полтавщини. От недавно і Чуйкевич казав, що бачив.

— Чуйкевич? А що ж він?

— Щасливий. Мабуть, гарно з дружиною живе.

— Хай їм Бог помагає, — сказав, зітхаючи, Мазепа. Може, аж тепер Любов Федорівна заспокоїться.

— Дав би то Бог!

— Бог, Бог! Вона чорта слухає, не Бога! — І гетьман увірвав розмову.

Орлик зрозумів, що вона йому немила. Хотів іти, але гетьман затримав його.

— Стривай ще! А що ж нам з отсим листом робити, як ти гадаєш?

— Ваша ясновельможність самі зволять зміркувати, що тут робити треба.

— А що ти робив би?

Орлик замнявся.

— Говори по ширості!

— Я відіслав би ті листи цареві, щоб таким чином довести свою непорушну вірність.

Гетьман ніби сумно а ніби з докором подивився на свого генерального писаря. Орликові зробилося ніяково.

— Це я так зробив би, маючи на гадці не царя, а вашу милість, коли б лист був проти милості вашої і на вашу шкоду.

На устах гетьмана вибіг глумливий усміх, але зараз і сховався під вусом.

— Прочитай мені ще раз лист від княгині Дольської, — сказав.

Орлик вволив його волю.

Княгиня писала, що тринітарій, з яким гетьман бачився у її дворі, вертаючи з Жовкви, був у Саксонії, переговорював з королем Станіславом і привіз від нього лист, який вона гетьманові разом зі своїм нинішнім листом посилає. Крім того, король передав проект нової умови з Україною, котрий вона видасть гетьмановому довіреному післанцеві, якщо він від гетьмана прибуде. Та ще просив король Станіслав, щоб гетьман починав діло, заки шведи підійдуть до границь України. Це конче потрібне.

Гетьман слухав уважно. Деякі речення казав собі перечитати вдруге, ніби лист виучував напам'ять.

— От чого жадає від мене моя кума, княгиня Дольська! Дрібниця, тільки зажмури очі й лети стрімголов у пропасть. Для такої гарної жінки ти повинен це зробити. Відколи Єва Адама спокусила, жінка і спокуса — одно. Та не збився ще з глуздів Мазепа... Спали цей лист, Пилипе.

Орлик взяв лист княгині, пішов до коминка і спалив його. Тільки трохи сірого попелу осталося.

— Спасибі! — сказав гетьман і задумався. В руках обертав лист від Станіслава.

— З розумом борюся, — почав, — чи посилати цей лист цареві, чи ні. Вранці порадимось, а тепер іди в свою квартиру і молися Богу, да "яко же хочеть, устроїть вещь!" Може, твоя молитва догідніша, ніж моя. Ти живеш по-християнськи. Але Бог знає, що як би я не рішився, не для власної користі рішуся, а для вас усіх, для жінок і дітей ваших. Що заприсяг колись, при тім і нині стою. Доброї ночі тобі.

Простягаючи на прощання руку, привітно всміхнувся.

"Година духів минула, спи спокійно. Ще живий гетьман Мазепа!"

Як п'яний, переходив Орлик гетьманські покої. Перед останніми дверима щось чорне висунулося з кута.

— Пішов геть! — гукнув Орлик на гетьманського карла. — Снується то, як тінь, і людей лякає!.. Підслухував?

Карлик відскочив від нього.

— Честь не все ходить з ростом у парі. Пан генеральний писар не подумав, що в малого чоловіка може бути велика честь, і навпаки. Ніколи я не хитався у собі, чи маю панові мому вірно служити, чи ні.

— Служба службі не рівна.

— А слуга слугі. Один служить, як пан, а другий панує, як слуга. Не в службі річ, а в характері. Можна служити і бути паном, а можна не мати ніякої служби і бути слугою; що кому пан Біг дав.

— Чого ж ти хочеш від мене?

— Хотів спитати, чи здоровий пан гетьман.

— Піди й подивися.

— Нині ні. Ви ж казали, що я тінь. Тінь мусить мати

світло, а нині світла нема — темрява. Підіжду до завітрянної днини. Мені ще час,

але декому спішно. Низько кланяюся генеральному писареві і бажаю йому спокійної ночі, доброї ночі, тихої ночі! Оревоар!

Як тінь, шулькнув у сіни і побіг до своєї кімнатки. "Цей чорт ніби у душі чоловікові читає", — погадав собі Орлик, і йому соромно зробилося перед самим собою. Він же належав до тих, що всіми способами старалися вплинути на гетьмана, щоб він пірвав з Москвою. І ось тепер, коли це має статися, він настрашився свого власного бажання... Кому він служить, гетьманові, цареві чи справі? Яке ж тут тоді може бути хитання? Коли захитався Орлик, то чого від других хотіти?..

Генеральний писар боровся зі своїм розумом. Аж пригадав собі гетьманові слова: "Молися Богу, да яко же хочеть, устроїть вещь".

Пішов на свою квартиру, взяв два карбованці грошей і почав роздавати убогим, що лежали на вулиці і по богодільнях Печорського монастиря.

ТАЙНА

Коли Орлик на другий день уранці увійшов до гетьманового кабінету, гетьман сидів уже за своїм столом. Перед ним стіс паперів і хрест з часткою святого, животворящего древа.

Орликові по невиспаній ночі ніби хтось піску в очі насипав, по гетьмані не пізнати було втоми. Нервові напруження, в якому він останніми часами перебував, підбадьорювало його. Здавалося, ніби він відмолод.

Орликові прийшла на гадку легенда про д-ра Фавста. Тільки не про дівчину тут річ, а про державу. Georgius Faustus hemitheus Hedelbergensis [13], — пригадав собі Орлик.

Лист з печаткою Stanistaw Krol [14], розмова про духів, мандрівка перед світаннями по жебрацьких шатрах, щоб роздати два карбованці на моленіє "да устроїт Господь вещь, яко же хочете, і нинішній гетьман перед хрестом з часткою животворящего древа — все те зливалося в голові молодого генерального писаря в безладний образ, овіяний мрякою містицизму, так сильно небажаного для державного мужа.

Замість тверезого, реального погляду на діло відзивалися в душі всілякі містичні питання, смілива активність піддавалася поганому прочуттю. "Можна служити, як пан, і можна не робити ніякої служби і бути слугою. Не в службі діло, а в характері".

Орлик пригадав собі розмову з карлом, і йому соромно зробилося, що і в його душі рабське служальство цареві запустило таке глибоке коріння. Що б не було — служити рідній справі, і тільки їй. "Судно без дна, жизнь без ідеї", — гомоніло глухим гомоном з кутів гетьманського двора.

Гетьман дочитав це довге письмо, яке Орлик скомпонував учора. "Гарно", — і поклав свій підпис.

— Як же ти спав, Пилипе? — спитався по-товариськи. — Очі в тебе червоні, мабуть, довго не міг заснути. Молодий ще, надто палко приймаєш усе до серця. А воно недобре. В політиці треба руководитись розумом. Привикай до безсонних ночей і — до відповідальності. Мусить же хтось відповідати за всіх. Мазепа не вічний... Сідай!

Орлик подякував і сів. Гетьман не раз натякав на те, нібито Орликові прийдеться колись продовжувати його діло, але виразно не сказав ніколи. Він ніби і сам хитався у

виборі свого наслідника між Орликом і Войнаровським. Це до якоїсь міри вражало гордощі молодого генерального писаря. Але нині, перебувши ніч на боротьбі з собою, Орлик рішився служити ділу, вірно й непохитно, з булавою чи без неї.

Не в службі сила, а в характері.

— Досі я, — почав гетьман, вдивляючись у свого канцлера, — досі я не зважився сказати тобі свою велику тайну. Аж учора ти випадкове довідався про неї. Припадок, бачиш, не тільки в приватному, але й у державному житті грає велику роль. Діло політика предвиджувати припадок і обмежувати його значіння. Так це нелегко. От і я не передбачив учорашнього припадку з листами. Пропало. Тепер ти знаєш, у чому річ. Та не гадай собі, що я затаював свої" наміри перед тобою, не покладаючись на певність твою. Ні. Знаю, що ти неспосібний зробити зо мною те, що колись Юда зробив з Христом. Але боявся я, щоб ти, як людина молода й палка, вражлива й обидлива легко, не виговорився, бесідуючи з московськими або і з нашими всякого чину людьми, і таким способом, не зі злої волі, а з необачності, не погубив себе й мене. Ти знаєш — за гетьмана і генеральний писар відповідає. Але після вчорашнього мені не лишається нічого більше, як повторити те, що я вам колись загально сказав, а саме, що не для приватної користі, а для добра цілої України затіяв я це велике й необхідне діло. Хочу, щоб ви з жінками й дітьми вашими і вітчизна з військом Запорозьким не загинули ні під москалем, ні під шведами, а були вольними, як другі державні народи. Коли ж. я роблю це ради яких-небудь моїх приватних примх, то нехай поб'є мене і душею, і тілом Бог у Трійці Святій і Єдиній і безневинно понесені страсті Христові

Кажучи це, поцілував хрест з часткою животворящого

древа і, звертаючись до Орлика, говорив далше:

— Я за тебе зовсім певен і надіюся, що як совість твоя, так і повага до себе, чесність та природжена честь шляхоцька не допустять тебе зрадити й продати свого пана та добродія. Одначе ж для більшої певності, щоб у мене і тіні якогось вагання до себе не було, як я тобі запрягнув, так і ти перед лицем Розп'ятого на животворящому дереві Христа дай мені присягу, що будеш вірним мені і не виявиш тайни нікому.

Орлик присягнув і поцілував хрест.

Тая присяга, як вітер імлу, розвіяла дорешти всякі сумніви й тіні, що були між гетьманом і його генеральним писарем. Орлик почув себе ще ближчим до свого гетьмана, ніби рідним йому по переконанням. Перше він підозрівав Мазепу, що цей вивірує і прибує його вірність, що грає в закриті карти, а тепер ті карти лежать перед ними на чистому столі, — грати будуть ними проти спільного свого ворога.

Орлик зрозумів вагу моменту, пізнав ціну цього переломового факту в своїм житті і в відношенню до великого гетьмана. Щоб дорешти прояснити атмосферу, він сказав:

— Присяга вашої вельможності доводить вашу щирість та батьківську дбайливість про свою вітчизну і про нас усіх, але хто вгадає, що призначив Бог? Який кінець поклала його свята воля отсій війні і хто візьме верх? Коли швед візьме верх, то вельможність ваша й усі ми будемо щасливі, а якщо — цар, то й ми всі пропадемо, й нарід занапастимо.

Слова ці, хоч так прості, що можна було їх сподіватися від кожного, немило вразили гетьмана. Старець шукав у чоловічі в силі віку, яким був 35-літній Орлик, тої сміливості й відважності, якою звичайно визначається мужеський вік, сподівався почути вислів подиву й захоплення, що гетьман для народного добра кидає на вагу своє значіння і маєток, усе, а тим часом стрівся зі звичайною міщанською чи там хуторянською трусливістю, зі страхом, щоб, не дай Боже, посягаючи по велике, не втратили малого. До того Орлик доторкнувся дуже вразливої струни в душі гетьмана Мазепа, а саме монархічного принципу. Гетьман розумів, що з московським царем може успішно боротися тільки український володар, гетьман з атрибутами монарха, котрий вислухує гадок своїх приближених людей на те, щоб опісля рішення його було прийняте і сповнене безумовно й безкритично. А тут Орлик життєве рішення свого володаря-гетьмана подає в сумнів, цей Орлик, від котрого він має право вимагати куди більше, ніж від усякого другого.

Мазепа спалахнув, але, як звичайно, так і тепер, він скоро пригасив свій гнів і відповів більш хитро, ніж гнівливо:

— Яйця курку не вчать! Дурень я був би, коли б відступив від царя перше, ніж треба; не відчухнуся я, поки не побачу конечної потреби. Ще в Жовкві доводив я цареві про те, що коли Карло піде на Московську державу, а Станіслав попростує на Україну, так не з нашими потугами, не з нашим обезсиленим військом оборонятися від поляків і шведів. Тому я й просив тоді царя, щоб він на такий випадок дав нам у допомогу хоч десять тисяч війська, так як ми не раз допомагали йому. І знаєш, що мені відповів цар?

— Що? — спитав Орлик.

— "Не то, що десять тисяч, але й десять чоловіка не можу я тобі дати", — відповів цар.

Щолиш тепер зрозумів Орлик причину гетьманового рішення. Україна помагала й помагає цареві, не жалуючи десяток тисяч свого війська, а коли б на неї ворог напав, тоді вона й десятох московських салдатів не може дождатися у підмогу. Де ж тут правда, де справедливість? І він затиснув п'ястук.

— Гарний союзник, нема що казати! — промовив.

— Правда? Отож і бачиш, тоді-то я, почуваючи на собі велику відповідальність за долю нашої безталанної вітчизни, яку я свідомо й добровільно прийняв на себе, рішився післати ксьондза тринітаря, капеляна княгині Дольської до короля Станіслава, щоби з ним нав'язати переговори, і як відповідь дістав від нього цей ото лист. Не дождити ж нам, як трусливому стаду, поки ворог нападе на нас і стане нищити землю нашу мечем і огнем. Як вільний і незавойований народ повинні ми дбати, щоб нас не розшарпали на шматки. Як ти гадаєш, що важніше: вірність цареві, котрий не додержує нам віри, чи добро вітчизни?

— *Salus rei publicae ultima ratio est* [15], — відповів без вагання Орлик.

— І я так гадаю, Пилипе. Мазепа не авантюрист і не примховатий дідусь. Мазепа знає, що робить. Вірте йому. Ще раз кажу тобі, і зятям те собі навіки, щоб, як треба буде, свідощтво перед будучністю дав, що нічого я для власної користі не роблю, а для

добра нашого народу й нашої держави, котру я хочу на карті Європи закріпити навіки. Поведеться — гаразд, а ні — так совість моя чиста. Я не зжахнувся перед ніякою небезпекою, заризикував усім, — чуєш? Усім!

Тут гетьман підступив до Орлика і руку свою на рамені йому поклав.

— Що ж, сину, заспокоївся? Не маєш уже ніяких сумнівів щодо мене? Не боїшся духів?.. Ха-ха-ха! Дуже ти був нещасливий учора.

— Тривожила мене непевність.

— А тепер?

— Тепер я вже знаю, чого дождяться мені.

— А що ж би ти робив, будши Мазепою? Погадай, моя доля на волоску висить. Доноси за доносами йдуть. Меншиков піді мною рие. Хто може ручити, що цар остаточно якомусь донові не повірить. Підстави є. Може, тепер, капи я балакаю з тобою, вороги мої komponують якусь нову писульку до Гаврила Івановича Головкина або до його світлості, колишнього бублейника, а теперішнього князя Меншикова. З огнем грається Мазепа, і хто погасить цей огонь, коли від нього займеться його гетьманська кирея? Багато вірного війська біля мене? Навіть Войнаровського я мусів післати. Царська помста, як дамоклів меч, висить над моєю старою головою, пригадуючи мені долю моїх попередників. Важко бути українським гетьманом, мій сину, ой важко! І тому хотів би я облегчити долю наслідників моїх, — от що!

Орлик за ноги свого гетьмана обіймив.

— Спасибі за тую турботу милості вашій. Історія не забуде того. Я правди не затаю.

— Сподіваюся. А тепер сідай при моїм столі і пиши моїм пером лист до царя і до Головкина такого змісту.

Тут гетьман навчив свого писаря, як komponувати ці листи. А коли Орлик, написавши їх, прочитав гетьманові, цей поклав свій підпис і сказав:

— Тепер вложимо туди лист від Станіслава. У моєї матері є вірний чоловік, ще й трохи нам з рідні; через його вона обіцяла післати ці листи до Войнаровського, а він їх доручить цареві і графу Гаврилові Головкину... Да будет воля твоя святая.

— І да приїдет царствіє твоє, — доповів Орлик.

НА ХУТОРІ

По вінчанню і по бучному весіллю, на котре гетьман вирядив своїх заступників і прислав багаті дарунки, Мотря з Чуйкевичем замешкали на тихому хуторі в одному з Кочубеевих маєтків.

До Ковалівки їхати було задалеко. Гетьман кожної хвилини міг покликати свого канцеляриста в Батурин або й до Києва, бо діла у військових канцеляріях було більше, ніж канцеляристів, та ще таких досвідчених і вправних, як молодий Чуйкевич.

Чуйкевич хоч як раював, доскочивши свого щастя, а все ж таки почував докори совісті, що занедбує діло. Там, може, рішається доля твоєї вітчизни, а ти устроїв собі ідилію. Там Арес пише мечем криваві рядки великої поеми, а ти тут читаєш погідні буколики.

Кожний ранок вітав його отсим докором і кожної ночі, проходжуючися з Мотрею в

огороді, він тривожно дивився на небо, чи не побачить кривавої луни.

Пожежі часто лучалися влітку, з помсти або від неуваги, але тепер кожний огонь нагадував ту велику пожежу, яка зайнялась перед вісьмома роками і якої годі було вгасити. Правду кажучи, на Україні здавна горіло. Люди родилися і мерли серед війни, не знаючи, що таке справжній мир, А все ж таки за Мазепи привикли вони дещо до ладу й дожидалися спокійніших і кращих часів. Здавалося, що гетьман, упорядкувавши руїну, постройть на її згарищах нову й сильну державу.

Аж нараз ті добрі сподівання тратили певну підставу.

Свої війська виходили з краю, а на їх місце приходили московські. Від заходу війна зі шведом і поляками, зі сходу бунти й повстання, з півночі Москва, від полудня татари, всередині росте невдоволення проти панів і дуків, незгода голову підносить.

Важка журба за будучину рідної землі захмарювала щастя молодого подружжя.

— Як ти гадаєш. Мотре, — питав Чуйкевич своєї дружини, — скоро поїдемо ми в Ковалівку і заживемо спокійно чи, може, й не діждемося нашого тихого щастя?

— Якщо маю тобі правду сказати, — відповіла Мотря, — то я на те не маю надії. Чомусь мені здається, що нас ще не одно таке чекає, чого ані розумом не збагнеш, ні серцем не прочуєш.

— І не страшно тобі?

— Ні раз. Для мене страшна тишина перед бурею, а не сама буря. Такої тишини, як ось тепер, я витримати не можу; пригнічує мене. Краще хай громи б'ють, хай блискавки осліплюють очі, хай вітри торощать дерева старі, — що марне і гниле, хай гине, ради нового і здорового.

— Ти все така, як колись була, Мотре. Не змінило тебе подружжя зі мною.

— Ніщо мене не відмінить, Іване.

— А все ж таки був час, коли ти інакше виглядала.

— Гадаєш, у Бахмачі?.. Так... Не окриваюся... Зі мною діялося тоді щось таке, чого і сказати не вмію.

— Ти була задивлена в нього і захоплена його появою.

— А ти б то ні?

— Так, Мотре. Гетьман мав і має наді мною велику силу. Я щире відданий йому.

— Чого ж тоді тривожиться, Іване? Твоє завдання — вірно й чесно сповняти свою службу. А інше, як Бог дасть.

Їх розмову перервав Мотрин паж, котрий прибіг до городу, сповіщаючи, що приїхали гості.

— Хто ж такий?

— Якийсь старшина, котрого імені не затамив, і гетьманова сестрінка, панна Мар'яна. Їх вітає Марія Федорівна. Молоді господарі побігли в двір.

— Подумай, панна Мар'яна, який несподіваний гість! — говорила до Чуйкевича Мотря.

Панна Мар'яна, донька гетьманової сестри від другого її чоловіка, перебувала в Києві, доглядаючи своєї хорої бабки ігумені Мазепиної, гетьманової мами. Тепер їхала

вона трохи на село, щоб відпочити на свіжому повітрі, і поступила на ніч на хутір молодих Чуйкевичів, котрих знала з Батурина. Була це панночка не перших літ, але незвичайної вроди, з гарною товариською огладою, образована й умна. Войнаровського перша сестра, гетьманова сестрінка і гетьманової мами улюблена внучка, вона багато дечого знала, чого другим не доводилося чути, і розмова з нею не кінчилася на питаннях про погоду, про прислугу і про ціни на вбрання та на косметичні масті й смаровила, з нею любо було провести на розмові не лиш короткий літний вечір, але й хоч би цілу нічку.

З панною Мар'яною їхав, як товариш і опікун у дорозі, пан Згура, родом грек, чоловік теж дуже бувалий, меткий і хитрий, Мазепин близький дорадник, про котрого ніхто ніколи не міг знати, де він буває, усе в роз'їздах по гетьмановим секретним ділам.

Мужчина дуже гарний собою, котрому, подібно, як і гетьманові, годі було літа вгадати, виглядав молодше, ніж справді був, і знайомі не раз доповідали собі жартом, що, мабуть, оба вони одному чортові запродалися, і він їм ліки проти старості зі своєї пекельної аптеки приносить.

Пан Згура почував у собі любовний афект до панни Мар'яни, котра жартувала собі, що це не афект, а дефект, і аморів дядькового дорадника не приймала поважно до серця, тільки приговорами та відговорами збувала його.

Пан Згура, щоб прихилити до себе панну Мар'яну, вдавав великого героя, розповідаючи, нібито мимоходом, про свої усякі лицарські вчинки, яких не повстидалися б були Ахіль, Гектор і Патрокль, про менших героїв і не згадуючи. Панна Мар'яна, разом з господарями і тіткою Марією поважно слухала тих фантастичних оповідань, а потім так само поважно питалася: "Слухайте, Згура! Чи всі греки так здорово брешуть?"

Пан Згура робив сумну міну і звертався до молоді хазяйки:

— Мотре Василівна, скажіть мені, будь ласка, чи у всіх українок такі гострі язики?

— Спитайтеся панни Мар'яни, — радила йому Мотря. А тоді панна Мар'яна, нібито нишком, казала до Марії Федорівни:

— Правда, тітусю, яка смішна фігура отсей пан Згура.

Пан Згура не обиджався, бо він любив гетьманову сестрінку і не тратив надії, що завдяки протекції його ясновельможності таки колись доскочить свого щастя. А його самотньою мрією було споріднитися з гетьманом.

Невеличке і досить достроєне до себе товариство, хоч про політику не балакало багато, чуло, що їх погляди не відбігають далеко від себе. Всі вони дивилися на гетьмана, як на своє божество, вірили в його розум і в досвід, а ненавиділи царя-антихриста, котрого жорстокі кари й необчислені вчинки викликували в них прямо омерзіння.

— Їду я раз, — розказував пан Згура, — попиваючи мід за доброю, хоч нашвидку зготовленою вечерею, — їду я з двома тільки козаками, коли дивлюся, так, може, кроків двісті-триста переді мною, з-поза могили в степу виступає валка людей. Зразу гадав, чумаки їдуть, пізніше подумав, чи не татари ясир женуть, аж під'їхавши на кид

стріли, бачз — відділ узброєних ратників веде скутих невольників, душ, може, двісті-триста.

— Чи не забагато, пане Згура? — перервала панна Мар'яна.

— Як вас шаную, панно Мар'яно, менше сотні їх не було, а ратників дванадцять.

— Як дванадцять розбійників.

— Ви зволили вгадати, панно Мар'яно, як дванадцять розбійників. Що ж мені тут робити? Тікати — почуття шляхоцького гонору не дозволяє, минати не можна, бо вже побачили мене, значиться, треба йти на перебій, треба їх кликом розбивати.

— Як то клином? — питалася панна Мар'яна.

— Постривайте, ось як. Я напереді, як вістря, мої козаки за мною, так що голови їх коней доторкалися боків мого знаменитого верхівця...

— Розінанте?

— Ні, Чорнозора — так звався мій кінь. У лівій руці спис, у правій шабляка...

— А поводи?

— Які ж бо ви, панно Мар'яно! Поводи в зубах, отак-о. Тут пан Згура у ліву руку вхопив вилки, в праву ніж, окраєць обруса в зуби, нагнувся понад стіл, як їздець на коні до атаки, підняв брови, витріщив очі, насторошив вуса, вишкірив зуби і зробився такий смішний і страшний, що жінки аж закричали.

— Таким отее клином, — розказував дальше, — як громом з ясного неба, вдарили ми на отсих ратників, котрі висунулися були наперед, лишаючи своїх невольників, як стадо баранів геть за собою...

— І що? — спитали всі три жінки нараз.

— І що ж би! Ні один живим не остався. Хто від списів, хто від мечів, усі на боєвищу лягли, порубані й посічені, як м'ясо на стільниці.

— А невольники?

— Це, бачите, не були невольники, лиш рекрути, котрих ратники для царя свіжо набрали, з головами наголо вибритими і зі зв'язаними руками. Так тепер, бачите, до московського війська солдатів набирають. А доставивши їх до казарми, кожному десятому без розбору і без вини дванадцять київ відчислюють, щоб знали, що таке дисципліна. Тоді замикають їх на хліб і воду і щолиш по таким привітанню зачинають муштри вчити. Що я з ними зробив? — питаєте. Річ проста. Відпровадив їх до границі, вліпив кожному по три киї і наказав, щоб більш на Україну не навідувалися, бо тут б'ють.

— Їх сто, а вас трьох, і дали себе пороти?

— Панно Мар'яно, — жалувался пан Згура, — їй-Богу, інквізитор ви якийсь, а не панночка субтельна, ніякої віри в нашу шляхетну правдомовність не маєте, ніби я коли брехав. Як я Згура, їй же Богу, не брешу.

— А скажіть, будь ласка, що таке Згура? — спитала нараз, роблячи невинну міну, панна Мар'яна.

— Згура? Це, бачите, ми колись звалися Діоскур, а з того зробили Згура, отак як на фельдмаршала кажуть наші козаки фершал.

— А може, ви не Діоскур, а Діомед? — завважила панночка, але пан Згура, замість відповісти, потягнув тільки півлітри меду і так страшно блиснув своїми жовтуватими білками, що жінки долонями позакривали очі:

— Буде вже, пане Згура, буде!

— Буде вже, нащадку Діоскура, бо на нас терпне шкура, — жартувала панна Мар'яна. А по хвилині спитала: — А шведських офіцерів бачили?

— Чи раз. І в боях, і в полоні.

— То ви вже і в шведському полоні були?

— Не я в них, а вони в нас. Нічого собі хлопці. Бувають і гарні поміж, ними, тільки багато старих. Біляві, лучаються і руді, хоробрі і досвідчені в боях, а все-таки нашому братові не рівня.

— Хвали мене, ротуку, бо розідру тебе.

— Це не похвала, а честь, кому честь, У нас, як лучиться хоробрий, то вже такий, що і в світі рівного не знайти.

— Особливо на писок...

Так вони балакали і жартували до пізньої ночі, аж Марія Федорівна пригадала, що пора їм спати.

Двір на хуторі молодих Чуйкевичів був невеличкий. Всього три світлички, одна боківка і крило, для кухні і для прислуги.

— Не будемо нашим паням місця забирати, — почав дякувати за вечерю Згура.

Але панна Мар'яна зараз-таки пришпилила його:

— Пардон, мосіє Згура, котра тут ваша паня?

— Всі три, а я їх вірний слуга і підніжок, — відрубав Згура, не даючи себе збити з пантелику. — І якраз тому не хочу я забирати місце паням у дворі. Підемо собі з Чуйкевичем у повітку, на сіно. На сіні добре спиться.

Пішли. Розтаборившись у гарно глиною вимашеній повітці, пан Згура почав:

— Прикро мені, пане-товаришу, починати, але мушу, з прихильності до вас і з вірності для нашого регіментаря, вельмишановного Івана Степановича.

— Що ж таке? Кажіть!

— Перше заспокійте мене, що не погніваєтесь на мене.

— Впевняю вас.

— Так слухайте тоді.

Він присів біля Чуйкевича і, пикаючи люльку, став розказувати про Кочубеїв, котрі ще й тепер, коли Чуйкевичі побралися, не перестають ворогувати проти гетьмана.

— Чого ж хоче теща моя?! — аж скрикнув, зриваючися, Чуйкевич.

— Булави, — відповів Згура. — Булави захотілося Кочубеїсі.

— Можлива річ? Гетьман мого тестя своїм заступником у Батурині лишає, між ними гарні стосунки.

— На око гарні, а на ділі погані, вірте мені. Я тому нарочно й заїхав до вас, щоб порадитися й зарадити лиху. Ви ж зять Любові Федорівни, вона вам сприяє, робіть що, а то вийде біда. Вони доноси шлють.

— Доноси? — І Чуйкевич вхопився за голову руками. — Мій тесть і теща донощики на свого гетьмана й добродія!

Він зірвався з лежанки і нервово став ходити по току повітки.

Душно йому було. Воздуху грудям бракувало. Відчинив двері.

Побачив перед собою двір у вінку старезних лип, з бузьковим гніздом на високій, мохом порослій криші. Тільки в одному вікні світилося. Чуйкевич глянув і побачив Мотрю. Сиділа біля дзеркала і розплітала своє довге волосся, як русалка. Дивна така і гарна, ніби далека, а так серцю близька, його люба дружина. "Своєї долі навіть гетьманськими кіньми не об'їдеш", — пригадав собі. І тепер тая Мотря його, а її батьки донощики на гетьмана.

— Пане Згура! — крикнув, приступаючи до гостя. — Ви жартуєте собі, гадаєте настрашити мене, це неможлива річ.

— Неможлива, але правдива.

— Докази, пане Згура, докази! — настоював Чуйкевич.

— Єсть їх більше, ніж треба, пане-товаришу.

— Будь ласка, які?

— Перше заспокійся, шановний Іване Васильовичу, а тоді і почуєш. Не жінки ми й не діти, а мужчини. Гетьман сприяє тобі і твоїй дружині, він і тестеві твому не бажає лиха.

— Знаю.

— Тому-то, бачиш, і нема потреби тривожитися, щоб тільки на будуче Любов Федорівна понехала свої інтриги. Цар довіряє гетьманові, доносам послуху не дає, а донощиків видає йому на покарання. Боюся, щоб таке з Кочубеем не сталося. А раз їх цар гетьманові видасть, так гетьман і покарати мусить.

— Але докази, пане Згура, докази, що Кочубеї доносять! — настоював Чуйкевич, котрий ніяк заспокоїтися не міг.

На днях, — почав Згура, — через Батурин проходили черці Сівського Спаського монастиря, що поверталися з Києва із прощі, і сіли спочивати на лавці біля шинку на майдані за земляним окопом, — знаєш де?

— Знаю, що ж дальше?

— Хтось доповів їм, що наказний гетьман Кочубей дуже щедрий для прочан, і черці пішли в церкву на вечірню, бо це під неділю було, думаючи стрінути там когось із Кочубеїв.

— І що?

— І стрінули Любов Федорівну, як вона виходила з вечірні. Привітала їх ввічливо і до свого двора заночувати попрохала. У неділю вони пообідали в Кочубеїв. По обіді Кочубей ляг своїм звичаєм відпочивати, а ченці гуляли в ліску, що біля Кочубеєвого двора. Під вечір їх покликано в двір, щедро обдаровано, а коли вони хотіли прощатися, попрошено, щоб осталися до завтра. В понеділок ченці відстояли разом з Кочубеями заутреню і службу, а тоді одного з них на ім'я Никанор попрошено в садок.

— Ваша милість розказуєте так основне, що в мене терпеливості не хватає, —

перебив Чуйкевич.

— Роблю це нарочно, щоб ти знав, що не видумую, а переповідаю правду. Отож, у садку був намет, а в ньому образ Пресвятої Богородиці в чорних рамах.

— І що? Що? — добивався Чуйкевич.

— "Хочемо, — сказав твій тесть до черця Никанора, — говорити з тобою секретно. Чи не рознесеш?" — Чернець перехрестився до образу і запевнив, що нікому словечка не скаже. Тоді Кочубеї стали лаяти Мазепу як великого грішника і як людину непевну й віроломну. Саме тоді покликано Кочубея до чолобитників, котрі прийшли до нього як до наказного гетьмана. Кочубей вийшов, а Кочубеїха дальше гуляла з ченцем і дальше розказувала йому всячину про гетьмана. Як вернув Кочубей з послухання, покликав Никанора до господи, обдарував окремо і просив, щоб до нього приїхав сам архімандрит, бо він має до нього важне діло.

Чуйкевич вислухав і заспокоївся.

— Пане Згура, — промовив. — Я тут ще доносу не бачу.

— В тім то й діло, що ми не знаємо, чи був уже в Кочубеїв архімандрит, чи ні, чи, значиться, донос післано, чи ні. Але й того досить, що Качубеї Никанорові сказали. Правда, досить!

— Отже, й бачиш. Тепер треба нам подумати, як би то до дальшого не допустити, бо гетьманові доноси дуже не на руку. Як кажу, цар донощикам поки що не вірив, але яка запорука, що він так само й до доносу Кочубеїв поставиться. Це ж не хто-будь, а Кочубей, стольник його величества.

— Так що ж тоді, на вашу гадку, нам робити?

— Їхати в Батурин. тобі або твоїй дружині, і вговорити тестя й тещу, щоб вони лишили це небезпечне діло, котре їм може дуже багато лиха спричинити, їм або гетьманові, а може, і їм, і йому. Тепер війна. Не до інтриг пора.

Згура говорив дуже поважно. Це не був той самий пан, що всілякими неправдоподібними оповіданнями розвеселяв панну Мар'яну, а була це людина поважна, довірений гетьманський, котрий затривожився новими коверзами Кочубеїв.

— Спасибі вашій милості, — дякував йому Чуйкевич, — подумаємо з Мотрею Василівною над тим, що ти нам зволив сказати, і зробимо все, що лиш у наших силах буде, хоч ще раз кажу тобі, воно таке жахливе й не подібне до правди, що вірити не хочу.

— Вір або ні — це вже не моє діло. Але незабаром впевнишся, що Згура не брехав.

Сказавши це, він приляг до подушки і захропів, так грізно, ніби тим храпанням хотів ворогів своїх відстрашити ввд себе. То свистав, то. булькотів, як джерело підземне, то іржав, як його знаменитий Чорнозор.

Чуйкевич ніяк не міг заснути. Його тесть і теща донощики! Чи можна було чогось гіршого сподіватися?

Не допустити дальшого лиха, здержати Мотриних батьків перед злочином, хоч би вони його і Мотрю за те і видідичили, прокляли, прогнали від себе! Не допустити...

З жалем і тривогою дивився у вікно, в котрім перед годинкою бачив свою Мотрю.

"Мотре, чи прочуваєш ти наше нове горе?"

Світало.

Ранком панна Мар'яна і пан Згура від'їхали, наказуючи Мотрі, щоб вона довго не засиджувалася в своїм тихім, але Богом і людьми забутим гнізді. Як опаде листя з дерев і відлетять співучі пташки, тут навіть молодому подружжю вижити буде важко, — скука.

— Приїзди, Мотренько, на осінь у Батурин. Будемо розважати себе.

По виїзді гостей Чуйкевич виявив своїй дружині тайну.

Зжахнулася. Зразу не хотіла й чути про те, щоб уговорювати батьків. Відректись від їх багатств, вони руки палять, жити з тої невеличкої платні, яку Чуйкевич як канцелярист бере, але жити чесно, не почувуючи на совісті гріха.

Насилу вговорив Чуйкевич свою палку дружину, щоб вона їхала в Батурин, бо тут ходить о ратвання не одних тільки Кочубеїв, але й гетьмана, а може, і загальної справи.

Накинула на своє звичайне вбрання довгий, сірий літник і сіла в коляску.

Чуйкевич на коні відпровадив її до половини дороги, побажав доброго успіху і з тяжким серцем вернувся на хутір.

ЗАПІЗНО...

Був кінець серпня. Бузьки відлетіли до теплих країв, листя на деревах жовкло, небо хмарилося й затяглося на сльоту.

Наказний гетьман Василь Леонтійович Кочубей ходив по садку, що ріс біля його городського двора в Батурині, і мовив свою передсонну молитву. Любов Федорівна сиділа на ґанку, дожидаючи, коли він її скінчить. Як почула "амінь", зійшла по східцях на стежку і підступила до нього.

— Мабуть, чи не засльотиться, — сказала. Кочубей глянув на небо:

— І мені так воно, Любонько, здається.

— Коли б сльота та не спинила наших гостей.

— Ти про ченців?

— А про кого ж би.

— Неважно. Тиждень скорше, тиждень пізніше — все одно. А як і зовсім не приїдуть, то також, обійдеться.

— Що ти кажеш, Василю? — зжахнулася Любов Федорівна, — Не будемо спинятися в половині дороги. Не осоромимо себе. Почали, так і кінчати треба.

— В тім-то й лихо, що ми його почали. Недобре мені серце віщує.

— Говориш, як перед вінчанням відданниця. Коли ж краще, як не тепер? Подумай. Гетьмана нема. Він у Києві. Будує тую фортецю. Бог зна, коли йому цар дозволить припинити роботу. Може, аж тоді, як скінчить. У твоїх руках булава. Якщо донос дійде до царського уха, так цар булави від тебе не відніме, щоб її у якісь другі, непевні руки ткнути. Гетьманом станеш, не наказним, з ласки Мазепи, і на той тільки час, а справжнім, і з волі його величества.

Ішли стежкою, що вела від ґанку до бічних воріт. В'їздила ними служба,

чолобитники і гості, котрі не хотіли, щоб про їх приїзд всякому було відомо.

Вже і собак з ланцюгів челядь поспускала. Прибігали до своїх хазяїв і ластилися біля ніг.

Кочубей гладив їх, Кочубеїха відганяла, щоб не подерли шовкової спідниці. "Підеш геть, кунделю мерзотний!" — гукала на них. Собаки, побравши хвости під себе, розбігалися по великому дворі.

Кочубеї з-під воріт завернули назад до ґанку. Пожовкле листя шелестіло під їх сап'яйцевими чобітьми.

Кочубеїха почала знову.

— І доказів кращих, як тепер, годі собі бажати. Не викрутиться старий лис. Аж тепер зловимо його в залізо. Проволікати діла не можна, бо як він злигається зі Станіславом і перейде до нього, то вже буде запізно.

— І тоді булава не втече. Цар побачить, що я правду йому доносив, і нагородить мене.

— Нагородить, але яка тая булава буде? Ану ж Мазепа, получившись з Карпом і Станіславом, погромить царя і загорне цілу Україну, що тоді буде варта твоя булава і що станеться взагалі з твоїми маєтками і з нами усіма?

Кочубей побачив, що він дійсно попався у таке становище, з якого іншого виходу нема, як тільки до царя.

Нараз заторохтів віз. "Може, вони?" — і Кочубеї повернулися до воріт.

Віз перед воротами спинився. Вилізли черці. Кочубей впровадив їх у двір і відвів їм окремі світлиці.

— А де ж архімандрит? — питався отця Никанора.

— Нездужає. Пересилає просфори для Вашої вельможності і просить балакати зі мною, якби це він у своїй власній особі приїхав.

— Гаразд. Розгостіться, будь ласка, а за хвилину зайдіть до моєї світлиці.

Ченці обмилися, очистили з порошу чоботи і ряс, розчесали довгі бороди і намастили волосся. Увійшла довірена служанка наказної гетьманші й попрохала отця Никанора до спальні Кочубея.

— Будь ласка, — казала, — проходячи крізь покої, замикаючи за собою двері. Так його милість Василь Леонтійович велів.

Отець Никанор пройшов три покої, замикаючи за собою важкі, старосвітські, скрипчиві двері защіпками, аж зупинився перед спальнею Кочубея, котрої двері були завішені килимом. Звідтіля вийшов Кочубей зі свічкою в руці. Поставив свічку на стіл і попросив отця Никанора сідати.

— Здоровений, — казав, — спічни собі. Сам пройшов усі покої кругом, запевнюючися, чи в них нікого нема. Вертаючи, замикав наглухо двері.

— На важне й важке діло покликав я тебе, — почав. — З першої розмови нашої знаєш, яке воно. Велика небезпека грозить вірі нашій святій і всім нам, що не хочемо покинути її. Не дай Бог, щоб Україна повернулася під короля. На смерть замучать нас уніяти і ксьондзи католицькі, остання нам виб'є година.

Отець Никанор встав, перехрестився до ікони, і, підносячи очі вгору, благав Всевишнього, щоб не допустив до того.

— Бога взивай, а руки прикладай! — говорив Кочубей.

— На те я і покликав тебе, щоб ти, як вірний слуга Христовий, поміг церкві нашої святій. Та заки я розкрию перед тобою всю глибіню отсього богупротивного починання, хочу знати, чи доховаєш віри мені і чи не зрадиш тайни.

— Нехай мені Господь відніме мову, нехай мені усхне в роті язик, коли я зайве слово скажу.

В цей мент відхилився килим, і появилася Любов Федорівна з образом Розп'яття на деревляній дошці.

— Як Бог пострадав за нас, грішних, на хрестному дереві, так і нам треба вмерти за віру нашу святу і за нашого православного царя. Присягни, чесний отче Никаноре.

Чернець проголосив присягу, і всі троє поцілували образ святій, обіцяючи у великому секреті ховати те, що буде сказано поміж ними.

Тоді Кочубей виголосив:

— Гетьман Іван Степанович Мазепа хоче зрадити великому государеві, православному цареві, батюшці нашому, і ухилитися до поляків, щоб Московському царству вчинити шкоду і віддати Україну на нові знуцання панів і ксьондзів польських та уніятських. Маєш тут докази, списані на папері, а тут тобі гроші на підводи і на всякі другі витрати, переночуй, а завтра скоро світ вертай у монастир, бери благословення архімандрита свого і поспішай з тим словом у Москву.

Отець Никанор ще раз перехрестився тричі, ще раз поцілував образ, який піднесла йому Кочубеїха, і з запалом в очах впевняв наказного гетьмана, що він муки та смерть потерпіти готовий для спасення душі своєї, для церкви святої православної та за православного царя.

Кочубей випровадив ченця до його світлиці, Кочубеїха стояла задумана, притуляючи образ Розп'яття до свого повного лона.

Думки її вірлом бистрокрилим високо попід хмари неслися.

Нараз у третій покій, крізь двері, котрими її чоловік пропустив Никанора, увійшла Мотря.

Любов Федорівна глянула, стрепенулася і образ на землю опустила. Впав, і стара струпішла дошка розкололася на дрібні тріски. Порохно обсипало шовкову юбку Кочубеїхи.

Присіла, позбирала тріски і побігла з ними в свої покої.

Кочубей теж сильно здивувався, побачивши доньку, котра так несподівано, і то вночі, приїхала до нього. "Чи не посварилася з чоловіком і не втікла до батька, як колись від батька до гетьмана втікала?" — погадав собі.

Але Мотря заспокоїла його.

— Іван казав поздоровити вас, тату.

— Як же він?

— Дякувати Богові, здоровий. Збирається вертати до служби.

— Чому ж тоді не заждала й не приїхали вдвійку?

— У мене важне діло, тату, до вас і до мами; важне і пильне.

Перевела дух.

— Це отець Никанор? — спитала нараз. Кочубей зробив великі очі.

— Ти звідки знаєш? Мотря скинула літник.

— Перейдім до другої світлиці. Перейшли. Тут посідали в кутку.

— Тату, — почала Мотря. — Люди більше знають, ніж нам здається. Знають не тільки, хто таке отсгй чернець Никанор, але й за чим він до вас приїжджає.

— Невже ж? — і Кочубей зжахнувся. Він не тільки любив свою доньку, але й довіряв її.

— Знають, тату, і тому-то я так нагло й приїхала до вас. Не відтрочуйте мене від себе, вислухайте доньку свою рідну, котра вашого щастя бажає. Батеньку мій, покиньте ви це діло! Відправте отця Никанора, обдарувавши його і монастир. Дайте йому з мого приданого скільки ваша воля, хоч би й усе, тільки не спокушайтеся на діло, котрим можете осоромити себе і нас, котрим можете пошкодити Україні, — батьку мій рідний!

Вона говорила крізь сльози, припадаючи до його ніг і обіймаючи батька за коліна.

Кочубей оторопів. Насилу він послухав підмов своєї жінки і нерадо рішився на небезпечний крок. Але рішившись, сказав собі, що вороття немає. Нараз являється Мотря і бентежить його. Відкликається до його розуму і серця. Хоч горда така, плаче перед ним, як дитина. Не робить же того ради Мазепи, котрого вже забула, котрому на листи не хотіла відповідати. Вона ж Чуйкевичева дружина, а Мотря нечесною не буде. Мабуть, має якусь другу причину... Чи не тривожить її погане прочуття?

Кочубей боявся прочуття. Він почував себе зломаним і прибитим і, як звичайно, так і тепер, захитався в душі. Чи не піти за радою Мотрі? Ще час, ще до царя не дійшов його донос, а Мазепа, хоч і довідається, так простить, як не раз прощав йому і другим.

І в його душі ворушилося прикре почуття зради свого старого товариша і колишнього однодумця та співробітника не одного політичного задуму. До того ще й погане прочуття не давало йому спокою, відтрочувало від жінки і наближало до доньки.

Але якраз у цей мент зі свічкою в руці появилася на порозі світлиці Любов Федорівна, а побачивши доньку біля батькових ніг, крикнула:

— Мотре!

Мотря встала і підійшла звітатися з мамою.

— Яке лихо пригнало тебе під ніч? — спитала Любов Федорівна. Нерадо побачила доньку під одною стріхою з отцем Никанором, саме тоді, коли рішалося так важне для неї діло.

— Не лихо, а велика тривога пригнала мене до вас.

— Тривога?

— Батько знає яка.

Любов Федорівна глянула на мужа. Цей сидів, як без ума, закривши очі руками. Не відзивався.

— Василь Леонтійович! — гукнула на нього Кочубеїха.

Мовчав...

— Позакладало тобі! — повторила злісно.

Ані слова...

Любов Федорівна поставила свічник на стіл і сіла. В світлиці запанувала прикра мовчанка. Чути було, як Любов Федорівна віддихала скоро й нерівно. В грудях її клекотіло, ніби варилася злість.

Нараз Мотря повалилася перед нею на долівку:

— Мамо! Хрестом святим лежу і благаю, покинь цей задум поганий!

Любов Федорівна встала й хотіла йти геть. Мотря вхопила її за коліна.

— Не пущу тебе, мамо, поки не заспокоїш мене, поки не обіцяєш понехати зраду.

— Зраду! — крикнула на всю хату Кочубеїха. — І це слово сміє вимовити донька до мами, котра їй простила давні гріхи і не відтрутила від себе?!

Відняла руки Мотрі від своїх колін.

— Встань! Не роби з батьківської хати театру. Бачу, що ти, хоч одружилася, та не відмінилася. Мішаєшся не до свого діла, Чуйкевича пильнуй, от що!

— Муж мужем, а батько батьком, мамо. Не хочу, щоб на батькову голову погана слава впала. Від берега пропасті відтягнути його бажаю.

Кочубеїха згрідливо глянула на доньку.

— Ангеле хранителю, ти! — зашипіла. — Краще власної слави пильнувала б була, щоб сорому не наводити на нашу чесну хату. Батькові твому дружина я, не хто другий, я порадиця його: я! я!

Любов Федорівна розходилася. Кочубей встав, боячись, щоб до великого не дійшло. Взяв жінку за руку:

— Любонько, лиши. Бачиш, Мотря не зі злого серця. Почула від людей про наші починання і приїхала, щоб відрадити нам. Може, і її правда.

Любов Федорівна від доньки повернулася до мужа. З затисненими кулаками наступала на нього.

— Віхоть з лівого чобота, — кричала, — ганчірка, помело! Дітей тобі в запічку колисати, на хліб палити в печі, не булаву носить!

Кочубей відступався під стіну. Змалів, згорбився, виглядав, як руїна.

Мотря вхопила маму за руку.

— Не зневажайте батька при доньці. Пошануйте його волос сивий.

— Скоря ти сивий волос шанувати, знаю, — відрубала Любов Федорівна. — Біжи до нього, біжи з язиком до гетьмана, на батька-мamu донеси, що личину з грішника старого здіяти хочуть, щоб не зводив людей. Їдь до Києва, їдь!

Але Мотрі материні злобні вигуки не чіпалися. Відлітали від неї, як від стіни горох. Про себе не дбала, одно було в неї на тямці — рятувати батька від згуби. За ту ціню готова була до всякої жертви. Хай мати зневажає її кривдить, прожене, щоб тільки Никанор з доносом не від'їхав.

Чекала, аж Любов Федорівна від злості прохолоне. Не скоро воно пройшло. Немало крепких слів почула ще старосвітська світлиця, поки роззвірена Любов Федорівна не

сіла маком у кутку.

І знову мовчанка прикра.

Гасне свічка, глуха ніч заглядає у вікна, липи шумлять. Не одно чули вони в тій хаті, але такого ні. Мотря принесла зі спальні води і дала напитися батькові й мамі.

Не рухалися з місця. Батько кам'янів у болю, мати в злості.

— Даром ти трудилася, Мотре, — почала Любов Федорівна, — і непотрібно турбуєшся нами, бо ми не діти. Давали собі раду, як тебе на світі не було, дамо й тепер. У тебе своя хата, свій муж і свої турботи. Ти вже не Кочубеївна, а Чуйкевичева. Слави Чуйкевичів пильнуй.

Говорила ніби спокійно, як мати, що добрі ради доньці своїй дає, але крізь її слова пробивалося невгнуте завзяття.

— Це вже останнє ваше слово, мамо?

— Найостанніше!

— Так тоді прощайте!

Батько пригорнув Мотрю до себе. Хвилину тривали так безмовно. Мотря ковтала сльози. Кочубей гладив її рукою по голові.

— Запізно приїхала ти, Мотре, запізно.

— Нині я довідалася, тату.

— Жаль, що аж нині. Бідна!

Вирвалася з батькових обіймів і бігла до дверей.

— Ти куди?

— Не знаю, але під одною кришею з отцем Никанором не буду. Прощайте!

Накинула на себе літник і вибігла прожогом з хати. Розбудила своїх людей і казала готувати коні в повіз.

ГОТОВА ЯМКА

Камінь, пущений згори, котився нестримно вниз. Мотря була останньою запорою, на якій міг спинитися Кочубеєвий донос.

Але й тую запору Любов Федорівна усунула з дороги. Мотря не бентежила батька, він всеціло остався під впливом своєї завзятої дружини. Не перечив їй, сліпо робив, що вона йому веліла. Вірив у її розум і покорився силі її волі.

Перше вона піддобрювалася йому, то слізьми брала, то влєсливими словами, переконувала, манила видивом значіння і слави, а тепер і таких заходів не треба було, бо Кочубей збайдужнів до всього, не цікавився ні війною, ні успіхами Карла, ні невдачами царя, на всякі проекти своєї жінки відповідав байдужне: "Добре, Любонько, добре".

Прийшли осінні сльоти, а з ними кашель і ревматичні болі. Кочубей подав прохання, щоб йому деякий час дозволено відпочити, й переїхав з жінкою у свій маєток у Диканьку.

Між тим Чуйкевичі вернулися в Батурин, і Мотря не стрічалася з батьками. Носила в душі своє важке горе і ділила його зі своїм мужем, котрий поступив на службу і працював так пильно, ніби хотів тою працею спокутувати гріх свого тестя.

А тесть, особливо ж теща, тривожилися, що ніякої чутки від отця Никанора не було. Аж довідалися, що він щасливо приїхав до Москви, де його зразу приміщено в монастирському, а пізніше в страшному Преображенському Приказі. Хто туди попав, мало коли виходив живим.

Була це яскиня, в котрій мордували людей найжахливішими способами. Без мук і тортур, без московських питок не можна уявити собі суду, — а все ж таки муки мукам не рівні. В Преображенськiм Приказі мучили так, що навіть цар тих мучителів звірями прозивав. Але в прізвищу тiм була похвала, не догана. Людей живими вішали за ребро на залiзнім гаку, як м'ясо в різницькому склепі, — страшні вістки ходили про цей Преображенський Приказ.

Кочубеєві серце стискалося на гадку, що туди попався отець Никанор. Він не був жорстокий зроду і, грішучи, боявся не так гріха, як Божої кари за нього. Бачив муки на судах людських, і мороз ішов йому по шкурі на згадку про суди Божі.

Але Любов Федорівна заспокоювала його. Видно, цей Никанор недотепа, може, наплутав чого, треба післати другого чоловіка, більш годящого.

Насунувся Петро Яценко, вихрест, добрий знайомий довірениці Любові Федорівни, шинкарки з полтавського шляху.

Яценко теж займався орендарськими промислами в Ахтирському полку, а що був він великий охотник на гроші, так радо згодився стати Кочубеєвим послом. Його запрягли на вірність і тайну, заосмотрили червінцями і талярами й виправили слідом за Никанором.

— Тільки вважай, — наказував Кочубей, — будь чуйкий, як собака, а хитрий, як змія, щоб не попсував діла, за яке буде тобі така нагорода, що й ніяких промислів не будеш потребувати. В Москві карають остро, але й нагороджують щедро.

— Я на кару не ласий, а нагороди з рук даром не пущу, — відповів Яценко,

— Не забудь, — пригадував Кочубей, — розказувати по пунктам, як я тобі не один раз до голови клав. Той ксьондз, що його Мазепа до Станіслава посилає, називається Заленський. Він ректором Єзуїтської школи у Винниці. Людина умна, хитра і тому дуже небезпечна. Та ще не забудь доложити, що Мазепа не жахається навіть на життя самого його величества наставати. Як рознеслася була чутка, що цар у своїй власній особі приїде до гетьмана в Батурин, то гетьман розставив 300 своїх вибраних і вірних сердюків, щоб вони на даний з гетьманського двора знак до приїжджих стріляли. Але потім довідався Мазепа, що цар до Батурина не приїде і відмінив свій приказ. Ще раз кажу, не забудь язика в роті!

Вирядивши Яценка в Москву, Кочубеїха заспокоїлася.

Та не надовго. Царя не було в столиці. Його головна квартира стояла в Бішенковичах. Заки Яценко доїде до Москви, заки діб'ється, щоб переслухали його, мине чимало часу. Між тим може багато дечого небажаного зайти.

Мазепа, зібравши полки, посувається до правого берега Дніпра. Хто його знає, чи не йде назустріч королеві Станіславові? Получиться з ним, і тоді все пропало. Донос утратить вагу. Останеться свідоцтвом вірності Кочубея цареві, але не принесе йому

пожитку.

Кочубеїха настояла на тому, щоб покликати Кочубеєвого свояка і приятеля, полтавського полковника Іскру.

Іскра приїхав у Диканьку.

Він не віднині знав про наміри Кочубея і спочував йому, але не сподівався, що діло зайшло вже так далеко.

— Чому ж ви мені того скорше не сказали? — звернувся до Кочубеїхи. — Я вам відразу порадив би інший і куди ближчий шлях.

— Який? — спитали Кочубеї.

— Не в Москву, а до ахтирського царського полковника Федора Осипова, це людина хитра до біса і метка, у його страва на столі не прохолоне.

— Справді, чого ми посилали наших людей у Москву, — жалувала Кочубеїха, — маючи Осипова під боком.

— І взагалі, пощо ви починали це небезпечне діло? — завважив Іскра. — Бог вість, що тепер з того вийде. Біля гетьмана чимало ще війська, а вірних старшин у його тепер більш, ніж коли. Воєнне щастя не по боці Петра. Дон піниться. У нутрі Росії теж неспокійно. Народ сильно огірчений на царя за те, що воєнні тягарі накладає, віру православну в наругу подає, боярам борода обтинає, а селян ще більше поневолює і закріпощує, ніж перше. На кого ж тоді опирається цар? Не покладаю я великої надії на його успіх. Якщо Мазепа встигне получитися зі Станіславом, стягнувши досить війська до себе, то можуть укупі побідити царя, і що тоді станеться з нами?

Кочубей глянув з докором на жінку. Кочубеїха не спустила очей.

— Знаємо тих вірних старшин, знаємо. Хиляться куди вітер повіє. Хай лиш перша невдача стріне Мазепу, або Карла, чи там Станіслава, вернуться до царя. Народ за Мазепою, як колись за Хмельницьким, не піде. Попи проти нього, хоч які розкішні храми побудував. Попи тепер московським духом підшиті, це не ті, що були колись за Гукальського. Мазепа тепер ще гірше зразив до себе народ, наклавши по талярові побору від коня та по копі від кожного вола.

— Але ж його вірники голосять перед людьми, що та побори заряджені на приказ царя, — завважив Іскра.

— Народ не знає, хто приказує, хто бере і до нього злість має.

— І це правда, — притакнув Іскра.

— Мазепа на сході всяких гільтаїв, голоштанників і увесь хибкий народ наструнив проти царя, забуваючи, що це меч обосічний, на царя гостриш, а він на тебе під німеться.

І того не міг заперечити Іскра.

Кочубеїха говорила далше:

— Що мені за союзник Станіслав? Кажуть, людина він умна, але не вожд, і яке його військо? Нині до Саса, а завтра до ляса. І шведи не такі-то вже сильні, як кому здається. Коли б Карло почував за собою велику силу, то не друкував би в Данцігу прокламацій хлопською мовою і не поширював би їх через своїх післанців тайних.

Сильний противник не хапається таких способів.

— Що ж ти на те? — спитався Іскра Кочубея.

— Моя дружина ніби з книжки читає, — відповів Кочубей. — Та тут і радити нема що. Сталося, і вже не повернеш. Сказав аз, говори і буки. Посилаймо до Осипова, брате.

— Посилаймо, — повторив, зітхаючи, Іскра.

І його Любов Федорівна перетягнула на свій бік.

Шукали тільки певного чоловіка, найкраще з духовних, бо ті не зломлять присяги. Перебирали усіх знайомих і залежних від себе, таких, що відмовити не могли. Аж спинилися на полтавському попі Спаської церкви Івані Святайлі.

Отее була людина, яка найбільше підходила їм під смак.

Післали по нього, вговорили і вирядили до ахтирського царського полковника Федора Осипова.

Поїхав.

Любов Федорівна принесла з пивниці кріпкого угорського вина і налила три великі срібні пугарі, визолочені всередині.

Перший піднесла Іскрі, другий мужеві подала, третій сама вгору підняла.

— Дай, Боже, пить, та не впиваться, — промовив Кочубей, замочуючи вуса в пугар.

— Говорить, та не проговориться, — додав, відкашлюючи, Іскра.

— На печі спать, а на покуті дверей шукать, — докінчила Любов Федорівна.

— Готова ямка, — почав Іскра.

— Запала клямка, — додала Кочубеїха. — Тепер або пан, або пропав, — докінчив Кочубей, і всі троє, вихиливши пугарі до дна і струснувши останні каплі на землю, на відлів поза себе, кріпко стиснули собі руки.

КАМЕНЮКИ

"Двигни цей камінь, двигни! Під ним виводяться хроби, зігниєм від хроби, — двигни цей камінь, двигни!.. Він важкий. Може, вб'є тебе, мене, багато нас, та час мине й настане час, що він рухне і розлетиться у дробі..."

Мазепа цей камінь двигнув, і він теж із нестерпним розгоном покотився в долину.

Єзуїт Заленський і капелян княгині Дольської, ксьондз тринітар, промошували йому дорогу.

Дві каменюки рівночасно скочувалися в пропасть — та, що пустила Любов Федорівна, і та, що з місця рушив її гетьман. Каменюки нерівної сили і неоднакового значіння котилися рівночасно зарослими шляхами України.

Був ще хтось третій, що помагав замірам Мазепа, — а саме болгарський архієрей, що із-за невідомих ближче причин свій владичий пристіл утратив і до українського гетьмана прибував.

З коротким, мало вистаючим носом, з чорними, глибоко впалими очима, з високим лобом і черепом лисим нагадував труп'ячу голову під ногами Христа на Розп'яттю.

Людина вчена, а ще більше відважна, він готовий був іти куди його гетьман післав і з найбільшої небезпеки виходив ціло.

Як актор у театрі, вбирався у різне вбрання і знамените грав усяку ролю: нині він козак-запорожець, завтра шляхтич, післязавтра жид. Їздив до короля Станіслава і, перебраний за сліпця-бандуриста, перекрадався щасливо до головної квартири шведського короля Карла. Дивував його не тільки дотепом політичним, але й знанням старинних і середньовічних філософів.

Тепер він у довгій чернечій рясі, з приправленою сивою бородою і з хрестом у руці, на худім конику нерозгаданої породи, заболоченім по самі уха і нечищенім. Бог вість відколи пробирався крізь козацький табор, що розложений був недалеко Фастова, до двора, в котрім квартирою стояв гетьман Мазепа.

Табор був широко розкинутий серед піль і навіть ровами й валами не обведений, бо все ще нові відділи прибували.

Гетьман стягав свої сили, нібито готовлячися на війну з королем Станіславом, а на ділі окриваючи зовсім другі плани.

Починало сонце пригрівати. Козаки сиділи в курінях, землянках, у деяких були намети, інші приміщувались на возах або під ними, шукаючи захисту. Здебільшого були вони в штанах і в розщібнутих сорочках, бо свиток, контушів і жупанів шкодували, зберігаючи їх на час походу. Молодики вправлялися на майданах.

Архієрей-розстрига бачив зі свого коня, як одні вчилися ходити, другі то підбігали, то припадали до землі, треті рубали шаблями палуби, порозставлявані на палях.

Найцікавіше було дивитися, як вони парами наступали на себе і, забуваючи, що це вправи, запалювалися і не раз побивали себе до крові, бо старші козаки, що збоку приглядалися до тієї науки, замість стримувати їх, заохочували всілякими приговірками: "на шаблю налягай", "шаблю йому підбий", "так його, так!" — і шабля з недосвідченої руки зі свистом вилітала вгору.

За табором кіннотчики пасли своїх коней, лежали на черевах та грали в кості або прямо в гроші. Кидали мідяки, і котрий гріш свого противника своїм грошем накривав, забирав його. Вгадували, чи орел, чи решка, попадалися й такі, що в таляри грали, бо російські і польські гроші були низькопробні, плохого вартості металу.

Архієрей не дуже поспішався, хоч козаки, побачивши його, гукали: "Дорогу там його всечесності, дорогу!" — і хоч нерадо і нескоро, а все-таки розступалися перед ним. Він дякував і благословив їх хрестом.

— Да будет Господь з вами, благочестивії воїн Христові!

— І со духом твоїм, — відповідали дотепніші. Їздець цікаво розглядався кругом. Його тягнуло до себе це море людських тіл, що, ніби весняні річки, стікали з усіх сторін широкої української землі. Оком знавця слідив їх ріст, здорові м'язи, повільні рухи і нездисципліноване поведіння. Порівнював з тим, що бачив у шведському таборі, і головою хитав. Пригадав собі гадку шведів про козацьке військо. Козаки добре обороняються і славно женуться за ворогом, коли він побитий, але до наступу, до офензивного бою вони нескорі і немудрі.

"Може, воно й правда", — казав собі.

— Отче благочестивий, благочестивий отче! — спинило його нараз двох козаків.

Він став.

— Що скажете, діти? — спитався лагідно, аж солодко.

— Хочемо знати, чи тисяча більше, чи мільйон. Я кажу, що тисяча, а він — що мільйон.

Архієрей усміхнувся. Козаки були молоді і трохи п'яні.

— Мільйон — це таке велике число, що його і збагнути годі. Мільйон хіба цар у своїй казні має.

— Як з народу зідре, — відповів перший козак.

Архієрей вдав, що не чує, і пояснював далі.

— Вас у таборі, скажім, чотири тисячі голів. Щоби був мільйон, то треба би двісті п'ятдесят таких таборів.

— Двісті п'ятдесят таких таборів, як отсей! — повторили козаки, вхопилися за голови і розбіглися в різні сторони, ніби вони щось дуже страшного почули.

Архієрей під'їздив до гетьманової кватири. На майдані стояло декілька гармат з дулами, зверненими на табор. Гарматчики мили колеса і чистили дула, молодші приглядалися до замків, обмацуючи їх пальцями.

— От з такої, як у роту попадеш, то менше половини не зметеш, — хвалив старий гармаш. — Каша, вишкварки і червона підливка. Більш ніщо.

— З отсеї-о, — говорив другий, — раз я мало у ворожу головну кватиру не попав. Наставив я її просто на сам димар, з котрого ще й курилося, — видно, для генералів обід варили. Але надбїг старшина, глянув крізь скла і гукнув, щоб "на півградуса піднести!". Підняли, і куля перелетіла понад кришу та й зарилася в городі. Таку-о яму вирила! А по-моєму, то попала б була прямо на самий стіл, саме у миску з генеральським борщем.

— До борщу галушку післав би, — засміявся котрийсь.

— Подавилися б. Так що ж! Ученим нашим здається, що вони все краще від нас уміють. Постривай! Не дав би я своїх двоє очей за твої чотири.

— Бо що живе око, то не скло.

— Очі Бог дає, а скло чоловік робить, чоловік Богові не рівня.

Архієрей підійшов до варт. Подав клич, сказав, що до хорого гетьмана зі святою сповіддю іде, — пропустили.

Гетьман лежав на постелі, підпертий лівою рукою, а правою по карті водив.

Побачивши бажаного посла, карту в трубу скрутив і за ліжко поставив.

— Сідай, служителю Господній, — промовив, показуючи на стелець біля ліжка.

— Я тепер "advocatus diaboli" [16], а не служитель Бога, відповів архієрей.

— Що ти не лиш на його адвоката, але й на самого диявола виглядаєш, це воно так, — і гетьман, усміхаючися, блиснув своїми здоровими зубами. Архієрей хрестився, ніби мух відганяв.

— Іване Степановичу, — казав, — несправедливо ти зневажаєш свого повірника.

— Не хочу, щоб повірник зневажав мене. Знаєш, все так роби: заки хтось тобі ногу підставить, підстав перш йому.

— По-християнськи?!

— Такі-то ми християни, ваше високопреосвященство.

Де Христос, а де ми? Де-де-де!

— Правда. Христос казав віддати Богові, що Боже, а кесареві, що єгоже. А ми й Боже кесарям у пельку сунемо, — на!

— Як ти це розумієш?

— Всіляко. От хоч би й мене *exempli gratia* [17] взяти. Все-таки я якась духовна особа, чоловік, значиться, Божий. А не забирають же всього від мене для моїх кесарів? В мого теперішнього кесаря (не показуючи пальцем на його) — двадцять сотнарів золота (дай йому, Боже, наперед більше), а в мене пальці з чобіт визирають.

Гетьман примружив одно око і, жартуючи, казав:

— Бо нехай ми духовна персона *summa cum deligentia* [18] не вправлялася в карто— і в костеметанію. Нехай би так часто і з пильністю, вартною ліпшої справи, не осушувала кубків, розструганів, чарок і всякої другої горлу угодної посуду, хай би з шинкарками, гарф'ярками і всякими другими жрекинями її милості богині Гедони жертв по-всякнощних їй не приносила, — от і не нарікала б тоді.

Розстрига, замість репліки, вишкірив свої рідкі зуби:

— Гарно сказане, їй-Богу, гарно, аж оскома пішла. І а куди мені до того! Куди! Сухо в жмені, а пусто в кишені, куди не йду, біду веду, горем поганяю.

— Пособлю ближньому у його горюванню, да не терзаються сили його.

— Котрі він жертвує для добра і слави його милості гетьмана Мазепи.

— Що нового?

— Багато...

— *Primo?* [19]

— Кочубей.

— *Secundo?* [20]

— Станіслав.

— *Tertio?* [21]

— *Carolus rex...* [22]

— Починай, вашець з Кочубея.

Архієрей відчинив уста, підняв брови, висунув очі з глибоких орбіт, але гетьман поклав нараз руку на плече:

"Гов!"

Архієрей переїнився в знак питання.

— Як звалася тая приваблива персона, з котрою преосвященність ваша, заки електор возглагодав двічі, спустила дав голендерські дукати?

Труп'яча головка всунулася в рамена і порскнула сміхом:

— Зузанна, милосте ваша, *poli me tangere* [23], Зузанна... Але звідки милість ваша навіть про таку нікчемну дрібницю знають?

— Гетьман Мазепа все знає. Затям собі, архієрею... А тепер *ad rem!* [24] *Primo:* Кочубей.

— Кочубей новий донос до царя післав.

— Певно?

— Як Бог на небі. Царевичеві цей донос доставив, а царевич батькові переслав.

— То недобре.

— І я так гадаю.

— Що робити?

— Клин клином вибивають.

— Себто?

— Післати лист до царя, що Кочубей інтригу між гетьманом і царем затіяв, маючи на гадці розбити їх дії військові.

Гетьман подумав хвилину:

— Гаразд, пиши. На столі є все потрібне.

Розстрига сів, гетьман став диктувати лист. Писар ледве настигав писати під скорий диктант.

— Скінчив?

— Так.

— Прочитай!

Розстрига прочитав письмо, гетьман поправив дещо і казав переписати начисто, вважаючи, щоб ні одної похибки не була. Тоді ще раз провірив і підписав.

— Готово. А тепер перейдемо до другого пункту, себто до короля Станіслава. Що він?

— Не хотів би я бути в його шкірі,

— Ов!

— А так. Взагалі, тепер людям умним і чесним нема що жити на світі, — і позбавлений престолу владика важко зітхнув.

— Мабуть, на себе натякаєш, — замітив гетьман.

— Суєту житейську і нікчемність мирську бачу. Ні честь, ні розум, ані пильна праця тепер ціни не мають.

— Проповідь остав на ті часи, як знов митрополитом станеш. Про Станіслава глаголи.

— Станіслав, як горох при дорозі, хто не хоче. Хоч Carolus rex інсигнії королівські від Августа відібрав, Станіслав о корону дрижить. Цар її вже й знаменитому Євгенієві Савойському предкладав.

— І що?

— На щастя Станіслава, знаменитий імперський полководець до корони польської не палиться. Взагалі, цар нікого не минає, щоб Лещинського позбавити корони. І до Англії, і до Людовика XIV, і до голяндських штатів, до всяких дверей стукає.

— Не все біблійні слова стукайте, а "отверзеться вам" справджуються в житті. Європа не хоче, щоб Росія стала європейською державою. Небезпечно медведя у пасіку впускати... А що ж поляки?

— Дальше конфедерують, одні за лясом, а другі з Сасом, ті другі не від того, щоб пальці при царські вогнищі погріти. Невже ж?

— Прімас, куявський біскуп, любленський і мазовецький воєводи, коронний підканцлер беруть.

— Що ти кажеш?

— Спитай, ваша милосте, царського посла Українцев.

— То зле, бо Лещинський чоловік порядний, але й не багатий, грішми проти грошей воювати не може, великого протектора має, короля Карла.

— Carolus rex протегує його так, як пустельника медвідь, коли ваша милість чув тую казку.

— Як медвідь каменем муху на лобі сплячого пустельника вбив? Чув.

— А так. Carolus rex не знає польських панів, накладає на них і на міста велику контрибуцію і не шанує католицького костюлу. Тим він Станіславу медвежу прислугу робить. Відштовхує від нього поляків.

— А що ж Станіслав переказує мені? — спитав гетьман.

— І питати не треба. Потопаючому і бритва пором. Станіслав згідний піти назустріч бажанням вашої вельможності, бо мусить. Годиться навіть на те, щоб гаранцію король Карло підписав.

Гетьман відітхнув.

— А тепер до третього пункту перейдемо, і до найважливішого. Що рішив Carolus rex, — отвічай!

Болгарин встав, відкашельнуv, випрямився, і його труп'яча головка набрала такої важливої міни, якої гетьман ніколи в нього не бачив.

— Не представляй комедії, кажи! — наглив Мазепа.

— Терпіння, ваша милосте, терпіння! Це така благодать, якої з легкої руки не дають.

— Чого ж ти хочеш, дірявий міху, кажи!

Болгарин показав на свої драні чоботи, на заболочену рясу, на сорочку, давно не прану:

— Ось як виглядає довірений резістент по найсекретнішим ділам його милості гетьмана Івана Степановича Мазепа!

Гетьман глянув на нього і мусів признати, що виглядав він погано.

— Ніби з дівками дрався. Коли ти, розстриго, поступиш на праву путь, коли?

— Коли Бог дасть, — відповів той. — Та я не один такий на світі.

Гетьман добув з-під подушки гаманець і кинув йому.

— Лови!

Труп'яча головка засвітила очима. Зловив гаманець, розпустив шнурок, висипав червінці на долоню і став їх числити.

— Є всі? — спитав жартовливо і злобно гетьман. Болгарин засоромився і сховав за пазуху гаманець з червінцями, а тоді розцібнув сорочку і зняв з шиї ланцюг з великим хрестом, котрий носив на голому тілі. Зубами розкрутив шрубки, і хрест відчинився. Добув з нього невеличкий шматок паперу, що був тісно скручений і зложений в кількоро. Гетьман догадався, що це лист.

— От, який хитрець! — сказав вдоволено. — Тебе хитрощів учити не треба.

— Біда — великий учитель, — відповів, подаючи гетьманові зім'ятий, дрібним, але виразним латинським письмом написаний лист від короля Карла.

Гетьман, побачивши підпис, зірвався на рівні ноги. Подужав і відмолод. Скоренько пробіг письмо. Лице його просіяло. На устах появилася тая приваблива усмішка, якою він умів чарувати людей. Прочитав удруге і перехрестився.

— Богові всемогутньому хай буде честь і дяка. Скидаємо ненависне ярмо. Пічнемо нове життя. Благословення Божого просім, не для нас, а для нашої держави.

Відчинив вікно. Хотів кликати своїх старшин, щоб поділитися з ними радісною вісткою. Король Карло гарантував незалежність України.

Та нараз ніби хмара насунулася на небо. Пригадав собі Кочубея. Ще він жиє. Ще жиє українська леді Макбет, Любов Федорівна Жуківна. Жуківна... І гетьман задумався тяжко. Спомини тридцятьох літ, як хмара жуків, загуділи над ним. Важко відігнатися від них. А треба. Сказав аз, мусиш сказати буки. Не вільно здержатися перед нічим там, де рішається доля держави. Кочубей — камінь преткновенія. Його усунути треба з дороги, щоб не спинився на ньому цей великий камінь, котрий гетьман відвалив від гробу, в який на вічний упокой покладено волю України.

"На вічний упокой... Хіба ж є що вічного на світі? Для нас віки, для історії момент. Не знаємо, що буде. Та кождий з нас повинен сповнити це діло, на яке вказує йому його розум, як на завдання життя. Може, це й помилка. Хто може предвидіти будучність? Не помиляються лиш ті що нічого не роблять. Зате їх доля це доля степової трави. Виросте, сонце її спалить і нова на її місці росте Треба сповнити те, що нам завданням нашого життя видається".

Перед гетьманом на столі лежала його булава. Глянув і не впізнав її. Немов не та, що досі носив. Новими блисками мерехтіло дороге каміння. Тільки рубіни все ті самі, подібні до капель скам'янілої крові.

"А Мотря? — відізвався голос в потайниках душі. — Василь Леонтійович — батько Мотрі".

"Га, що ж! Мусить і Мотря терпіти".

Гетьман булаву підняв. Ніколи вона не була така важка, як тепер. Це не булава, а хрест, святий хрест котрий прийдеться нести — або на український Сіон, або на Голгофту.

ПЕРЕХИТРИВ

І цим разом Мазепа перехитрив Петра.

Цар написав до гетьмана два листи, в котрих заспокоював його. "Віри клеветникам не йму і покараю їх на горло за те, що зважилися на вчинок, котрим вони могли заподіяти велику шкоду нашому спільному ділу, пускаючи інтригу між царя і гетьмана".

Цар стояв на тому, що винуваті тут не лиш Кочубей і Іскра разом зі своїми послами, передатчиками доносів, але й миргородський полковник Данило Апостол.

Цар знав, що між Апостолом і Мазепою були колись невіривняні рахунки, а що

Кочубеїв син оженений був з Апостоловою донькою і що родини їх, як близькі сусіди, жили з собою, так він і уявити собі не міг, щоб Апостол у доносі не мачав своїх пальців.

Цар не знав, що рахунки між гетьманом і його миргородським полковником вирівняні і що Апостол зробився одним із найбільше довірених Мазепи, тому й домагався, щоб гетьман також Апостола до нього на слідство прислав.

Але гетьман запевняв царя і його канцлера Гаврила Івановича Головкина, що Апостол в тому ділі ні при чім і що відривати його від полку й посилати в Москву разом з Іскрою і Кочубеєм тепер дуже небезпечно, бо він тішиться великою повагою серед козацтва, котре і без того бентежиться усякими слухами.

Апостол оставався біля гетьмана в Фастові. Гетьман, відібравши царські листи і приказ зловити винуватих і відіслати їх на суд цареві, стурбувався немало.

Хоч цар і впевняв його, що ніяким доносам віри не дає, а все ж таки донощиків до себе кличе, значиться, хоче їх слово почути. Хто знає, з чим вони наговоряться на муках.

А до того все ж це свої люди. Хоч як погано Кочубей і Іскра відплатили гетьманові за його добро, а все ж таки знищити він їх не хотів, хоч би тому, що родини їх, а то й другі люди можуть невинно потерпіти, от і Апостола тягнуть у це діло...

І гетьман покликав Апостола до себе

— Товаришу! Маю тебе за чоловіка чесного і певного. Те, що скажу тобі, мусить лишитися між нами. Любов Федорівна доскочила свого. Доносами доти наскучала Москві, доки цар не велів мені зловити донощиків і доставити йому.

Апостол вірити не хотів. Догадувався чогось, а все ж таки не сподівався, щоб воно вже сталося,

— І тебе туди вмішали.

— Мене? — і Апостол, зжахнувся. — Хай мене грім ясний уб'є, коли я туди свої пальці сунув!

— Не потребуєш мені казати, але цар так гадає, жадає, щоб я і тебе йому післав.

— А ваша милість?

— Не бійся, я тебе не видам. Товариша й одномишленика свого Мазепа в руки катів не передасть. Апостол подякував гетьманові.

— Але мені хочеться, — говорив дальше Мазепа, також і Кочубея рятувати. Він свекор твоєї доньки, батько Мотрі, мій колишній товариш. Погане діло посилати такого чоловіка у страшний Преображенський Приказ. Вийде таке, що циган завинив, а коваля повісять.

— Любов Федорівна завинила в тому ділі, — сказав Апостол, — а Василя Леонтійовича, якщо ваша милість можуть урятувати, так, ради Бога, рятуйте! Він людина стара і дряхла, виснажена безнастанними турботами, як йому видержати московський допрос? Спасай його, Іване Степановичу, спасай!

— Сам він себе мусить спасати — відповів значуще гетьман.

— Себто як?

— Ти не молодик, товаришу, щоб тобі розум лопатою до голови вкладати. Кочубей

живе у Диканьці. Він уже кілька місяців не був у Батурині, відмовляючись нездоровлям. Я маю царський приказ зловити його. Завтра вранці пішлю туди Трощинського й Кожухівського, дам їм кілька сотень людей, щоб наказ царський сповнили. Нині про це ще ніхто не знає, тільки ти, розумієш?

— Розумію, милосте ваша. Україна велика.

— Так, так, Україна велика, а там Запорожжя, Дон Крим, чимало місця на світі.

Апостол обіймив гетьмана за коліна, подякував

Гетьман перехрестився.

Не буде ж Кочубей таким дурнем, що, діставши в вістку, сидіти в своїй Диканьці і дожидатися гетьманових сотень. А втече — так усе буде добре. За той час перемелиться, і мука буде.

Як Мазепа перейде до Карла — тоді хай собі Кочубея питають як хочуть. Діла він не попусе.

Післанець від Апостола прибув у Диканьку скорше від гетьманових післанців.

"Василію, спасайся, утікай".

Кочубей післав по Іскру, і вони перебралися через Ворсклу. Трощинський і Кожухівський не застали їх у Диканьці. Перетрусили двір, питали людей — нема, утікли.

Три дні гонили за ними, як за зайцями хорти.

Одні казали, що втікачі на Коломак пішли, другі, що до Самари, а треті, що вони в Красному Куті сидять.

Гетьманський приказ був зловити їх і доставити в Фастів. Він гадав, що коли Кочубей не сховається впору, так якийсь час затримає його в Фастові, підібравши відповідний викрут.

Та гетьманові плани помішав не хто другий, а сам таки Василь Леонтійович, і не кому, а самому собі на згубу.

Хоче кого покарати Господь, так розум йому відбере.

На таке і з Кочубеєм вийшло.

НЕХАЙ ПОСТРАЖДУ

Не спіймавши Василя Леонтійовича, Трощинський і Кожухівський заїхали в Ковалівку, де проживала Любов Федорівна.

Було це саме на священномученика Василія. Рано-вранці наповнилося просторе подвір'я Кочубеєвого двора гадяцькими полчанами Трощинського, охочекомонниками Кожухівського і сотнею волохів.

Люди були лихі, що три дні товклися з місця на місце, їх обгортав гнів, яким лютують мисливці, коли їм не вдається зловити звіря. Перетрусили весь двір, але Кочубея і тут не знайшли, а зате знайшли чимало добрих харчів і смачного питва.

Втомлені, невиспані і голодні, кинулися заспокоювати голод і спрагу. Поводилися, як побідники в завойованому краю.

Врешті пригадали собі, що в Кочубея є родина, жінка й діти.

—Де Любов Федорівна?

— В церкві.

Начальники, не надумуючись довго, рішилися взяти її в церкві.

Був це крок зайвий. Досить було обставити дороги з церкви і забрати родину Кочубея, як вона вийде по скінченім богослуженню. Ні, Трощинський післав туди сотню волохів під проводом їх ротмістра Костя Великого і його трьох підручників.

Волохи окружили церкву, Кость Великий і його підручники увійшли в святиню.

Незважаючи на службу Божу, підійшли до Кочубеїхи.

— Його милість гадяцький полковник кличе Любов Федорівну до двора.

Любов Федорівна глянула на ротмістра і його підручників, догадалася, в чім діло, і відповіла рішучо:

— Не піду з церкви, нехай постражду між олтарем, як Захарія.

Вроджена гордість і розуміння того великого значіння, яке в краю мав її муж, не давали їй покоритися на силі.

Біля неї сиділа невістка, Апостолова донька. Тая знала про добрі зв'язки свого батька з гетьманом і покладалася на них.

— Ходімте, мамо. Покорімся приказові влади, Христос, Бог наш, велів віддати кесареві, що кесареве, а Богові, що Боже.

— Зате й терплю, що кесареві кесареве віддати хочу.

Народ у церкві зворушився.

Священик не переривав богослуження, але ніхто не слухав його. Народ дивився на Любов Федорівну як на ктитorkу і благодительку святині і хоч не любив Кочубея, як узагалі не любив панів, а все ж таки поважав його і його родину за те, що були вони щедрі для церков і монастирів і не глухі на голос людського горя.

Усіх сильно вразив напад озброєних старшин православної віри на церкву православну.

До чого ми дійдемо, коли вже й свої свої церкви не шанують? Чого ж хотіти від чужинців, католиків і лютеран, коли православні старшини під час богослуження вдираються у православну церкву і починають гвалт? Народ шумів. Волохи подзвонювали шаблями. Момент був небезпечний.

— Мамо! Не доводім до кровопролитства, до ще більшого зневажання святині!

Насилу вговорили Любов Федорівну, що вона вийшла із церкви.

Перед церковними воротами чекала її коляса. Сіла з невісткою, волохи окружили колясу і поїхали до нового двора.

Було це напровесні. Розвивалися дерева, прозябала трава, по лугах бродили бузьки-чорногузи.

Народ, побачивши Кочубеєву карету, окружену волохами з шаблями наголо, дивувався і не ставав, як звичайно, щоб поклонитися генеральному судді, тільки всякий уступався якнайдалше з дороги, щоб не попастися під кінські копита та під волоські шаблі.

Кочубеїха нічого, крім кінських боків та крім штанів і чобіт волоських сотейників, не бачила, не знала навіть, куди її везуть.

В її душі накупало ще більше завзяття.

Уявляла собі, що це Мазепа, довідавшись про донос, мстить на них, але цар обстане за ними і не дасть зробити кривди своїм вірним підданам. Добре, що над Мазепою є хтось сильніший від нього, добре, що гетьман не є самостійним пануючим на Україні.

Щоб лиш скорше їх листи дійшли до царських рук, — вже він зробить Мазепі кінець.

За тими думками незчулася, як коляса наблизилася до Кочубеєвого двора. Минули майдан і звернули у двірську вулицю. Крізь ошклені двері Любов Федорівна пізнала свій новий, гострошпилястий дубовий частокіл.

Перед брамою спинили коней. Кость Великий поскакав до двора сповістити Трощинського, що Любов Федорівна тут.

Трощинецький, пообідавши смачно та випивши надміру, спав у столовій на новій шкуряній канапі. Полковник Кожухівський рився в Кочубеєвих паперах у його кабінеті, біля Кочубеєвої святині.

Крізь двері заглядав туди Бакх, що сидів на товстопузій бочці, над котрою було надписане: "Чоловік не свиня, більше відра не вип'є". "Жінка люба, що вела чоловіка з коршми за чуба", і собі ставала навшпиньки й зазірала до кабінету, тільки москаль, котрий провадив козака на вірьовці, не цікавився нічим і йшов собі далше.

Ніхто не смів будити Трощинського, ані відривати від діла охочекомонного полковника Кожухівського, і Кочубеїсі довелось добру годину простояти перед своєю власною брамою. Бачила, як козаки й волохи снувалися по її подвір'ю, як відчиняли будинки й виносили з них що кому завгодно. Вона не стерпіла такої наруги, вилізла з коляси і пустилася вузькою, не гаразд ще влаштованою доріжкою від брами до двірського ґанку.

Подвір'я було повне козацьких коней. Розкульбачені або й ні, повпинані до плотів або пущені самопас, іржали, оглядаючися, чи не несуть їм сіна й оброку. Чимало їх паслося на великому муравнику, котрий Кочубеїха з таким накладом праці виплекала перед ґанком і на котрий навіть курки не вільно було впустити. Всюди насмічено, напсовано, наруйновано, а може, й награбовано.

З гірким почуттям кривди підступила до двора його властителька.

Трощинецький якраз переслався, стояв біля вікна і протирав очі.

Побачивши Кочубеїху, спалахнув гнівом. Як це її саму без конвою пустили! Але пригадав собі, що все ж таки це жінка високого старшини і що годиться їй вийти назустріч, бо він, занявши двір, являється до якоїсь міри його поневільним господарем.

Любов Федорівна глянула на Трощинського і — стала. Гордим оком окинула його від ніг до голови. Гадяцький полковник мав на собі білий каптан і жовті штиблети. Без шапки був і без пояса. Шаблю також лишив десь у покоях. Хитався, видно, хміль не вивітрів йому з голови. Ступаючи назустріч хазяйці, белендів щось під носом. Але Любов Федорівна не пробувала навіть зрозуміти що. Вертатися не було як і не було куди. З приказу Мазепа була підчинена тому п'яному старшині, вона, жінка

генерального судді і стольника його величества царя!

— За те то Мазепа, — сказала гордо, знімаючи голову, — прислав вас з таким військом по мого пана, що зичливе й вірне війську Запорозьському писарством і судейством служив?

Трощинецький ушам своїм не вірив. Та жінка, що від довгих літ каламутила на Україні воду, що навіть гетьмана не щадила своїм язиком, а тепер свого власного мужа в таку біду впхнула, сміє ще так гордо поводитися з ним, з гетьмановим післанцем, котрому вона повинна підчинити ся і покійно піддатися його приказамі

Хотів щось відповісти, але знав, що навіть по-тверезому нелегко було з Кочубеїхою виграти словесний двобій, а що ж тоді по-п'яному.

Не надумуючись багато, крикнув на волохів:

— Стріляти!

Волохи курки пістолетів звели. Кочубеїха і оком не моргнула. Стояла, як витесана з мармору. Ще мент, і повалиться горілиць на мураву, зломана, але невгнута.

На щастя, саме впору надбіг Кожухівський. Він був при пам'яті. Зрозумів цілу вагу моменту. Вбити Кочубеїху — значило би роздратувати й проти гетьмана наструнити не лиш цілий Кочубеїв рід і всіх його прихильників і одномишленників, але й тих, що займали вижидające становище, особливо ж старшинських жінок. Всі вони в один голос крикнули б, що гетьман душегуб, що не тільки доньки, але й жінки старшин не можуть себе почувати безпечними під його жорстоким регіментом. Карати смертю жінку — річ взагалі немила, а ще таку, як Кочубеїха, і до того без суду без доказів вини.

З тими думками він, забуваючи про власну небезпеку блискавкою метнувся між Любов Федорівну а волохів.

— Стояти смирно! — гукнув на них.

Волохи пістолі вділ схилили.

Двох старшин рівної ранги і рівночасно противні розкази давали. Але ж один був п'яний, а другий тверезий. Волохи до пальби скорі, та ще тоді, як перед ними стояла така горда й непокірна паня, як Кочубеїха, а все ж таки здоровий людський інстинкт велів їм послухати приказу тверезого, а не п'яного начальника.

— Стріляти! — гукав, кидаючись на волохів, Трощинський.

— Смирно стоять! — ще голосніше приказував Кожухівський.

Трощинський вихопив одному з волохів пістоль, але Кожухівський ухопив його за руку і скрутив її так нагло, що пістоль пішла вгору, стрілила, але куля не ранила нікого.

— Пане полковнику, — сказав, — пане полковнику, лишіть!

Трощинський виривався, Кожухівський взяв його попід пахи й попровадив у двір.

Кочубеїха далі стояла серед муравника, як статуя. На подвір'ю зчинилася метушня. Хтось лавку приніс і просив її сідати.

В цей мент спочуття людей було по її боці. Зневажено жінку генерального судді!

Невістка сиділа в колясі і за сязьми нічого не бачила й не чула. Щолиш вистріл розбудив її. Вискочила з коляси й побігла вузьким шляшком до воріт.

Донька миргородського полковника, привикла була до важливості й шани, яка

належить ся жінкам. Зрозуміти не могла, як це її і її свекруху з церкви поривають, везуть, заставляють годинами цілими перед власною брамою ждати, а тепер, коли вона йде, козаки не розступаються, лиш товпляться кругом, як на ярмарку перед будою комедіантів.

Дібравшись до тої лавки, на котрій сиділа Любов Федорівна, вона із великого зворушення і втоми повалилася до її ніг і втратила пам'ять. Зчинився заколот. Зімлілу жінку понесли в двір.

За нею пішла й Любов Федорівна, щоб відтирати.

Трощинський не виходив. Він, як коли б ніщо, заснув сном чесного чоловіка.

Приказ давав Кожухівський.

Зайнявся перед Кочубеїхою. Натякав на службу, на тії невиспані ночі, котрі вони проїздили, шукаючи Василя Леонтійовича. Коли б він не втікав, а сидів у своїм маєтку, то і цілої тої немілої приключки не було б.

— Гадаєте, пане полковнику, що і в нього Трощинський не велів би стріляти? Василь Леонтійович не втікав, — з притиском зазначила Любов Федорівна, — він по ділу поїхав.

— Куди?

— Того я не можу знати, а коли б і знала, так не повіла б. Це його річ, не моя. Як вірна дружина мого мужа й пана потерплю за нього. Я готова!

— Ваша милість непотрібно хвилюються. Козацька річ слухати приказів свого вождя.

— Невже ж. він приказував Трощинському впиватися, та ще пивом, котре ні йому, ні гетьманові не належить?

Трудно було Кожухівському заспокоїти схвильовану Любов Федорівну, а вже заставити її, щоб хоч трохи присмирніла, він не мав ніякої надії. Боявся, що як прочуняє Трощинський, то між ним і судеїхою може знов до якоїсь сутички прийти, і тому, як тільки молода невістка Кочубея вернула до пам'яті, він приказав узяти добру карету та відвезти обидві жінки в Диканьку.

Здалеку, так, щоб вони того не помітили і щоб людям в очі не впадало, їхав відділ його охочекомонників. Самі вибрані, вірні й бувалі козаки, котрі не будуть робити непотрібного бешкету. Та коли тільки свекруха з невісткою вилізли з карети й увійшли в диканьський двір, навкруги двора й коло самого будинку розставилися варти, пильно вважаючи, щоб Кочубеїха з невісткою не втекли. Так вони переночували, у великій тривозі і непевності, чи не станеться їм яка кривда або нова, може, ще гірша наруга.

На другий день уранці прибув післанець з приказом, щоб невістку відправити до її батька, миргородського полковника Апостола, куди вже попереду поїхав був її чоловік Василь Васильович Кочубей. Їй дозволено зібрати своє придане.

"Недаром, — гадала собі Кочубеїха, — Апостол останніми часами так дуже за Мазепою тягнув. Не можна було лихого слова про нього сказати. Тепер гетьман бере його під свою протекцію. Рука руку мие".

Лиха була на сина, що до Апостолів пристав. Батька-мату лишив. Він теж

мазепинець.

Ще одна ніч минула, аж від гетьмана приїхав Валмус. Привіз приказ про добро Кочубея. Гетьман боявся, щоб хибкий народ, котрого скрізь було чимало, довідавшись, що Кочубей попав у гетьмана в неласку, не покористувався нагодою і не пограбував його дворів. Трощинський зібрав худобу, усі скрині з найціннішим добром, склав їх на палуби, себто на великі волові вози під вагу, і під сильною вартою виправив у Батурин.

Туди відпустили також генеральну судеїху в її власному повозі. З нею їхала одна тільки наймичка, котру Кочубеїсі дозволено вибрати собі з-поміж численної прислуги.

Кочубеїха все ще не тратила надії, що ця опала не потриває довго. Довідається цар, і те, що тепер робить гетьман з Кочубеями, зроблять тоді з ним. Може, ще гірше, гірше, ніж з Самійловичем і Многогрішним, бо і провина його куди гірша від тамтих.

Вона не знала й ніяк уявити собі не могла, щоб гетьман перехитрив усіх.

Кочубеєве добро привезено на Гончарівку в гетьманські палати, а Кочубеїху зразу у її власний двір на батуринське подвір'я, де звичайно попереду жили Кочубеї, коли перебували в Батурині, а в тиждень пізніше у другий їхній двір, старий, що був на замку, туди, де недавно пересиджувала Мотря з хорою тіткою Марією Федорівною.

їй віддано одну тільки хату й поставлено аж дві варти, свою з наємних і московську. До Кочубеїхи невільно було навідуватися нікому, не давали навіть підходити до огорожі.

Гатунок від царя не надходив.

Кочубеїсі ставало моторошно.

Невже ж післанці не доручили листів?

Один мусів дійти, бо не було би цілої тієї історії.

А може. Мазепа переловив їх доноси, може, передатчики зрадили їх і, замість до царя, пішли з листами до Мазепа?

Жалувала, що не казала чоловікові, щоб їм дав більше грошей на дорогу і приобіцяв ще більшу винагороду, якщо добре сповнять своє діло.

Усього догадувалася Кочубеїха, тільки правди — ні. Ніяк не могла подумати, щоб хитрий Мазепа і тим разом вимотався з тієї сітки, яку вона так пильно й уважно розснувала кругом нього, виставляючи на велику небезпеку Василя Леонтійовича і цілу родину.

Якщо гетьман перехитрив царя — пропали вони!

ЩО ПОЧАТИ?

Чуйкевич, довідавшись про втечу свого тестя, перестрашився чимало.

Він знав про ненависть Любові Федорівни до гетьмана, про її коверзи та про хоробливе змагання знищити ненависного старого хитруна.

Недавно від Згури довідався про донос. Посилав Мотрю до батьків, тайки сам бачився з Кочубеєм, благав, закликав, по руках цілував тестя, щоб з гетьманом примирився, — не допомогло. Він, як хмара, ходив, аж Мотрі жаль було дивитися на нього.

Тоді вона ніби якоюсь ближчою і сердечнішою зробилася до нього.

Недоля наближувала їх.

Так хоч як приготований, зжахнувся Чуйкевич. Особливо жаль було йому Мотрі. Що з нею робити? Годі затаїти правду. А все ж таки хотілося відсунути від неї ту чашу горя — хоч на час, хоч на кілька днів. Може, між тим налагодиться діло. Апостол близький до гетьмана чоловік. Обстане за своїм сватом, хоч свахи він також не любить. (Чимало було непорозумінь, як віддавав свою доньку за її сина). І Чуйкевича батько, і другі проситимуть. Гетьманові також не на руку ціла тая прикра історія.

Треба Мотрю вислати з Батурина, заки вона довідається про все. Мотря і так збиралася на прощу. Монастир в глухому куті і досить далеко від столиці, не скоро доходять туди такі вісті.

— Знаєш, Мотренько, — казав, — тобі треба їхати поки погода, тепер весна, можуть пуститися дощі, повипивають ріки, і тоді не пущу я тебе — їдь тепер!

Мотря згодилася, Чуйкевич сам доглянув повозу, навантажив палубу всілякими дарами для монастиря і відпровадив дружину мало що не на саме місце. Мала там перебути не менше двох тижнів, щоб в обителі святій відпочити від суєти мирської і від житейських турбот.

Чуйкевич, вернувши в Батурин, довідався дальших подробиць про долю свого тестя і його спільника Іскри.

Сумніву не було, що гетьман хотів їх рятувати. Післанець від Апостола прибув до Кочубея скорше, ніж Трошинський і Кожухівський. Кочубей, прочитавши лист Апостола, за-раз-таки вислав свого вірного слугу Завадовського до Іскри в Полтаву, щоб він приїздив у Диканьку. Тої ж ночі, перед досвітом, приїхав Іскра. Зараз-таки пустилися втікати. Як розвиднювалося, переїхали по містку, збудованім проти Диканьки через Ворсклу, і прибули у село Гавронці. Тут вони, мабуть, відбули нараду, що їм далше робити. Втікати на Запорожжя, Крим чи куди там — значило б подавати в сумнів правдивість свого доносу. Цар сказав би те, що всякому прийшло б на гадку, а саме — видно, совість у них нечиста, коли бояться стати перед царські очі. Треба, значиться, не затирати за собою слідів, а вести діло далше шукаючи дороги до самого царя.

Гнала їх туди охота поставити на свому.

Ахтирський царський полковник, Осипов, був добрим знайомим Іскри, і заговорники пустилися до нього. Застали його в Красному Куті, городі Ахтирського полку.

Почувши таке, Чуйкевич дуже зажурився. Тесть зробив велику дурницю. Замість сховатися на якийсь, може, й не дуже довгий час і пересидіти бурю, чого, як видно, і гетьман також хотів, він віддав себе в руки москалів, покладаючися на свою високу рангу, маєтки, сивий волос, значіння а може, й на протекцію Осипова.

Дивно, як генеральний суддя, знаючи москалів не віднині, може їм довіряти свою долю!

Чи забув, що робили царі з українськими гетьманами, попередниками Мазепи, чи не знає, що Осипову хочеться виставити себе вірним царським слугою, а долею Кочубея і його приятеля Іскри він так сам о турбується, як торішнім снігом?

Погано зробив Кочубей! Тепер або він переконає царя, що Мазепа зрадник, або Мазепа — що вони клеветники.

Одно чи друге, цар поступить жорстоко і невблаганно, не пощадить своєї жертви. У помсті він страшний, не чоловік, а звір. Чуйкевич почув запах крові, і це прикре почуття не опускало його.

Не хотів ані упадку гетьмана, ані кари на Кочубея. Уява малювала йому найжахливіші картини, нігде не міг знайти собі спокою.

В безсонні ночі гадкою звертався до Мотрі.

Як же вона змінилася! Це вже не та сама Мотря. Ні сліду колишніх примх, тієї дивної афектації, того демонізму, котрий доводив його до розпуки. Була спокійна, тиха, ніби рішена на те, щоб покійно прийняти присуд судьби і виповнити його. "Видно, так Бог хотів", — казала не раз. Ніколи не чув від неї докору, не нарікала на нікого, навіть на маму, не з перцем, а з серцем підходила до людей, ніби чекаючи чогось великого, супроти чого теперішнє її життя змаліє і втратить усяку вагу.

Чуйкевич не знає, чи Мотря полюбила його, але бачить, що зробилася для нього найвірнішою товаришкою і найщирішою повірницею його бажань і думок. Хоч не говорили багато, але чули, що одного бажають.

В очах свого влюбленого мужа зробилася ще кращою, ще більше достойною. Дивився на неї, як на образ. Світлиця, в якій перебував з нею, перетворювалася в святиню. Брехати, бажати чогось недоброго або поганого було для нього святотатством.

За що ж доля має так важко карати тую гарну людину?

Усе добро, все придане, яке взяв за Мотрею і яке ще має дістати від Кочубеїв, віддав би без найменшого вагання, щоб тільки горе відвернути від неї.

І Чуйкевич молився не до ікон, а до того великого Бога, котрого маєстату навіть уявити собі не міг, щоб він змилосердився над тою найкращою душею, яку створив, щоб відвернув грізне горе від Мотрі.

УТІКАЧІ

Кочубей і Іскра сіли в Красному Куті. Почували себе безпечними під протекцією хитрого Осипова і снували плани, як би то найкраще повести діло далше.

Ні на хвилину не сумнівалися, що перемога по їхньому боці.

Будували свій донос не на брехні, а на словах самого гетьмана, забуваючи, що *verba volant, scripta manent* [25].

Гетьман мав сильніші докази невинності, бо закріплені чорнилом на папері, а що напишеш пером, того не витягнеш волом.

І забували наші заговірники, що цар Петро визначався не тільки невговканою, дикою вдачею, але також хитрістю правдиво монгольською.

Признати Мазепу зрадником — значиться або дістати його в свої руки, або довести до того, щоб він перейшов з частиною своїх військ на сторону ворога. Чи так, чи інакше, цар утратив би самотнього союзника, котрий на кождий зазов царя умів добути військо як з-під землі, до того мав гроші, досвід і тримав на Україні лад. Без нього

почалося б там безголов'я, якого цар тоді, більше ніж коли-будь, боявся.

Натомість не дати послууху донощикам — все одно, що показати себе великодушним для гетьмана і приневолити його до шляхетної відплати.

Цареві куди більше залежало на Мазепі, ніж на Іскрі і Кочубеєві.

Вони, значиться, перечеислилися у своїх рахунках. Москалі тручали їх у пекло, а вони тішилися, що до раю ідуть.

Скорше, ніж дожидали, явився у Красному Куті московський офіцер з листом царського канцлера Головкина до Осипова.

Канцлер писав, що донос получив, що діло вважає важним і хоче про нього побалакати особисто з Іскрою та Осиповим. Тому нехай вони оба їдуть сейчас через Смоленськ до головної квартири царя. Оба вони можуть бути певні милості і нагороди царськ'ої.

Про Кочубея не було згадки. Чому, того зрозуміти не могли. Гадали, із-за його старого віку, а може, щоб поки що не робити великого шуму.

Осипов з Іскрою зібралися. Кочубея гадали лишити в Слобідській Україні, котра до регіменту гетьмана не належала, і тому туди рука його не сягала. Кочубей відправляв своїх спільників до Білгородка, та ледве вони доїхали до Богодухова, як по дорозі стрінули якогось шляхтича в польському вбранні, котрий зразу випитувався у них про найближчий шлях у Батурин, а впевнившись, хто вони таке, скинув личину і виявив себе офіцером царської гвардії Озеровим. У його був лист від канцлера до Кочубея.

Канцлер писав, що цар і його, генерального суддю і свого стольника, Василя Леонтіювича Кочубея, кличе до себе під Смоленськ, щоб побачитися з ним, побалакати й порадитися, як би то можна краще і певніше поганий задум зрадника Мазепи в самім зароді вбити і якого б то певного чоловіка посадити на його місці.

Кочубей зрадив. Значиться, не забули про нього. Сам батюшка цар хоче радитися з ним, кого б то на місці Мазепи українським гетьманом зробити. А кого ж би, як не його, Кочубея?

Поїхали. Їхали з ними не тільки люди, що могли свідчити проти гетьмана, але також і великі надії, що перемога по їхньому боці, що здеруть личину з поганого зрадника Мазепи, виберуть нового гетьмана і, обсипаю ласками царськими, вернуться на Україну.

Кочубей і Іскра приневолені були, як які гільтаї, втікати і окриватися, а тепер прийде пора, щоб їх вороги кидали все і спасали життя, — страшний бо єсть батюшка цар у великім і слушнім гніві своїм!

Прибули до Смоленська. Головкин стояв тоді зі своєю канцелярією у Вітебську. Довідавшись про приїзд донощиків, післав по них підполковника Левашова, щоб привіз їх зі Смоленська в Поріччя сухопуттям, а звідси до Вітебська водою.

Левашов доставив заговорників до Вітебська дня 18 квітня ст. ст. їхали з ними піп Святайло, сотник Кованько, небіж Іскри, двох писарів і вісім служок. Петра Яценка доставлено окремо з Москви, де його й досі тримали.

Всіх розміщено по різних світлицях порожнього панського двора за містом.

На другий день надтягнув канцлер Головкін зі своїм товаришем Шафіровим. Почали переслухання від Осипова. Той сказав, що, прошений попом Святайлом, прибув на розмову з Іскрою до пасіки на річці Коломаці і від нього почув обвинувачення гетьмана в зраді його величеству цареві, про що і доніс кому слідувало. Потім до нього до Красного Кута прибули Кочубей і Іскра, втікаючи перед гнівом гетьмана. Кочубея він перше не знав, а Іскру знав по військовим ділам. На тім і покінчив Осипов.

Царські міністри веліли покликати тоді з других покоїв Кочубея і Іскру. Приняли їх ласкаво і сказали: "Государ милостивий до вас, надійтеся на милість царську і докладно, нічого не жахаючися, виложіть усю справу".

Головкін відпустив Іскру, лишив при собі самого Кочубея, і той, підбадьорений ласкавим привітанням, розговорився, починаючи з давніх часів.

Пригадав зраду Брюховецького, що навела на Україну колотнечу і кровопролиття, пригадав, як після того, коли заспокоєно край, цар гнівався на генеральних старшин за те, що вони, пробуваючи близько гетьмана, не помітили його злочинного заміру і заздалегідь не сповістили царя.

Не хочу, щоб гнівався на мене його величество цар, тому, бачучи лихі заміри теперішнього гетьмана Івана Мазепи і почувши на власні вуха від нього, що нам конечно бути під ляхами, приходжу виявити те його царській величності. Не робимо того для власної користі, тільки величаючи превисоку значність великого царя.

Кажучи це, подав донос на письмі. В 33 пунктах були тут подані всі слова і діла Мазепи, що виявляли його намір відірватися від царя і пристати до його ворогів. Нарешті додав ще й пісню про згоду, яку скомпонував гетьман, а в якій "значна проти держави царської уявляється противність".

Кочубея відпустили, і він, нічого поганого не прочуваючи, пішов у свою світлицю.

Чого ж би йому боятися? Донос був основний і правдивий. Нічого з воздуха не схоплено, все чиста правда. Матеріалу на кілька зрад доволі, не на одну.

Та інакше дивилися на діло царські судді. Для них важна не правда, а воля царська. Знали, що цар аж двома листами заспокоїв гетьмана, впевняючи його, що доносові не вірить, значиться, треба й діло так повести, щоб донос цей показався брехнею.

Ані Іскра, ні Кочубей білого не назвуть чорним і зізнань своїх не відкличуть. Значиться, треба в тих зізнаннях дошукатися противорічності, щоб можна причіпитися до них і взяти їх на муки.

На муках, звісна річ, будуть співати, як їм кат заграє. Що схочуть судді, те скажуть, заперечать, відкличуть, назвуть себе брехунами, клеветниками, людьми без совісті і честі, — чого не зробить чоловік, щоб рятувати себе від царських тортур.

І судді взялися розсліджувати донос.

ПИТАЮТЬ

В парадній салі довгий стіл, накритий червоним сукном.

На столі між двома свічками хрест.

Над столом портрет царя, котрий судді привезли з собою. Цар в панцирі з голубою

андреєвською лентою через плече. Волосся довге, як грива, очі бистрі, палкі, уста вузькі, червоні, в лівім кутку усмішка зловна чаїться. Ніби цар слугам своїм не вірить і за ними наглядати прийшов.

Маленькі шибки в довгих вузьких вікнах, давно не Миті, нерадо сонце пускають у салю, щоб не разило ясних зіниць царя.

Вузькі, зі шматків складені зеркала, помутніли, ніби їм страшно відбивати в собі грізне обличчя Петрове.

За столом крісла з високими, прямими спинками. Між двома вікнами на столику курантовий годинник. Не йде. Зіпсутий чи не навели? Став на дванадцятій годині. Дня чи ночі? — не знати.

На першому місці за столом, під царським портретом, канцлер Головкін, високий, худий, як жердка. Лице в його поважне й недобре. Лихий, що турбують із-за доносу якогось там Кочубея.

Нижче від нього віце-канцлер Шафіров, маленький, товстенький, кашляє, чхає, плює в платок і раз у раз витирає чоло. Душно йому.

— Може б, так відчинити вікно? — питається несміливо свого шефа.

— Будь ласка, — згоджується Головкін, і один з писарів кидається сповнити його волю.

— Не те, не те! — противиться Шафіров. — Виш, який чорт! Життя збавити хоче. Відчини останнє, біля дверей, щоб не віяло на мене. Параліж!

Писар зіскакує з крісла, кулиться, як пес, котрого мають бити, і відчиняє останнє вікно, з котрого не буде на віце-канцлера дути.

Відчинивши, вертає на своє місце при окремім столику збоку. Там їх двох сидить і піддячий. Перед ними гербові бумаги і цілий жмут свіжозаструганих пер. Канцлер нахмутив брови, ще раз донос читає. Точки, до яких має придиратися, зачеркнені червоно. Киває на Шафірова пальцем, цей присувається до нього. Канцлер показує йому 13 пункт Кочубеєвого доносу і порівнює його з ранішим доносом, який подав Осипов. — Контроверзія, — каже Головкін.

— Контроверзія, — притакує Шафіров.

— І до того тринадцятий пункт.

— Дійсно тринадцятий пункт, — притакує віце-канцлер.

— Покликать Кочубея!

По салях опустошеного будинку лунає луск драгунських чобіт: раз-два, раз-два, раз, два, три!

За хвилину широко відчиняються двері.

По боках двох драгунів, всередині генеральний суддя. Драгуни червонолиці, волосся посиlane борошном, і чути від них горілку, піт і тютюн. Кочубей блідий, утомлений, волосся посивіле, губи — мов на ладан дують.

Головкін дає знак, драгуни розкрачують широко ноги, роблять півоборота взад і відходять, замикаючи за собою двері.

Кочубей стоїть біля порога сам.

Дивиться на червоне сукно, на хрест, на свічки, на парадні мундири канцлера та його товариша, на глупо вистрашені міни піддячого і писарів, бачить у дзеркалі себе, і йому пригадується, як він ще недавно других у Батурині судив, а тепер сам на суді стає. Генерального суддю і стольника його величества драгуни, як гільтая, ведуть, лишають перед дверима, і він стоїть, як дурень!

Що ж це таке?

Нагорода за вірність цареві, за те, що він проти свого гетьмана пішов, наразив себе на його гнів і на наругу товариства старшин?

Що ж це таке?

Той самий Головкін писав, що цар його, Кочубея, у своїй ласці і милості має, що поговорити з ними про зраду хитрого гетьмана хоче, порадитися, кого б то на його місце настановити, а тепер тримає його близь порога і навіть сідати не попросить, його, генерального суддю, Василя Леонтійовича Кочубея, стольника його величества царя!

Що це таке?

Ніяк не розуміє.

Аж бачить перед собою царський портрет.

Цар дивиться на нього, грізно і гнівно, в лівім кутку затиснених губ зловбий усміх. Панцир михтить, голуба лента сяє.

Кочубей не знає, що з собою робити. Руки в нього задовгі, ноги заслабі, голова в плечі лізе, і він кланяється тричі, в пояс, нижче, аж до самої землі.

В дзеркалі бачить себе... Гидко!

— Василь Леонтійович, приступи! — чує голос, не царя, а високого і худого, як тичка, Головкіна.

Чи це той голос, що говорив до нього вчора? Ні, це другий якийсь, різкий і недобрий. Що це таке? Не розуміє.

Але йде.

— Ближче! — гукає той самий голос.

Підходить до стола. Шафіров дає рукою знак, щоб став.

— Присягни, — приказує Головкін, — присягни, Василю Леонтійовичу, що правду говоритимеш!

Піддячий проводить присягу. Кочубей повторяє за ним, перекручуючи слова, бо до київської актової мови привик.

— Руку вгору!

Кочубей підносить руку, рука дрижить.

— Пальці не так, — сердиться Головкін.

І Шафіров пальці Кочубеєві на московський лад складає.

Скінчили. Кочубей руку безсило опустив.

— Тринадцятий пункт, — починає Головкін, — твого доносу, поданого на письмі, звучить (тут канцлер подає донос Шафірову, і цей читає): "У грудні того ж, 1707 року до Батурина приїздив Олександр Кікін, і Мазепа зібрав біля себе 300 чоловіка зазброєних сердюків. Певне, він це робив, перечувши, що за Кікіном до Батурина

приїде сам цар, щоб узяти з собою Мазепу в Москву, от Мазепа й намірився відстрілюватися від царя".

— Так було? — питається Головкін.

— Було, як у письмі стоїть, — відповідає Кочубей. — Я слова одного неправди не написав. Можу хрест святий поцілувати.

— А Мазепі ти не цілував? — кидає йому в очі Головкін.

Кочубей мовчить. Не знає, що відповісти.

— Чорт тебе знає, чи ти гетьманові брехав, чи його величеству цареві!

— Його величеству цареві я брехати б не смів, — відповідає Кочубей.

— Побачимо. Ось тут послухай, що про той самий пункт пише ахтирський полковник його величества. Осипся (Головкін письмо Шафірову передає).

Шафіров читає:

— "Після невдатного заміру на царське життя, коли його величество цар мав до Батурина прибути. Мазепа всяко пильнував, щоб його величество, царя, предати смерті або взяти до рук і віддати ворогам, а в минулу пилипівку з своїми полками сполучився і хотів іти на російські міста". Шафіров скінчив.

— Було так? — питається Головкін.

Кочубееві в голові шумить. Його бентежить різкий голос Головкіна, спочене чоло Шафірова, грізний погляд царя, хитре обличчя піддячого і глупі перестрашені міні писарів; тридцять три пункти його доносу переплутуються, він не знає що відповісти і повторює те, що перед хвилиною сказав:

— Було, як на письмі стоїть. Я слова одного не збрехав.

— Значиться, Осипов бреше?! Полковник його величества царя бреше — що?! Мовчиш? Осипов по словам твого товариша Іскри писав. Покликать Іскру!

Знов тупіт драгунів, знову відчиняються двері, і входить Іскра.

І він здивовано дивиться на червоний стіл, на важливу міну Головкіна, на лискучий лоб Шафірова, на хитре обличчя дяка, на глупо перестрашені очі писарів і на свого товариша Кочубея. Який же він малий, мізерний, нужденний! Невже це справді Василь Леонтійович, той самий, перед котрим схиляються голови козацькі, перед котрим шапки скидають старшини, раді, як він їм свою руку подасть? Невже ж це муж Любові Федорівни, отсей дідусь, що так покірно біля червоного стола стоїть?

Що тут сталося так ненадійно?

Іскра кланяється портретові царському і його урядовцям.

Ні цар, ні урядовці не відповідають на поклін.

— Підійди!

Іскра підходить до стола.

Його заприсягають і повертають віч-до-віч із Кочубеем.

Шафіров читає нещасливий тринадцятий пункт так, як його Осипов київському губернаторові подав.

Іскра поспішно ловить свої слова з товстих губ Шафірова і стурбовано кліпає очима. Морщить чоло.

— Так ти казав? — питає Головкін.

— Так я казав ахтирському полковникові його величества, Осипову, — відповідає Іскра.

— А тобі хто казав?

— Я від Василя Леонтійовича чув. Він при жінці своїй, при Любові Федорівні, мені про це балакав.

— А чому Василь Леонтійович того у своїм доносі не написав?

— Не знаю. Але я радив Василеві Леонтійовичу подождати, як з'являться признаки провинності гетьмана Мазепи.

— Ти мені радив? — питається нараз Василь Леонтійович.

— Авжеж що радив, у присутності дружини твоєї, Любові Федорівни. Пригадай собі, в тебе пам'ять стара, я тобі поможу. Було це в твоєму дворі у Диканьці, в боковій світлиці при замкнених дверях. Ми образ Спасителя цілували, той, у золочених рамах, що його львівські малярі малювали. Тямиш?

— Ні.

— Як же це, Василю? Ще Любов Федорівна питалася мене, чи я знаю черця Никанора, а ти питався, що за людина ахтирський полковник Федор Осипов?

Кочубей перечив головою.

— Не тямлю.

Писарі і піддячий на три руки кожде слово пишуть. Головкін дивиться на Шафірова, Шафіров на Головкіна. Шафіров встає, підходить до канцлера, щось шепче йому, цей притакує головою.

Злобна усмішка в лівому кутку царських уст більшає.

Нагло Головкін підноситься з крісла.

— Досить! — каже і кличе піддячого до себе.

— Розвести їх по окремих світлицях і приставити варту. Добро і листи їх описати. Брехуни, клеветники, суєслови!

Піддячий навшпиньках іде до дверей. Боїться, щоб дошки в долівці не скрипіли. Відчиняє двері, видно драгунів з волоссям, посиляним борошном, і з шаблями наголо.

Шафіров дає Кочубеєві і Іскрі знак:

— Пашол!

Напереді піддячий, за ним Іскра з Кочубеєм, по боках драгуни — відходять.

Головкін сідає на крісло.

— Уф! Сволоч яка! Брехуни!

Шафіров платком спочене чоло витирає.

Душно. Кличуть попа полтавської Спаської церкви Івана Святайла.

Середнього росту, чорнявий, добре живлений на полтавських хлібах, він спокійно дивиться на своїх суддів, покладаючися на протекцію Іскри й Кочубея. Про заміри гетьмана Івана Степановича знає від Кочубея, більш ні від кого не чув. Не його річ туди пальці пхати. Його діло церква. Але Кочубея послухав, бо він відомий ктитор і благодитель святих Божих церков. На бажання Кочубея, свояка свого Петра Яценка до

нього привів. Коли Кочубей каже, то видно, що так воно є, що гетьман Іван Степанович лихі наміри в душі своїй скриває.

— В душі? — зривається Головкін. — А чого ж ти йому в душу своє немите рило пхаєш?

Піп Святайло мовчить, тільки бороду крадьки рукою гладить, ніби запевнитися хоче, чи справді в нього таке-то вже немите рило. А по хвилині, набравши нової відваги, додає:

— Коли гетьман Мазепа післав військо своє у Диканьку, щоб ухопити його милість Василя Леонтійовича. то я тоді поїхав до нього, до того ж Кочубея у Красний Кут, а звідтіля укупі з ним та з полковником Іскрою рушив до Смоленська. Решта вже відомо.

— Відомо, що ти така ж сама наволоч, як і твої протектори. Пішов геть!

Привели сотника Кованька як свідка по десятому пункті, в котрому говориться про єзуїта Заленського. Шафіров читає цей пункт.

— У гетьмана у Печорському був ксьондз Заленський, єзуїт, ректор винницький, і той перед значними особами висловився так: "Ви, панове козаки, не бійтеся шведа, котрий не проти вас, а проти Москви лаштується". Той же ксьондз казав: "Ніхто не відає, де криється і тліє огонь, але як разом вибухне, чого незабаром вже треба сподіватися, тоді хіба кождий дізнається, але сю пожежу нелегко буде погасити".

Сотник Кованько слухає тих слів поважно й побожно, як голосу священика в церкві.

— Бачив Заленського? — питає його Головкін.

— Бачив у Печорському монастирі у свого полковника якогось ксьондза, а як його звуть, не знаю.

— Ксьондзів, як псів. Можеш засвідчити, що був це єзуїт Заленський?

— Того я ніяк засвідчити не можу. Козаки питали ксьондза, де швед, а він їм відповідав: "Швед тепер притаївся, але він має змогу такий огонь здійняти, що не швидко вгасиш".

Кованько чує, як пера шкребуть по папері, і йому здається, що це йому чорт по душі шкребе.

Пощо він дав себе наструнити проти свого регіментаря, проти гетьмана? Чому не пам'ятав, що гетьман більший за генерального суддю і що для того він в царя більший послух знайде?.. Кається, а все ж таки рятуватися хоче.

— Та ще питали козаки ксьондза, — говорить, — на кого швед піде, чи на нас. А ксьондз відповідав: "Не на вас".

Більше нічого не знає.

— Кочубей намовив мене говорити про Заленського при царських міністрах з іншими околичностями, Кочубей — генеральний суддя, стольник його величества, пан великих маєтків, як йому, бідному й малозначному сотникові, не послухати такої особи?

— Сволоч: — кидає сотникові в лице Головкін, а звертаючися до піддячого, приказує: — Тую каналію питати ще раз окремо з пристрастієм.

Кованька відводять. До салі входить вихрест Петро Яценко. Безнастанно

кланяється, аж присідає, голова в нього трясеться, повіки кліпають, борода дрижить. Він Кочубея не знав. Був у нього тільки один разочок, і то через попа Святайла, і йому було доручено переказати дешицу протопопові, духовникові його величества в Москві. Більше нічого не знає, був тільки передатчиком слів його милості Василя Леонтійовича. Гадав, що обов'язком кожного вірного підданця його милості государя є не затаювати нічого, що може вийти йому на втрату.

Кочубеєві писарі зізнають, що вони тільки чисто й вірно переписували те, що їм давав їх пан і повелитель Василь Леонтійович Кочубей.

І їх вивели з салі. За ними пішли по приказу Головкина також піддячий і царські писарі.

В салі остався тільки канцлер Головкин і його службовий товариш віце-канцлер Шафіров. Зі стіни дивиться на червоне сукно, на хрест між якими свічками і на своїх високих урядовців цар Петро. Дивиться грізно, наче приказує: "Добре їх до рук прибрати! Дошкульно питать, з пристрастієм! Сволоч така! Дрянъ черкаская. Интригами бентежать царя!"

Канцлер і його товариш царську волю навіть з портрету вміють читати. В них тільки й гадки, щоб не зробити щось незгідного з бажаннями царськими. Знають, яка кара за це. Досвідчили царської дубинки. Кості тріщать, як доторкається до тіла. Цар б'є, аж з каптанів, суто золотом нашитих, шматки, як з курки пір'я, летять. Меншикову раз цар голубу андріївську ленту порвав. Ордени повисипалися на землю. Мало не вбив.

Головкин Меншикова не любить. Завидує йому навіть такої царської ласки. Хоч би й бив, щоб тільки біля себе тримав.

— Не знаю я, — звертається Головкин до Шафірова, — як отее князь Олександр Данилич побої його величества так славно видержує. Дряхлий такий, хрупкий, маленький. Казав би ти: вдар, і розлетиться, а витримує якось.

— Привик, — відповідає Шафіров, — до всього чоловік привикає. Малий Олександр Данилич, та сильної комплекції. Залізний чоловік.

— А лоб у нього із бронзи.

— Цитьте! — і оба насторожили слухи. Підходять до відчиненого вікна. "А-а! А-а! А-а!" Рахують.

— З пристрастієм Іскру питають, — каже вдоволений Головкин.

— Добре б'ють. Та й кричить як!

— Не привик. Черкаські старшини не привикли до кнутів.

— Хай привикають. А то нашого брата дубиною валять, а вони, як барони, безпечно собі походжають.

— Сволоч!

"А-а! А-а! А-а! Сусе Христе, Мати Божа! Ой!"

— З пристрастієм... — повторяє, затираючи руки, Головкин.

— Славно жарять, — зітхає Шафіров, обтираючи спітніле чоло.

Зі стіни дивиться цар. Його чиновники чують цей погляд на собі. Цар лихий, що при мордованню не були.

Беруть чотиригранні капелюхи і біжать туди, звідкіля людський рев лунає.

Запущений двірський сад, великий, наче ліс. Стежки травною заростають. Лавкам підгнивають ноги. Щебечуть птахи, вітрець галуззям хитає.

— Гарно як, — говорить Головкін.

— Поетично, — підтверджує Шафіров.

При стежці троянди цвітуть. Ніхто їх не доглядає. Обросли кропивою і лопухами. Але квіття гарне і свіже, як колись за добрих часів, коли парку доглядав огородник.

— Хороші рози, — кидає мимоходом Головкін.

— Да колци імеют, — відповідає Шафіров.

Перед ними панська ледівня, без леду. Кілька ступнів, і входять удолину, до великого, темного, гнилого підвалу.

Хвилину не бачать нічого. Чують тільки як стогне, сопе ніби дух з себе спускає, важко скатований Іскра.

Очі до сутінків привикли. Кат, з закачаними вище ліктів руками, з кнута кров на землю стрясає. Велика червона капля збігає йому по чолі, по брові, по повіці, через вуса на рот.

Обтирає рот червоною рукою:

— Тю, юха така.

Головкін дивиться на нього.

— Молодець!

— Рад служити милості вашій, — відповідає, солодко всміхаючися, звір у подобі людській. Іскра на камінних плитах долілиць лежить, не Іскра, а щось таке червоне, безобразне, здригається і пальцями землю гребе.

Брудною рогожею накривають Іскру. "Не реви!" Піддячий з бумагою на боці сидить, деревляна ліхтарка жовтуватє світло на сивий папір кидає, — щось пише.

— Виголосив що? — питається піддячого канцлер. Піддячий зривається, підносить до очей бумагу, читає:

— "Після шостого удару сказав: "Від Кочубея чув, що в нього полковником миргородським Апостолом і судцем генеральним Чуйкевичем була проти гетьмана рада; вони думали полковника миргородського обрати за гетьмана.

Так цей не схотів".

— Більше ніщо?

— За шестим ударом нічого більше не виявив. Твердий.

Сердився, що б'ють. Він же полковник!

— Бувало, що й гетьманів били. Нічого. А далше?

— Дістав ще два удари і повів: "Генеральний судець Чуйкевич до Кочубея писульку прислав, сповіщаючи, що за Дніпром огонь займається; борони Боже, як би і в нас не зайнявся".

— Більше ніщо?

— По слідуючих ударах замовк. Говорити не міг, лиш ревів.

— Скотина... Винести проч!

Помічники ката кладуть Іскру на брудну рогожу, накривають хребет каптаном і несуть у палату, лишаючи червоні сліди за собою.

— Кочубея давай! — приказує Головкін.

Привели генерального суддю. Кочубей ішов, як віл у різницю.

Світ перевертався догори дном.

Невже ж вони сміють його, стольника царського, його, генерального суддю, катувати, як якого-будь подлого гільтая, як розбишаку?

Він донесе його величеству цареві, не пощадить нікого, зневаги не дарує. Це ж наруга одна, підступ, фарисейство! Так з поважними персонами не роблять.

Переходячи попри грубе дерево, хотів розігнатися і головою ударити в нього.

Між двома драгунами ішов.

Впустили його по східцях, самі перед входом усталися, — наголо шаблі, волосся борошном присипане, як снігом.

— Василь Леонтійович, признавайся! — гукнув на генерального суддю канцлер.

— Богом святим клянусь, словечка одного не збрехав і не затаїв, як на сповіді святій усе по совісті сказав.

— Не хочеш подобру, так на муках повіш. Розбирайся!

Кочубеєві свічки засвітилися в очах, низький погреб бурею загудів, дзвони далекі заграли сурми, литаври — бій...

— Беріть його!

Прискочив кат, зірвав кирею, здер сорочку, замахнувся кнутом — геп!

Кочубей зойкнув і впав хрестом на плити.

— Старйо! — сплюнув з погордою кат і відступив набік. Кочубей лежав без духу.

Головкін і Шафіров перешіптувалися хвилину.

— Бити, та не вбивати, — радив Шафіров, — вб'ємо, і все пропаде, не розкриємо правди. На нас упаде вина.

— Дрянъ етакая, нікому не нужна тряпка, — сердився Головкін. Казав Кочубея відливати водою.

Дочутилися, підвели, — відповідай!

Відхиляючи від себе муку, виголосив, що за гетьманом ніякої зради не знає. Все це, що доносив, видумав через хатнє ремствування на Мазепу, а писульки, про яку Іскра каже, Чуйкевич до нього не писав.

Піддячий списує зізнання. Хоче записати слово в слово, га не поспіває.

— Повтори! — приказує Головкін, і Кочубей дрижучим голосом силує себе повторити точно так, як за першим разом.

Кочубея відпускають, але не ведуть до двора, лиш у сад, під стару липу.

Драгуни стережуть його.

Видно, діло не скінчене, мабуть, ще раз покличуть.

Кочубей перестає дивуватися, що тут з ним роблять. Можуть робити все. Для них не важний вік, ранга, маєток. Тут кінчиться чоловік, а лишається предмет — кості, м'ясо, шкура, котру треба якнайдошкульніше скатувати і збезобразити, не тому, щоб

довідатися правди, лиш, щоб добути те, чого вони хочуть, чого їм треба... Чого?.. Правди — ні. Він же написав правду, і за те його катують, значиться, треба брехати, треба відкликати що написав, заперечити усе, назвати себе брехуном і клеветником, щоб тільки визволитися з їх рук.

Щолиш тепер бачить, що таке Москва, що московські люди, що цар. Щолиш тепер розуміє, що таке кнут і тортури, що таке суд з катами. І розуміє Кочубей, що всі ті листи, які нібито писав цар, усі ті гарні слова про милість і нагороду, про вибір нового гетьмана і таке друге — це одна облуда, одна примана, на яку брали його, генерального суддю, боячись, щоб він в останній хвилині не втік.

Підвели — тепер запізно! Тепер він у їх руках, як птах у котячих кралях. Остається одно — брехати!

Кочубей бачить, як Іскру вдруге до катування ведуть. Цей увесь жовто-червоно-синій. Очей не видно, запух. Хитається, як п'яний. Прикладами фузій підганяють його:

"Стерво!"

Кочубеєві дивно, що таке сталося з його свояком і товаришем. Невже ж це той самий Іскра, з яким він ходив у воєнні походи, їздив на лови, бенкетував, жартував, з яким ще вчора снував гарні плани про близьке майбутнє?

Чи можлива річ, щоб так знівечити людину?

Взагалі, Кочубей не пізнає світа. Невже ж це дерево — той патик, під котрим він сидить? Невже ж це небо — тая синя ганчірка вгорі, сонце — ота блискуча, жовта, мосяжна умивальня? Чортзна-що!..

Остається одно — брехати.

Чому ж не бреше Іскра? Чого ж він так кричить, як коли б з нього душу дерли?.. Деруть.

І нараз — цікавість. Проста, звичайна цікавість: кілька батогів дістане Іскра?.. Вісім... о два менше, ніж за першим разом... Мабуть, бояться, щоб не вбили... І вони ще чогось бояться. Бога — ні, царя. Бога нема, є чорт і його намісник на землі — цар!

Чому ж тоді він, Кочубей, не додумався до того скорше? Чому слухав Любові Федорівни, забуваючи про вчинок її праматері, Єви?.. Прийшло каяття, та вороття немає...

Кочубея знову ведуть у той страшний чорний погреб краще б у могилу!

Питаються, чи не намовив його якийсь ворог царя і отечества до того брехливого доносу, щоб таким робом порізнити царя з його вірним гетьманом? Домагаються видачі однодумців.

Кочубей слухає і ніби не розуміє. Пальці на хрест складає і цілує їх. Ніхто не намовляв його, ніяких однодумців, окрім Іскри, не має. Донос вигадав сам через хатне ремствование на Мазепу. Ніякої зради за гетьманом не знає...

Брехати, брехати, брехати!

За що ж його б'ють?..

І ще, і ще, і ще... Добре, що пам'ять тратить, чорно, — ніч.

Кат сопе, вішає кнут на кілок, клене.

"Кажуть з пристрастієм питати, а вбити не вільно. Мий і не замочи! Нелегка річ царським катом бути. Добре, що царя тут немає. А то він кнут із руки бере і сам б'є—кого попаде... Верховний кат".

— Є ще яка робота? — питає піддячого. Піддячий до Головкина звертається. Щось шепчуть.

Головкін головою до стелі підвалу досягає, Шафіров кулиться, кашляє, чхає, платком обтирає лоб.

В підвалі воздух, що витримати годі. Чути горілку, тюгюн, піт і людську кров. Досить її вицідили з черкасів.

Нараджуються. Озеров нахилився над Кочубеєм. Слухає, чи дише.

— Не можна більше питать, — каже. — Старий і дряхлий дуже, щоб нам не здох.

Царський суд погоджується з гадкою Озерова.

— Нанині досить. Можеш іти! — звертається до ката піддячий.

— Поклич хірурга!

Прийшов.

— До пам'яті цього тут привести, — приказують, — це твоя річ!

Хірург оглядає Кочубея і крутить головою. Сумнівається.

— Говорять тобі! Чув?!

Канцлер з віце-канцлером виходять з мордівні. Драгуни віддають їм честь. Кидають головами, струшуючи борошно з волосся.

— Чи не краще б їм поробити парики? — завважує Шафіров.

— Борошно дешевше стоїть, — відповідає Головкін. —

А в суті речі — один чорт. І з борошном голову знімуть, і з парикою. І одно лишнє, і другого не треба.

— Суєта, — потверджує Шафіров.

Вдихають свіжий воздух. Дивляться на молоду зелень, на шовкові трави і на троянди.

— Гарно як! — каже Головкін.

— Поетично, — підтверджує Шафіров.

— Тим двом вже не до того.

— Їм і життя немиле.

— Що таке життя, — філософує Головкін. — Вчора пан, а нині тебе кнутом валять, з пристрастієм. І не питають, чи ти генеральний суддя, чи стольник, чи який там чорт — б'ють.

— А все ж таки завзяті ті черкаси, — говорить Шафіров. — Нікого видати не хотів. Каже, ніяких спільників не маю. Сам я вигадав цей донос... Вір йому.

— Гадаєш, вірю? — питається Головкін. — Я нюха табаки не дав би за тую гетьманську вірність. Але що нам до того, де правда.

— Де цар, там і правда. Цар гетьманові вірить. Гетьман хитрець!

— Го-го!

— А все ж таки нам треба Апостола в руки дістать. Він же Кочубея до втечі

намовляв, післанця з листом до Диканьки вислав. Треба.

Балакаючи, збиваються з дороги. Попали на якусь бічну. Двора крізь густі дерева не видно.

— Вертаймо.

Побачили червоні сліди і пішли по них.

Головкін чобіт з крові об траву витирає.

— Забагрив башмак.

— Добре, що руки чисті, — потішає Шафіров.

— Один чорт...

ВИНА І КАРА

Суд тривав дванадцять днів.

Судді не поспішалися, щоб не погадав цар, що діло поверху розбирали.

Гетьман Апостола не прислав, хоч Головкін писав до нього, що миргородського полковника треба забити в кайдани і прислати на слідство по ділу Кочубея і Іскри.

Головкін сердився на Мазепу, але нічого вдіяти не міг, бо за Мазепою цар.

Головкін ще й тому рад був дістати Апостола в руки, щоб показати Мазепі, що мусить бути так, як царські судді бажають.

Не довелось. Винесли присуд без миргородського Апостола. Дістануть ще й його!

Присуд короткий і гострий.

Кочубея і Іскру, як брехливих донощиків і клеветників, котрі в. такий гарячий военний час мають сміливість беспокоїти його величество царя, царевича, губернатора і других царських людей, скарати на горло.

Попа Святайла заслати в Соловки, а сотника Кованька в Архангельськ у жовніри.

Яценка й ченця Никанора, за те. що вплуталися в не своє діло і згодилися бути передатчиками доносу, заслати в далекі московські городи, щоб вони вдруге чогось такого не робили.

Федора Осипова похвалити за службову пильність. Він людина умна й добра, потрібна на той час.

Про нього списано похвальну грамоту і приказано київському губернаторові оповістити її по цілій Україні.

Останнє рішення отсього немаловажного й великозлочинного діла суд лишає пресвітлій волі його величества царя.

Постанову списували кілька разів. Знали, що за неї можуть судити суддів. Били Кочубея і Іскру, можуть бити їх. Всі вони царські люди.

Два дні присуд готовий, і судді вагалися, чи підписати його, чи діло дальше вести. Питали б ще з усердієм, так Кочубей дряхлий, його насилу привели до життя. Рани гоїтися не хочуть. У його жар.

З Іскри нічого не добудуть. Сказав що хотіли, більше, мабуть, не знає, а інші — дураки, зняряддя у руках Кочубея. Не так його, як Кочубеїхи.

Усім відомо було, що це вона затіяла донос, але її якось не вмішали. Ніхто не важився кликати Любов Федорівну на суд. Судді також. Мали ж би з нею мороку!

По довгім ваганню канцлер узяв перо. Дрижучою рукою підписався.

Шафіров довго витирав лоб, заки те саме зробив.

— Нехай буде воля твоя святая! — сказав.

— І да приїдет царствіє твоє, — додав Головкін.

Дня 30 квітня Кочубея, Іскру й усіх заплутаних у донос, крім Осипова, виряджено в кайданах у Смоленськ. Везли їх під вартою на човні до Поріччя, а далі на возах до місця призначіння.

Їхали до Вітебська людьми вольними, особами високої ранги і великого значіння, а верталися збитими, скатованими, безнадійними. Надбання цілого життя змарновані, здоровля це вже не люди, а живі трупи.

ТАБОР ШУМИТЬ

Задумавши похід на Москву, король Карло змарнував літо й осінь. Літо простояв у Саксонії, осінь у Польщі. Сам собі шкодив. Ніби на руку Петрові йшов.

Не слухав ані досвідчених політиків, ні своїх старих генералів. Покладався на власний геній і на сприятливість щастя. Щопиш зимою рушив у Литву.

Військо терпіло голод і стужу.

Бідна з природи, а всякими війнами доостанку виснажена країна не могла дати війську того, що треба: даху і страви.

Карло хвилювався і на населенню зганяв злість. Особливо польським панам не жалувал ні згірдлих слів, ні контрибуцій. Тим зраджував собі навіть прихильників свого союзника, Станіслава.

Скинувши польського короля з престолу, хотів те саме зробити з Петром. Мало-мало не повезло йому. Несподівано явився в Гродні. Коли б дві години скорше поспів, дістав би був царя в свої руки. Цар аж до Петербурга утік. Укріпляв його. Казав також укріпляти Москву, Серпухів, Можайськ, Твер. Під карою смерті не вільно, було міщанам кидати своїх міст, а зате селян виганяв на роботи коло городських мурів. Села й землі, котрими мав проходити Карло, цар приказав руйнувати. Між тим Карло дійшов до Радошкович і став. Ні вороги, ні свої не знали чому. Ніби в піжмурки грався. "Вгадайте, куди піду: на Москву чи на Київ?"

Був це одинокий вислід того довгого й нічим не виправданого постою.

Цар не знав, куди піде Карло і де йому збирати свої війська — в Московщині чи на Україні?

Між тим гетьман Мазепа під Білою Церквою табором стояв.

Табор ріс, бо гетьман стягав туди останки свого війська і формував нові частини.

Молодиків обучували військового діла.

Наука легко йшла, бо козак зроду до шаблі і фузії цікавий, а кінь і він — одно. І не треба їх насильно до полку тягнути, як москалів. Українці — воєнний народ. Багато тепер намножилося таких, що їм у хаті нічого робить. Краще лицарської слави добувати. На війні хоч шаблю в руках маєш, а в хаті що? В хаті ти зданий на ласку й неласку тих, що в село ввійдуть — чужих чи своїх.

Що маєш — заберуть, тішся, як голову лишать. А в полку гетьман платить. У його

грошей, як бобу. Чудеса люди про Мазепині маєтки розказують.

Табор під Білою Церквою росте.

Пригадуються Богданові часи, сумної пам'яті Білоцерківська угода з 1651 року.

Поміж козаками водяться ще такі старці-дідугани, що пам'ятають цей сумний мент; чурами тоді, хлопчиками служили.

Ей, чи гаразд, чи добре наш гетьман Хмельницький учинив,

Що з ляхами, з мостивими панамі у Білій Церкві замирив, —

співають пісню, яку тоді зложено, і сиві їх голови хиляться від журби додолу, як ковиль-трава від вітру на степові.

З ким не мирилися предки наші, і нічого з того замирення не виходило!

От і тепер глухі слухи по таборі блукають, нібито гетьман знов з поляками миру шукає.

Одні і слухати про те не хочуть, другі кажуть, хай навіть з Бельзевувам іде, щоб тільки від Москви відсахнуться.

— Москаль хоч віри святої православної не нівечить.

— Тільки насміхається з Бога і з його святих.

— Але унії насильно не заводить.

— Бо цар усяку віру ногами топче, гірш бусурмана

— Бусурман, будь це татарин, ногаєць, будь турок чи яке лихо, вірою не цікавиться.

— А цар, кажуть, війну з Богом затіяв. Хто кого переможе, чорт і він, його намісник, чи Бог?

— Невже ж?

— А так. За царем чорт, а за Богом хто?

— Добрі люди.

— Та де куцому до зайця! Де чоловікові до чорта!

— Цар такої сміливості дібрав, що з чаші церковної горілку п'є, в ризи священниці вбирається, п'яні синоди по ночах скликає.

— А Бог дивиться і — мовчить.

— Чекає, що люди на це скажуть. Чи за Богом підуть, чи за антихристом.

— Бог усякі знаки посилає. Кажуть, на одному хуторі вродилася дитина з зубами і з розумом, як у старого.

— Я сам бачив когута з трьома ногами.

— А телята з двома хвостами, гадаєте, не лучаються?

— Перше такого не бувало.

— Бо перше антихриста не було.

— Як не порвемо з царем, то Бог нас покарає, із лиця землі нас зітре. Сліду нашого не оставить.

— Доповідають, що кінець світа надходить. Вигинуть ті народи, що тепер є, а Бог нові сотворить.

— І творити не треба. На морях є такі острови, що на них добрі люди живуть. Не крадуть, не вбивають, не брешуть. Їх Господь на наше місце покличе, а ви йдіть собі

геть, до чорта зі своїм антихристом!

— І гетьман того не бачить?

— Бачить, та нічого не вдіє. Заворожено його.

— Душу чортові записав, щоб не старітися

— Невже ж?

Табор хвилюється. Довге безділля до доброго не веде. Старі козаки нелегко з молодими зживаються, дивляться на них, як на щось нижче, недосвідчене й незаслужене. Хотіли б кращих харчів і більшої платні. Молоді покликаються на козацьку рівність. Лучаються бійки і розрухи, треба розсліджувати діло й карати винуватих.

Кари зраджують людей, особливо молодших. Вони тому тільки й шаблю припняли до боку, що козакові море по коліна.

Табор шумить.

Гетьманове шатро осторонь стоїть.

Воно велике, з непромокального полотна, як на вітрила Всередині обите шовком. Шовк гарно вишиваний у полтавські узорі.

Шатро з трьох частин зложене. В першій — гетьмана канцелярія. В середній — він гостей приймає, у третій — спить. Шатро на помості з дощок, прикріплене сильними линвами до паликів, кріпко в землю вбитих. Над ними гетьманська хоругов з вітрами лопотить.

Кругом його декілька інших шатер — для генеральних старшин, писаря, судді, обозного тощо.

Майдан обведений глибоким ревом і кріпким частоколом. В частоколі гармати висунули гирла на всі сторони світу. Обслуговують їх старі, досвідчені і вірні гармаші, котрі біля гетьмана вже не раз службу робили.

Відділи із сердюцьких полків, а також сотня волохів стоять кругом того табору в таборі.

І москалі є. На них козаки з-під ока дивляться, а вони на козаків. Більше з ними клопоту, ніж хісна. Гетьман знає, що коли б до розрухів прийшло, салдати перші втікали б. Вони тільки за царя вірно б'ються. Цар має окрему силу над ними. Не люблять його, але бояться. Страхом їх до послууху неволить. В огонь і в воду підуть, як цар прикаже. Козаки — ні. Кождий полк має свій окремий вигляд, свою думку та вдачу. Козак хоче знати, куди він іде і за що йому битися. Не хоче боротися за нелюбе діло.

Велика різниця між козаками й царськими людьми! Царські люди — це маленькі звена у великому ланцюгу, котрим цар-велетень куди захоче, туди й поверне; без супротивлення підуть. Козаки не те. У них одиниця не злилася ще з загалом. Вибірність гетьманської влади мають на гадці. І теперішнього гетьмана вольними голосами обирали, після Самойловича на річці Коломаці. Дехто був за Борковським, загал: "Бути гетьманом Іванові Степановичу Мазепі" — гукнув. І вибрали Мазепу. Можна, значиться, тепер когось другого обібрати: Полуботка, Скоропадського або Апостола, не одному до булави спішно.

Так собі не один гадає, хоч казати боїться, бо тепер воєнний стан, — карають.

Полуднє. Весняне сонце продирається крізь хмари й ogrіває табор. Мерехтять червоні шаравари, вилискується зброя, просихає головна вулиця і стежки поміж курінями.

Озвалися литаври, загули тулумбаси, гетьман в оточенні старшин зі свого шатра в табор виходить. Над ним бунчук хитається, перед ним прапор. Де прапор стане, там, значиться, і гетьман стоїть.

Табор заметушився. Вилазять козаки з-під своїх возів; хто в кості грав, ховає їх у карман, хто пив — пряче пляшку, як забагато випив, криється, щоб п'яним не лізти ясновельможному в очі. За це сильно карають. В таборі впиватися не вільно, хоч крамарі з Білої Церкви здовж шляху і собі розтаборилися, приманюючи козацькі душі до солодких чарок. Не один останнього рубля пропив. А кілька червінців пішло до крамарських загібущих рук! — почислить?

Гетьман головною вулицею проходить. Направо й наліво глядить:

— Здорові були, козаки! — кличе.

— Доброго здоров'я ясновельможному пану гетьманові! — відповідають. Шапки вгору летять, з пістолів палять.

При деяких частинах своя музика є: сурми, бубни, свирілі й бандури. Як гетьман коло такої частини проходить — грають. Він любить музику, за нею не одного недобачить і недочує, а в кожній частині, все одно в полку чи в сотні, є дещо такого, чого йому ні бачити, ні чути не треба.

Йде туди, де свіжі охочекомонні стоять. Ще їх не бачив.

Приглядається, що за люди. Нічого собі: на полтавських та чернігівських хлібах викормлені, степовими вітрами злеліяні, охотою помсти і кари розпалені. Заприсягає їх на вірність. Болгарський архієрей присягу проводить. Він тепер або біля гетьмана, або з гетьманськими листами. Негарний собою, та зате архієрей, не то що звичайний піп. І проповідь по-нашому скаже, навчився. Ще й як! Ніби другий Теофан Прокопович, що на всю Україну київським золотоустим славиться. Архієрей до вірної служби завзиває, церкві, вітчизні і регіментареві свому, бо — "що тобі з шаблі, коли правої руки не маєш, що з хоробрості, коли вірності в тебе нема? Козак без вірності — що судном керми, що віз без коліс, що плуг без леміша, сагайдак стріл, фузія без пороху і куль".

Козаки, присягнувши, добувають шабель і підходять цілувати хрест.

— В отсім хресті, — говорить архієрей, — частина творящего древа — пам'ятайте!

Гетьман в очі охочекомонним глядить. Не всякому з них видно. Не один тільки того жде, щоб грабувати.

Дисципліни треба би тим людям, а на те часу нема. Хто його зна, чи не прийдеться нині-завтра в похід виступати. Не ввік же Карлові у Радошковичах стоять. А рушить він, оді і цар двигне свої потуги тоді й Мазепі треба йти.

Ця гадка більше всього тривожить Мазепу. Розуміє, що настане тоді рішучий мент. Сполучити останні свої сили з царськими військами — це значить, здатися на його ласку й неласку. Та ще якої сполуки бажає собі цар! Він хоче, щоб Мазепа

перейняв командування над кінницею, значиться, не над своїми полками, а над мішаними московсько-українськими кінними силами, між тим як піші українські полки підуть під команду Петрових генералів. Гаким чином української армії не буде, а будуть тільки українські частини в московській армії. Finish Ucrainae!

З жалем і смутком дивиться гетьман на те море козацьких голів, що шумить кругом, на тих здорових, рослих, гарних вояків, з котрими, здавалося б, світ цілий можна побити? — тільки Україну визволити годі!

Пронизливі Мазепині зіниці бігали по козацьких обличчях і бачили на них усе, крім свідомості тієї небезпеки, котра повисла над їх рідною країною.

Перестрій Росії на губернії, кажуть, уже готовий. Є також Київська губернія, значиться. Гетьманщини нема, а буде одна неділима Росія. Нема того, за що пролилось стільки крові, за що такі довгі роки боролось козацтво, чому і він, Мазепа, присвятив так багато своїх турботних літ. Побілить Петро і одним махом зробить кінець останкам самостійної України, забуваючи, що українці помогли йому побідити. А якщо перемога останеться за Карлом, так цей знову віддасть Україну полякам, за кару, що не пристала до нього. Це закон війни. Побідник диктує свою волю, нагороджує і карає по власній уподобі.

За похибки провідників терпить загаль, бо провідник повинен передбачити лихо.

Передбачити — легко сказати!

От і тепер. Мазепа передбачує небезпеку, яка грозить Україні з боку царя. Знає, що треба порвати з Москвою і пристати до шведів, бо тільки з ними можна добитися волі й самостійності. А як важко перевести цей намір в діло. Як обережно треба переговорювати з новим союзником, щоб не довідався старий. Ще гетьман мало кому звірився зі своїми планами, а вже Кочубей і Іскра побігли з доносом до царя. Що то було б, коли б він провадив справу по-громадськи? Громада в один голос кричить: "Визвати нас із власті антихриста!", а якщо він притакнув би їй і сказав:

"Добре, визволяймося", так вона тоді другої заспівала б. Казали б, що москалі — це люди одної віри, а шведи — лютри, що гетьман хоче шляхетські порядки завести на Україні, що з ляхами руку держить, і почався б такий танець, якого за часів руїни танцювали. Важка річ вести народ до волі! Мойсей 40 літ провадив жидів до обітованої землі і помер, не увійшовши до неї. "Чи не так зі мною буде?.."

Табор шумів. Він мав свої турботи. Сварився за їжу кождий хотів нових чобіт, кращої свитки, гострішої шаблі молодшого, скоршого коня. Гетьман не бачив тут тієї одної гадки, того спільного бажання, котре ніби сталевим ланцом споює табор і робить його нездобутим. Почувалося, що тут що голова — то розум, що серце — то бажання.

Як важко на такому ґрунті будувати самостійну державу! Козаки, зроду хоробрі, але невишколені і до послуху незвичні. Щоби з них зробити вправний, воєнний інструмент, на те треба часу, треба, щоб полки привикли до себе, щоб вони стали товаришами долі й недолі, щоб перейнялися одним воєнним духом. А тут що зведеш до купи якусь нову частину, так зараз цар бере її для себе. А чого наші можуть навчитися від москалів? І куди одним і другим міряться зі знаменитими каролінцями — зі шведським жовніром і

офіцером?

Тільки в сполучі з вишколеною і карною армією шведського короля-героя можуть козаки зробитися гострим і невгнутим мечем у руках свого ідейного вождя. А поки цього нема, поти й не може бути самостійної держави. Годі.

З котрого боку не дивився Мазепа, бачив, що перехід на сторону Карла конечний і неминучий, хоч і як небезпечний. Вся трудність лежала в тім, як і коли зробити цей крок. Старшини наглять, народ теж, а гетьман бачить, що ще не пора, що треба дальше збирати сили і дальше окривати свою гадку, а між тим переговорювати з Карлом, щоб добитися якнайкращої угоди. А воно так важко. От і тепер. На якийсь час треба було припинити всякі переговори, поки велося судове слідство з Кочубеем. Ніхто не знає, як журився Мазепа, коли цар казав своїм людям розбирати це погане діло. Скільки ночей він недіспав, дожидаючи, чи не покличуть і його до Смоленська та не поставлять віч-до-віч з донощиками. Їхати? Ні, того не зробив би Мазепа. Він — і царський суд! Ані гадати...

Мазепа вже раз рішився був на небезпечний крок. Цар хотів приїхати до нього до Батурина, щоб в'яснити непорозуміння. Діло було погане. Доноси не без підстави. Гетьман боявся, щоб гостина не перемінилася в суд над господарем. На той випадок приготував 300 вірних сердюків. На даний знак мали почати бій. Але цар роздумався. Не приїхав. Потребував грошей і війська. Лишив гетьмана в спокою. Чи й тепер цар із-за тої самої причини не вдає, ніби він доносам не вірить. Мабуть, що так.

Але могло бути інакше. Гетьман не мав певності, чи Кочубей не переловив якого тайного листа від Дольської до нього або від нього до неї і до Карла. За гроші все можна дістати. Один писаний доказ, і ціле слідство повернулося б на інші шляхи, зрада Мазепи стала би безперечним фактом. Його покликали б на суд. Це прискорило б діло. Гетьман, замість їхати до царя, поїхав би до Карла. Розуміється, не сам, а з військом і старшинами.

Але до того він ще не готовий. Ще йдуть торги. Гетьман хоче виторгувати якнайбільше, хоче пристати до нових союзників за ціну самостійності й неподільності України... Як летіти, то з великого коня!

І гетьман усміхнувся. Щастя і тим разом не покинуло його. Цар повірив, а може, вдає, що вірить у вірність гетьмана Мазепи. Кочубей заперечив свій донос. Іскра теж, і гетьман може дальше вести свої переговори з Карлом.

Веде і, мабуть, доведе до бажаного кінця. Біда тільки в тім, що Карло не слухає нікого. Гетьмана теж. Покладається на свій власний розум. Змарнував кілька місяців на бездільному постю і дав Петрові нагоду зібрати більше війська та краще вимуштрувати його. Петро не дурний. Він учиться воєнної штуки від Карла. А це недобре. Найгеніальніший вожд, як непотрібно перетягне війну, то може її програти, бо вороги освоються з його тактикою переймуть секрети його побід.

Гетьман хоче, щоб Карло йшов на Москву, а він, мабуть, прямує на Україну. Це також небажаний і небезпечний зворот. Союзник добрий, коли він здалеку, а ввійде в край, і з союзника зробиться неприятелем, бо народ не любить чужого війська, яке б

воно не було. Тепер не люблять москалів, а придуть шведи, то й їх не любитимуть. І не дивуватися. Яке б не було військо, а для народу тягар.

Гетьман умів думати і рівночасно, як машина, робити звичайне діло: приймати звідомлення, давати розпорядки, підписувати канцелярські папери. Незвичайна енергія не покидала його. Пригноблення після невдачі не тривало довго. Він скоро приходив до себе і підносив голову вгору...

Ще наше не пропало!

Так було й тепер. Думки його йшли одною дорогою, а звичайна щоденна праця, праця вождя в таборі котилася другими шляхами.

Гетьман вислухував жалоб на харчі, на оружне постачання, розглядав усякі непорозуміння між поодинокими військовими частинами, рішав, мирив, картав і карав — скоро вправно та бистро, що дивував усіх. "Голова!" — казали козаки. "Гетьман!" — доповідали старшини. Великим умом підтримував своє значіння. Боявся одного — старості.

Коли б так справді занедужав і знемощів, коли б одної днини почув, що він старий, не літами, а духом, що вже не має тої молодечої енергії, котрій дотепер завдячує так багато, о — тоді було б погано. Гетьман навіть гадати не хоче, що тоді було б, бо знає, що ніхто не розмотав би того клубка, який він тримає в своїй руці, ніхто не знайшов би виходу з великого українського політичного лабіринту, котрий він так довго будував,

Сонце гріло. Бунчук непорушне висів над гетьманською головою. Прапор не розвівався з вітром, не лопотів, як птах. Погода. Починається жара. Від коней і людей лягають фіолетні тіні, білі сорочки сліпучо вражають очі, червоні шаравари горять.

Гетьман дальше обходить широкий табір

Все щось нового й небажаного.

Ось там, направо, біля головних воріт якась суматоха. Зчіпилися люди, гамір, крик, щось деруть, ніби м'ячем перекидаються. Здалеку забуваєш, що це люди, здається. ніби жеруться вовки.

Гетьман прискорює ходи. Підручний старшина біжить наперед. "Тихо там! Гетьман іде!"

Гамір тихне. Козаки розступаються. Менше сміливі зникають у товпі, цікавіші стають кругом.

На землі рушається щось. Несміливо, крадьки підносить готову, — чоловік. Очей йому не видно: кров і болото. Рукою протирає повіки і плює. Випльовує зуб, один, другий, — сильно побили його. Здивовано розглядається кругом, чому дальше не б'ють, лиш насміхаються з нього. Є з чого. Він тільки в сорочці, і то в такій драній, що ледве тримається хребта. Все поздирали з нього, чоботи, жупан, шапку, пояс — все. Тільки тая сорочка на хребті і в долоні з табакою ріжок. Того ріжка ніяк дати не хотів. Кусав, дряпав, як кіт, — тим ще гірше своїх напасників дразнив.

Побачивши перед собою старшину, а дальше цілий гурт з бунчуком і хоругвою, він догадується, що це гетьман надходить і що, мабуть, тільки й тому його бити перестали. Набирає відваги. Хоче встати, але пригадує собі, що без шараварів, — соромиться,

сідає, підбираючи ноги під себе

— За що ви так його збили? — питає гетьман.

— Шпиг, ясновельможний пане гетьмане, — відповідають.

— По чім знаєте, що шпиг?

— Шлявся по цілім таборі підслухував, підглядав, а як спитали, до якого полку і до якої сотні належить, то став крутить, назвав полк і сотню, котрої тут нема.

— Правда це? — спитав побитого гетьман. Цей на губу показав, що говорити не може вся була в крові.

Гетьман головою покрутив.

— І зі шпигом так робити не слід. Треба його судові віддати, а не знущатися над чоловіком. Це ви зробили безправно, і винуватих кара не мине. А що він це в кулаці держить? — спитав гетьман і всміхнувся, бо шпигун виглядав дійсно сміховито. В одній сорочці, до котрої притискав щось граціозно, ніби не соромився своєї наготи, а боявся, щоб йому не відібрали того ріжка, який йому з цілого маєтку залишився.

— Та це він ріжок з табакою тримає, — відповіли козаки

— Та й табака якась диявольська, ніби перець у ній і вапно. Хто спрібував, чхає, ніби носатина в нього. Він, мабуть, і не наш. Дряхлий, тіло м'ягке і кість тонка — чи не шляхтич який!

Гетьман глянув і мусів признати козакам правду. Шпигун на козака не скидався. Казав йому дати шаравари і кобеняк і відвести до свого шатра.

Писареві тієї сотні, на котрій території збулося це кровопролиття, велів розслідити справу й подати звідомлення до полкової канцелярії.

Вертаючи в шатро, думав над тим, як тяжко втримати карність на війні, коли в таборі діються такі безправства

Поняття самосуду над злодієм, зрадником і шпигуном так глибоко вкорінилося в психіку народну, що важко вирвати його з корінем.

ШПИГ

— Ось і він! — сказав Орлик до гетьмана, наближаючися до окопів, які ділили гетьманову квартиру від решти табору

Поміж двома сердюками стояв середнього росту чоловік, вже немолодий, з хитрими очима, що гляділи з-під лоба, як у зловленого до клітки звірка.

Він уже подобав на чоловіка, був обмитий і причесаний падко. Тільки лиця поцарапані і голова світить плішами

Побачивши гетьмана, поклонився низько, раз і другий, ніби хотів звернути на себе увагу, боячись, щоб гетьман не перейшов мимо і не казав його віддати під суд.

Гетьман глянув і — став. Здвигнув раменами, підняв високо брови і мало не крикнув з дива. Але зараз запанував над собою і тільки дав рукою знак, щоб сердюки йшли собі геть, а до шпиґа промовив різко:

— Ступай!

Цей втретє покірно похилився і, налягаючи на праву ногу, пошкандибав до шатра, з котрого гордо маяла хоругов з гетьмановим гербом. Гетьман з Орликом за шпигом

пішли.

Орлик мовчав, але цікавий був, що це за птиця. Невже ж гетьман знає його?

Гетьман підняв важку занавісу, впустив загадочного чоловіка й вернув до Орлика й Ломиковського.

Скоро вислухав їх і велів на заході сонця прийти з Апостолом, — побалакають.

— До побачення!

Орлик і Ломиковський не відходили.

— Не спішіть?

— А безпечно вашу милість оставляти сам на сам з непевним чоловіком? — спитав Ломиковський.

— Нікому не кажіть. Це мій чоловік. Найпевніший у світі. Розкажу вам пізніше. Варти хай нікого в шатро не пускають, нікого! Прощайте!..

— Свят, свят, свят! — казав гетьман, подаючи тринітареві руку — Але ж потерпіли ви, отче, страданія, і то не від ворога, а від моїх людей.

— За добре діло варт і муки прийняти.

— Авжеж, авжеж. Але чого це ви так невважно йшли через табор?

— На моє нещастя, сотня, яку я назвав, що нібито до неї належу, відійшла кудись з табору, і це було причиною мого страдання. Але це ніщо. Хто терпен, той спасен. Волосся відросте, жаль тільки зубів. Здорові були.

— Ще й який жаль. Добрі зуби, то й жолудок добрий, а добрий жолудок — це основа здоров'я. А до того тепер такі часи, що іноді й кусатися треба, — і гетьман усміхнувся, показуючи свої здорові, білі зуби.

— Сідайте, отченьку. Вас таки добре потурбували. Ов, ов, ов! Тут вино, а отес пиріжки. Живіться. Зі страху, мабуть, зголодніли.

— Все, що мав, вителепали з мене. Добре, що душу лишили.

— Козаки, як вовки, не хотів би я їм попастися в руки.

— Я теж удруге не рад би. Добре, що з цеї халепи вийшов. Але ж бо били!

— Били?

— Ой били, ваша милосте, ой били, — ляментував патер. Нараз гетьман ніби щось пригадав собі і зжахнувся.

— А листи? Чи не відібрали в вас також і листів? Ради Бога, кажіть!

Патер побожно зітхав, схрестовуючи на грудях руки.

— Говоріть! — наглив його гетьман. — Треба ж їх пошукати, заки попадуть комусь у руки, що знає латинську мову. Патер хитро підморгнув очима.

— Отже?

— Отже, лист тут...

— Де?

— На плечах, милосте ваша, на плечах.

— Як то на плечах?

— Виписаний на голому тілі. А в ріжку не табака, а порошок. Треба ним обмити спину, а тоді ваша милість прочитають власноручне письмо його милості Карла XII.

— Тому ти так, отченьку, боронив цього ріжка?

— Авжеж що тому. Без нього й письма не відчитаєш.

— Ну, — здвигав раменами гетьман, — чого вже люди в тій війні не вигадують, далше й найбільша осторожність не допоможе, хто хоче перехитрити — перехитрить.

— Спосіб на спосіб, аж дійде до того, що війна стане нонсенсом.

— Почекаємо ще трохи, — сміявся гетьман. — Відколи світ, відтоді й війна, і поки його, поти й війни. Дурний, хто вірить, що людей можна перетворити в ангелів. Але ви, отче, кріпіться, їжте й пийте, бо хоч який ми маємо респект перед духом, але й тілу треба його трібутум віддати.

— Віддайте кесареві, що кесаря.

— Авжеж. Так ото *fesrina, venerabilis frater* [26], а то мій терпець урветься. Дуже я цікавий, що пише *Carolus rex*.

— Добре пише, — відповів, заїдаючи смачні пиріжки, тринітар.

— Гадаєш?

— Знаю, ваша милосте. Ваша милість будуть вдоволені своїм покірним слугою, котрий перетерпів страсті і мало що не був умертвлен за свою вірну службу.

— Яка служба, таке й возмездіє, отче. Гетьман Мазепа розуміється на речі.

Тринітар припіднявся з місця.

— *Gratias ago magnificentiae vestrae* [27].

— *Ergo, ad rem!* [28] — сказав гетьман, підводячи патра до своєї умивальні. — В давнину гостям ноги з дороги мили, а гетьман своєму гостеві змиє спину.

— Добре, що не голову. *Carolus rex* хотів мені на голові писати, на тонзурі. Та я не дав. Тонзура — річ свята. До того, хоч як її прикрий, може вилізти наверх, і тоді був би самой большой скандал.

— І били ж би козаки, пізнавши патра.

— Ой били ж би, милосте ваша!

— Обнажай тілесо своє, преподобний отче!

ПІДПИСАЛИ

Гетьман Мазепа мав повне право бути вдоволеним з того, що вичитав на спині патра. Король Карло, йдучи слідами свого попередника Карла X Густава, гарантував гетьманові й українським станам *Jus goiіus Ucrainae anііquae vel Roxolaniae* [29] на цілій області, на якій є східна церква й на якій народ балакає окремою від московської і польської, українською мовою.

Це оновлення шведсько-українського договору з року 1657-го було безперечно перворядним дипломатичним успіхом гетьмана Мазепи, котрий не вдовольнявся станом свого теперішнього посідання, а невтомно прямував до об'єднання всіх українських земель, кажучи, що як летіти, то з великого коня.

Цей великий кінь і стояв отес перед ним готовий до дороги.

Король Карло признавав Україну самостійною державою, а її гетьмана титулував князем і гарантував, що титулу цього і всіх йому належних прав не порушить. Війська шведські, які увійдуть на Україну, будуть оставати під начальним керуванням

українського князя-гетьмана, і всі українські землі, які добудуть шведи, належатимуть до України. В безпеку, що Україна зі свого боку додержить договору, король Карло вважав потрібним на час війни обсадити своїми військами городи Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву і Гадяч.

Крім писаних пунктів, отець тринітар передавав гетьманові від короля деякі усні інструкції. Від нього довідався Мазепа, що договірний акт виготовляє перший міністер короля Карла, граф Піпер, і що при найближчій зустрічі цей важний історичний документ підпишуть оба контрагенти, себто король Карло XII зі своїми відповідальними міністрами і князь Мазепа з українськими генеральними старшинами.

Гетьман перехрестився тричі.

— Богові хай буде дяка.

— Вовіки, віков, — додав від себе патер.

— А тепер, звернувся до нього гетьман, — підеш, отченьку, до нори. Я?

— Не бійся. Нічого тобі там не станеться. Це так про людське око. Поставлю сердюків на варті коло холодної, а вночі покличу до себе, нібито на допит, а в дійсності на вечерю. Завтра спічнеш, а там подумаємо, як діло повести далше. Кривди за свою службу не матимеш.

— Вірю.

Патер накинув на себе кобеняк, понутив голову, як винуватець, і пішов під сторожею сердюків, котрих покликав гетьман, наказуючи їм, щоб добре стерегли цього чоловіка й не дали йому зробити ніякої кривди.

— Щоб йому ніже один волосок з голови не злеті!"

Надходили старшини.

Орлик і Ломиковський стояли біля окопів і палко розговорювали між собою.

Головною вулицею табору надходив прилуцький полковник Горленко. Козаки робили йому дорогу і здоровили. З бічної, перехресної вулиці видно було лубенського полковника Зеленського. Йшов зі своїм писарем полковим, живо розкладаючи руками. На всіх помітне було якесь збентеження, мало того — тривога.

— Спішно їм приставати до шведів, — казав гетьман. — Доведу до того, що зажадають від мене, щоб не казали пізніше що це було моє бажання, а не їх воля, і що гетьман самовільно на таке важне діло рішився.

Відсунув ворітця і підійшов до першої сторожі. Сонце сходило з полудня. Табор був озолочений його блеском. Гетьман залюбки дивився на цей великий, живий образ, повний гамору і руху. "Січ, — погадав собі. — Що ти вдієш! Де не станеш табором, робиться з нього кіш. Не так, як у других арміях. Тут є своя традиція, свій темперамент, з котрим треба вождові числиться. Віддавати тих людей під московську команду, значить, відбирати їм охоту битися за отее їхнє, власне життя. А який це вояк, що нерадо б'ється? Цар хоче мене зробити вождем над своєю кавалерією, а Карло віддає усі воєнні сили, свої і мої, які лиш будуть на Україні, під мій начальний провід. Це ріжниця.

Ще й яка!"

Орлик і Ломиковський побачили гетьмана і кланялися йому. Гетьман рукою кликав їх до себе.

— Ось і Зеленський надходить, і Горленко, — сказав гетьман.

Ломиковський кивнув їм, щоб скорше йшли. Ті прискорили кроку. Зеленський відправив свого писаря і звитався з гетьманом.

— Про що ти так зі своїм писарем балакав?

— Не дають мені спокою, — щоб приставати до шведа. Вже й козаки про те саме плещуть, прямо здурів народ.

— Все та сама пісня! — сказав гетьман. — Будь ласка, в шатро.

Перейшли перший переділ, у другім, гарно полтавськими узорами вишиванім, крізь малі прорізи, ніби віконця, падало ярке сонце й золотими квадратами лягало на піл, вистелений грубим турецьким ковром.

— Ще нам Апостола бракує, — сказав гетьман, сідаючи у складане, похідне крісло. — Сідайте, будь ласка, — запрошував гостей. — Пилипе, налий чарки, насухо недобре говорити, в горлі дере.

Генеральний обозний і полковник вихилили спорі чарки угорського вина.

Надійшов Апостол.

— Можемо починати, сказав Орлик. — Говоріть ви пане генеральний обозний. Ломиковський відкашельнув.

— Це, що перед хвилиною сказав лубенський полковник, суцця правда. Прилипають до нас люди, як мухи до меду:

"Переходіть і переходіть до шведів". Боюсь, щоб ребелії якої не було, бо і козаки, і народ такої злості до москалів дібрали, що довше їх у вірності цареві не вдержиш.

— Ніяк не вдержиш, — потвердив Горленко. — Мій полк прямо зубами скрегоче, гляди, і кинуться на царських драгунів.

— Козаків, — почав Апостол, підкручуючи свій химерно закарлючений вус, — козаків можна ще якось здержати, то карами, то нагородами, але що робити з поспільством по селах і по городах, коли там ніякого війська нема?

— Ось з моїх Лубнів, — жалувався Зеленський, — доносять мені, що там зазброєні товпи всіляких п'яниць та гольтіпак спокійним людям проходу і прожитку не дають. Недавно тому таке товпище побило до смерті арендаря, а старшина ледве живий утік. Бочки розбивають, трунки розливають, усякі пакості чинять.

— В Стародубі, — притакував Орлик, — не краще. Скоропадський пише, що там шевці-кравці-лимарі і весь чорний народ напали на тамошнього війта пограбували його, з погребя закопане вино добули, попилися і жидів потурбували,

— Що ще? — спитав гетьман. — Приходіть з вістями Ййова, страхайте мене!

В голосі його відчувався ніби гнів, а ніби злоба. Старшини припишкли. Не знали, чи вести балачку далше, чи перестати, щоб не гнівати ясновельможного.

— Чого ж ви мовчите? Не окривайте нічого, хай знаю, що діється під моїм регіментом, тепер, коли нам порядку треба і спокою. Кажи, прилуцький полковнику, що ти чув!

Горленка вразив тон гетьманської мови.

— Бачу, що милість ваша нерадо слухаєш нас. твоїх вірних старшин.

— Годі мені радо слухати, що після 20 літ моєї важкої праці твориться таке безладдя. Говори!

— Доносять, що в Мглині сотника до смерті приколотили і три дні в тюрмі тримали. Капи б не товариші сотенні, то живим не остав би.

— Це вже недобре, — зірвався гетьман. — Сотник — голова в своїй сотні, управитель її. Це діло треба прослідити. Безкарно такого бешкету не пустимо. Що ж дальше?

— Сміливість гулящого народу, — зважився забрати слово Орлик, — переступає усякі межі закону, послуга, навіть респекту, для твоєї особи, пане гетьмане, належного.

— Що ж такого?

— Гільтаї на гетьманський замок у Гадячі напали, хотіли управителя вбити і розграбити добро, добре, що гадяцькі міщани до того не допустили.

Гетьман покрутив головою.

— Більшої вдяки сподівався я за мою працю для добра України.

— Це не наші люди, — потішав його Ломиковський, — а московські. Московські втікачі й мародери наш народ бунтують. Приставайте, мовляв, до нас і разом грабуймо панів і старшин. Здовж Дніпра гуляють дві такі московські шайки: одна, в вісімсот душ, з Перебийносом во главі, а друга, в тисячу, — з отаманом Молодцем. Гулящий народ, як вода, напливає до них, і треба боятися, щоби з тих шайок другий Булавін не вийшов. В Полтавським, Миргородським, Прилуцьким, Лубенським і Переяславським полку, скрізь-скрізь неспокійно.

— Скрізь неспокійно... — повторив гетьман і почав пальцями бубнити по статі, що було знаком його невдоволення.

— Яка причина тим небажаним познакам видимої ребелії? — спитав по хвилині.

— Є різні причини, — зважився відповісти Апостол. — Хоч би та, що ми безнастанно в походах, а відома річ, як виглядає без хазяїна хазяйство. Але найважніше те, що народ невдоволений, і то не тільки в нас, але й у московських землях. Там бунти, і до нас бунтарський дух перекидається.

— Наш народ ніколи не був вдоволений, — перебив Апостолові гетьман.

— Це правда, але ніколи він без причини не бунтувався, а тепер тих причин багато і такі вони важкі, що й виповісти трудно. Милості твоєї відомо, — так і говорити не стану. Нівечать нас, винищують, обдирають і зневажають, не лиш народові терпіти, але й нам на такі знущання довше дивитися годі.

— Годі нам дивитися довше на те, що з Україною робить Москва! — загомоніли гуртом.

Гетьман скорим рухом підвівся з крісла і глянув крізь віконця направо й наліво.

Не було нікого. Лиш хоругов лопотіла з вітром, то широко розвіваючися, то тихо прилягаючи до полотен шатра.

Здалеку гудів табор. Він мав свої турботи. Заздрим оком дивився туди, де жив гетьман і його старшини, не прочуваючи навіть, які то в них тяжкі турботи.

— Чого ж ви тоді хочете, панове? — спитав гетьман, вертаючи на своє місце.

Як на даний знак, поставали з лавок. Обступили його, схвильовані, збентежені, тривожні. Всі нараз раді були говорити, жалуватися, виявляти своє задушевне бажання. Але привикли до того, що в розмові з Мазепою треба бути поміркованим, що його ані криком не настрашиш, ні жалісливими словами не зворушиш, з ним треба балакати спокійно і розумно.

— Регіментарю і батьку наш! — почав Ломиковський. — Відомі тобі наші бажання, але нам не відомі твої задуми, і від того нам важко двигати на своїх спинах тягарі наших урядів. Подумай собі, — з одного боку Москва нас кривдить і притискає, Москва посягає на наші права споконвічні, ми непевні ні своїх урядів, ні маєтків, ні безпечного пробування, з другого боку народ бунтується, городові старшини не в силі цієї реbelieї опанувати, а ми, як той степовий вітер, кидаємо собою направо й наліво, нині тут, а завтра Бог вість де, і ніякої надії нема в нашому серці, що воно до кращого йде. Коли б ми знали, що ти, ясновельможний пане гетьмане, загадав і постановив, то не ходили б ми як у мраці, не бачучи дороги перед собою.

— Непевність тривожить людину, — підхопив Апостол.

— Хай буде, що хоче, щоб лиш знати що, — додав Горленко. Соромно, що старшини твої і довірені тобі люди так само непевні й несвідомі завітної днини, як останній чура з обозу.

Старшини хвилювалися, насилу здержуючи жаль..

— Як бачу, — сказав гетьман, — ви невдоволені мною. Так тоді — будь ласка! — він підніс і назад на стіл поставив гетьманську булаву. — Будь ласка!

В шатрі зробилося тихо. Чути було, як лопотіла хоругов і як здалеку шумів табор.

— Пішліть по полковників, що осталися вдома, вдарте в литаври, скличте раду і виберіть собі нового гетьмана. Я проти волі своїх старшин рейментувати не хочу. Може я старий, може, мені й важко шукати нових доріг, може, очі мої недовиджують, а уші не дочувають, виберіть собі другого, кращого й молодшого, — будь ласка! Я вже своє відгетьманував, пора й мені спочити.

Не раз чули це старшини, і за кожним разом бентежила їх така погроза. Нині більше, ніж коли. А що буде, коли гетьман дійсно рішився прийняти титул герцога й зажити на своїх маєтках?

Перед ними розкрилися чорні горизонти. Цар Петро, Меншиков, війна, і вони без гетьмана Мазепи, без того самотнього чоловіка, котрого шанує і перед котрим має респект грізний, невблаганний цар. Без Мазепи почалася б на Україні така анархія, що й погадати страшно.

— Будь ласка, — повторив, стукаючи булавою, гетьман.

Апостол обхопив гетьмана за коліна.

— Батьку й добродію наш! Бог свідком, не хотіли ми вразити серця й маєстату твого. Не гнівайся на нас. Ми до шабель звикли, не до політичних розмов. Знаєш,

ясновельможний гетьмане, що і між мною і тобою перше щось не наладжувалося, а тепер я тобі найвірніший слуга і товариш. Що прикажеш, сповню. І всі ми так, і не лиш ми, але й багато других. Розхмар своє чоло, не карай нас гнівом своїм.

Гетьман мовчки обіймив Апостола і посадив його біля себе.

— Не гніваюся я на вас, панове товариство, а по щирості кажу, якщо ви невдоволені мною, так виберіть собі кращого від мене.

— З тобою, Іване Степановичу, хочемо жити й умирати! — закричали гуртом.

— Так тоді не пускайте своїх гадок заячими слідами, а кажіть, чого собі бажаєте, панове'!

Апостол потягнув Ломиковського за полу. Цей почав тихо, але різко.

— Обіцяв ти нам, гетьмане, що як Богдан вивів Україну з ляхської неволі, так ти нас виведеш із теперішньої, щоб ми не загинули ні під царем, ні під королем, лиш добилися волі.

— Обіцяв і хочу дотримати слова, так хай мені свідком буде Господь і Христос, наш Спаситель.

— А коли ж ти нас виведеш, Іване Степановичу, як не тепер? Приставаймо до шведів і разом з ними доконаймо того лютого дракона, що присмоктався до України!

— Приставаймо до шведів, приставаймо! — гукали старшини.

— Карло на Березину йде. Цар у тривозі. Скарби свої в Білоозеро казав вивозити, городи й села палити велів.

— Як шведи увійдуть в Україну, запізно буде.

— Або тепер спасеш нас і визволиш від ворога нашого найлютішого, або ніколи!

Гетьман два пальці до уст приклав.

— Тихо, панове, ради Бога, тихо! З таким крамом мудрі люди не виходять на торг. Гадаєте, гав ловить Мазепа? Ох, які ж бо ви! Не вам мене учити. Добре я знаю, що роблю, — обезпечаюся на всі боки. Кождий з вас відповідає за свій полк або за свій уряд, а я відповідаю за всіх. Історія всю вину звалить на гетьмана Мазепу. Не дай Боже невдачі, народ обплює мене і обкидає камінням. Я не живу з нині на завтра, я про будучність гадаю, розуміючи, що за всіх прийдеться колись відповісти перед судом Божим, бо не лиш з вибору вашого, але і з волі Божої я свій уряд дістав.

Гетьман схвильовано ходив по шатрі.

— Як діти пристаєте до мене: переходи й переходи! Легко це сказати, але важко зробити. Чи погадали ви про цей перехід? Коли б тут не було московського війська, то друга річ. А так, — вони стежать за нами, підзирають кождий крок. Зараз питають: "А куди, а як, а чому?" Козаки розкинені по всіх усюдам, їм прийшлося б перебиватися насилу, щоб до нас добитися.

Старшини очима за гетьманом водили.

— Та не гадайте, що я не хочу послухати вас. Якщо ви хочете, щоб зірвати з Петром і шукати собі нового, може, й кращого союзника, так я поперек вашої дороги не стану, щоб ви опісля нарікали на мене. Прошу подайте мені на письмі своє бажання, ось папір, а тут чорнило. Будь ласка!

Гетьман рукою показував на стіл.

— *Clara pacta claros faciunt amicos* [30]. Пишіть!

Гетьман піднявся з місця.

— Пишіть, панове, а я піду й відпічну хвилину. Втомився я.

Гетьман знав, що таке письмо — нелегка річ. Історичний документ. Будуть перечитися. У всякого буде своя гадка. Не скоро зведуть їх до купи. Гетьман не хотів їм мішати.

Пішов до третього переділу.

— Як же маю писати? — питався Ломиковський.

— Пиши як розумієш, — відповів Апостол, — прочитаємо і справимо. Не зразу Рим збудували.

Товариство замовкло на хвилину. Гусяче перо скрипіло по папері.

Апостолові важко було тихо сидіти. Взяв Горленка набік і, закарлючуючи вус, шептав йому до вуха:

— Це треба нам було давно зробити. Боюся, чи не запізно.

— Краще пізно, як ніколи, — відповів Горленко.

— А що ж наші жінки й діти? — спитав Апостол. — Як ми їх оставимо на помсту москалям?

Горленко задумався.

— Треба буде і їх покликати до себе. Перейдемо разом, а як ні, то й залишити в якомусь городі, подальше від воєнного пожару. Та об тім ми ще побалакаємо з Іваном Степановичем. Він голова.

— Авжеж, що не хвіст, такий, як Кочубей.

— Гей-гей, Кочубей! — промовив Горленко і зітхнув.

— Такий богатир, такий пан і під кнут спину наставив.

— Бо дурний. Жінці потурав.

— Жінку люби, та ум не губи.

— Отож і я кажу!

Підступив до них Орлик.

— Цитьте, не мішайте генеральному обозному, хай пише.

— Я вже написав, — озвався Ломиковський.

— Так прочитай вашець, — відповів Апостол.

— Хай Орлик прочитає.

— Ні, ні, хто писав, той хай читає. Не всякий його письмо розбере.

Ломиковський читав. Зараз по першому реченню його спинили. Письмо починалося звичайною формою: "Ихъ царского преосвѣтлого величества войска Запорозкаго генеральніи старшины и полковники..."

— Так не можна, — казав Апостол. — Тут діло не про царя, а про нас і гетьмана.

— Про Україну, — додав Орлик.

— Пиши: "Наш ясновельможний і вельми ласкавий пане гетьмане і добродію"...

Довго перепилися, заки справили письмо від початку до самого кінця.

— Прочитай ще раз ab ovo, — домагався Апостол.

Ломиковський насилу прочитав сильно посправлюваний і почерканий концепт.

— Що предложивши, зичим вашей ясновельможності доброго здоровля, — кінчив.

— Ні, так не йде! — завважив Горленко. — Краще пиши:

"Що предложивши, наше вірно прихильнее вашій ясновельможності засилаємо поздоровленіє".

— І так ні, — противився Зеленський, котрий довго мовчав, ніби з останніми сумнівами боровся. — На мою гадку, ось як слід написати: "Сіє докладаєм, не тільки радячи, але і велиці просячи, жеби старшій над нашим войском козацким будучії не рознилося для своїх приват мислями своїми і один над другого чести своєї не приносили, але спольною братерскою вяжучися любов'ю, щирим совітом діло тое Боже, великеє вкупі з регіментарем, паном гетьманом своїм орудували, котрому доброго і довготривалого здоровля і щасливого во всем поведенія заживати зичим і Господу Богу Оного в сохраненіє своє особенное із глибини душ наших щире йому вдячних поручаєм".

Перечилися за чергу в підписах, аж і вирішили, щоб підписувати поазбучно.

Підписали.

— Фу! Та й утомився! — сказав Апостол, передаючи Горленкові перо. — Аз, буки, віди, глаголь... так, це на тебе черга.

— А тепер, хай писар гарно начисто перепише. Орлик не згоджувався. Хто начорно концептував, хай і начисто пише.

— Ей, Орлику! — накивував йому пальцем Апостол. — Щось ти мені нині дуже від усього відпрошуєшся. Чи не маєш ти, мосьпане, яких задних гадок і інтенцій?

— Я?

— Ти, Орлику, ти.

— От і вигдавав миргородський полковник.

— Уважай!

Ломиковський переписав на повному листі паперу, і старшини підписали вдруге.

— Це для Івана Степановича, а чорновик хай Ломиковський для всякої безпеки сховає. На ньому теж наші імена стоять.

Розійшлися.

ПІДДАВСЯ

Гетьман слухав, як гуторили старшини. Знав, що і як вони напишуть. Не важне. Важне, щоб написали. Хоче мати доказ у руці, що не самовільно поступив, а пішов за їхнім бажанням. Бог вість, як діло скінчиться, не завадить забезпечити себе.

Переговори з Карлом припинив був на деякий час. Через доноси Кочубея. Погано діло тоді стояло. Добре, що вдалось перехитрити царя. Потерпить Кочубей.

І гетьманові гадки пішли шляхами, до Батурина, Диканьки, до Ковалівки.

Пригадав собі своє довголітнє товаришування з Василем

Леонтійовичем, як жива явилася перед ним Любов Федорівна, побачив Мотрю... Мотре, сонце моє!..

Як недавно це було, а як далеко відійшло від нього! Мотря не його, а Чуйкевичева дружина. Видно, так Бог хотів. Не жалує того, що в Бахмачі було. Передвечірнє сонце, осінній погідний день. Боже ти мій! Яка благодать — гарна й умна людина!..

Ні злості, ні помсти не почував у своєму серці. Хотів, щоб Мотря щасливою була. Але чи буде? Ось і тепер яка чорна хмара надвигається на її небо. Батька цар покарає. Як не дістав Мазепи, мусить Кочубея скарати. Цар Петро нічого безкарно не пускає. Маєстат свій не тільки силою і умом підтримує, а й страхом. При допомозі страху все в своїх руках держить. Деспот. Тільки хитрощами можна поборювати його. Цар Кочубея скарає на горло. Мазепі ніяк ратувати його. Або Кочубей, або діло. Діло від Кочубея важніше. Діло найважливіше з усього. Для діла кожда жертва добра. Треба робити діло...

І гетьман снував далі свої плани. Роздумував, як і коли перейти йому до Карла. Є два способи: або щоб Карло попрямував на Москву, або щоб скорим ходом увійшов на північну Україну і відрізав її від Москви. За шведськими тилами можна б тоді підготувати край до великої зміни. Біда, що Карло не слухає нікого. Своім розумом робить. Вожд і філософ. Гетьман рад був якнайскорше побачити його. Цікавий чоловік — геній.

Невже ж їх у нас не було? А Хмельницький, Виговський, Дорошенко, — може, й другі.

Тільки нашим бракує того, що чужим доля дає: авторитету й традиції. Карло хлопцем одно й друге дістав, наш чоловік мусить їх здобувати, нашому треба боротися за те, що другі готовим до рук разом зі скиптром дістають. У нас боротьба на всі фронти, і тому така важка перемога.

Гетьман ніяк не може уявити собі українського Карла, ані Петра.

З тим і засипляє.

Це його щастя, що сон послухно приходить. Люди дивуються, коли Мазепа спить. Він працює не раз допізна в ніч, а скоро світ встає. Але ті дві-три години сну, кріпкого й безтурботного, сну ніби на його власний приказ, покріплюють його. Не раз у повозі притулить голову до подушки й засне так, як другий навіть на лебединих пухах не спить.

Цей добрий сон — один із секретів його молодечого вигляду.

Мазепа опанував свій сон — силою волі...

Орлик двічі відхилив занавісу і двічі подавався назад. Гетьман спав, скинувши контуш і сап'янці. Біля його похідного ліжка лежало світляне віконце. Вечоріло.

Орлик ждав, аж гетьман покличе його. Кендзеровського відпустив, нікого не було в шатрі.

Генеральний писар тримав прохання старшин і думав.

Пригадав собі свою мат оду дружину і своїх маленьких синів. Що станеться з ними? Вони ж у Батурині. Коли б так Мазепина зрада виявилася скорше, ніж встигне спроводити їх до отсього табору, — пропали.

Орликові мороз пішов по спині. Невже ж він має право ставити добро і життя своїх найближчих на непевну ставку? Невже ж вірність гетьманові — річ святіша від щастя

його рідних дітей і коханої дружини?

Він пригадав собі ту ніч, коли гетьман, дякуючи сліпому випадкові, був приневолюений розкрити перед ним тайну. "Іди і молись Богові, — сказав, — ти молодий і по-Божому живеш, може, Бог вислухає тебе. Молись, якщо хочет Господь, да устроїт..." Хитрун! Усіх нас на шнурку водить, як хоче, так наструнить, а тоді: "Йди і молись Богу!"... Злість підступала до Орликового серця. Як може один чоловік володіти таким великим гуртом? І то не товпою, а людьми як не образ ованими і вченими, так бувалими і досвідченими?

Бунтувався проїи насили. Це, що нині робив гетьман з отсим письмом, це чиста комедія — лицедійство, коли не лицемірство. Гетьман давно рішився, все своїм Богом чинить, а старшинами так крутить, що нібито не він їх веде, а вони його провадять. Один чоловік усіми заправляє, всі під його дудку танцюють, усе вертиться, як він собі бажає. Старий, дряхлий чоловік.

Забував про добродійства, яких від гетьмана зазнав, — бунтувався. "Велике діло, що мене з консисторського канцеляриста генеральним писарем зробив, першим при собі, значиться, чоловіком! Не будь у мене снаги, генерального пера не встромив би в руку. Але що я таке при нім? Ні то син, ні то пахолок. А під-ноти, Пилипе, а зроби-но ти, Пилипе! Так раз у раз. Знаряддя я у його руках, більш нічого. Послушне знаряддя в гетьманових руках. А як приманює мене! Все мені туя булаву показує, мовляв, по моїй смерті, може, вона тобі припаде, тобі або Войнаровському".

Орлик хвилювався. Сердився, що гетьман затаїв перед ним свої зв'язки з княгинею Дольською. "Єзуїт Заленський і болгарський митрополит-розстрига більше в нього віри мають, ніж я. А тринітар?"

Орлик пригадав собі нинішню пригоду зі шпигуном, котрий нібито в холодній сидить. "Але під вартою, щоб йому волос з голови не злетів". Комедія, котра могла скінчитися трагічно. Чи не скінчиться трагічно ціла тая велика комедія, котру старий гетьман затіяв?

Раб бунтувався проти власті господина свого. Вічна залежність, безнастанний послуг, повсякчасна тінь, у якій йому поводилося ходити, бо велетень Мазепа туя тінь на його постать кидав, проймали болем його палку, честилюбиву душу.

"Гарно! Регіментар ти єси, а ми підчинені тобі міністри, маємо слухати тебе і сповняти прикази твої вірно... Так скажи це. Не крийся, скажи, що ти деспот, що монархію з гетьманату робиш. А то він так м'яко прибрав нас у свої руки і крутить нами, як куклами в вертепі. Танцюємо на його шнурку. Тю!"

Кинув Ломиковського письмо на стіл.

"Такі поважні старшини, а не бачать того. Пишуть, не знаючи, що він диктує їм. Наскучило дивитися на те. Страшний чоловік. Петро тілом, а він духом страшний. Духом своїм поневолює нас".

Орлик бунтувався проти перемоги Мазепиного духу. Ще раз гадками в туя ніч вертав, коли від гетьмана з тайною на печерський двір побіг і гроші нищим роздавав, щоб молилися до Бога. Мало на якогось чоловіка не впав. Лежав серед дороги, як

катода. І йому гріш у долоню вткнув. "Малися, щоб Господь устроїв усе по добру". Не прийняв. Він не нищий. "А чого ж ти тут лежиш?" — "До Києва вмирати прийшов. Вмерти не можу. Може, тут Бог смерть мені пішле"

Хотів упевнитися, чи Київ ще наш. Подивитися на Лавру, на Мазепині церкви, на академію, гетьмана побачити хотів, Степановича Івана. Чи гетьманує він, чи антихрист?

Орлик до богодільні його відвів, а нарано до гетьмана попровадив.

Ще й нині тямить цей мент. Старий козак, що за Виговського, за Дорошенка і Сомка в походи ходив, за Мазепи праву руку втратив, підступив до гетьмана і доторкнувся до його одежі. Впевнився, що гетьман ще є. Мазепа руку йому подав: "Здоров був, батьку!"

"Доброго здоров'я вашій милості у Господа прошу", — сказав і повалився трупом.

Орликові на цей спомин мурашки полізли по шкірі. "Духом своїм насилує нас. Такої жертви, як він, ніхто не жадав від козацтва. А слухають його. Навіть на Січі свою партію має".

Орлик гарячий лоб до зимного стола притулив. "Але й насилі кінець. Годі, щоб він нас до нещастя провадив. Нас — то ще. Але що винні жінки й діти наші? Ми, батьки і мужі їх, маємо їх добровільно в руки московських катів віддати? Ні, нікоіи й нізачо в світі! Такої жертви ніхто не сміє вимагати від тебе, навіть гетьман від свого генерального писаря — ні!"

Орлик встав. "Що ж тоді?.. — питався сам себе тривожно. — Сказати йому це? Знищить чоловіка. Назве зрадником і бунтарем, прихвостнем Кочубея. Під суд віддасть...

Найпростіша річ — вбити. Лежить сам, нігде ні живого духу. Спить. Один, добре вимірений удар штілету, і всій трагедії кінець. З шатра є потайник у балку, про котрий не знає ніхто. Можна вийти, вернути в табор другим боком, і — кінці в воду".

Орлик гірко всміхнувся: "Фантазії. Зрада Валленштайнових офіцерів, український Хеб". Він неспосібний до того.

Чув жар в очах. Чи не яка недуга?

Прикладав руку до висок. Рука дрижала й була гаряча.

"Всі ми, ніби в бреду. Він один здоровий, він один знає, чого хоче і що йому робити, отсей старий, дряхлий чоловік, що так спокійно спить за шовковою стіною, тоді як його генеральний писар, молодий і дужий Пилип Орлик, з ума сходить. Кінець тому, кінець! Піди, кинь йому цей лист і скажи, що довше гратися в політичні піжмурки не будеш. Складай перо й печать і йди собі від нього, до жінки і дітей, ти ж муж і батько. А як не пустить? Так вночі вихопиться з табору і поїде геть, щоб не бути при ньому й не відповідати, як генеральний писар, за тую небезпечну затію..."

— Пилипе! — почувся Мазепин голос з третього переділу. — Є ти там, Пилипе?

Орлик встав, поправив пояс, пригладив рукою чуб, взяв Ломиковського письмо і відхилив занавісу. "Йди геть! Геть!" — приказував собі в душі.

Гетьман глянув на свого писаря, піднявся, сів на ліжку, очі в нього вп'ялив.

Орлик хотів видержати цей погляд — не міг. Повіками зіниці накрив.

Турецькі узорі затанцювали на долівці, соняшні квадрати засуєтилися, як живі, гетьманська хоругов залопотіла, як крилами птах.

"Втікати, втікати, втікати!" Ноги трималися землі. Рушитися не міг. Стояв у ногах постелі. Лист "дурницями" записаного паперу дрижав у його руці.

— Пилипе! — почув м'який оксамитовий голос.

— Слухаю милості вашої, — відповів, підступаючи до гетьманської руки.

Перед ним лежав гетьман Мазепа.

— Важко тобі. Пилипе. Гадаєш, мені легко? — казав гетьман, беручи Орлика за руку і притягаючи його до свого ліжка. — Сідай. Побалакаємо хвилину. Багато часу не маю. бо нині ще треба бачитися з тринітарем, з отсим шпигом, знаєш.

Орлик сів на краєчку лавки. Голова йому горіла.

— Хвилюєшся? — почав гетьман. — Розумію тебе. Жінка, діти. Що ж! Кажи. Коли в тебе сили нема, я не налягаю, іди до них. Важко мені оставатися без тебе, але не хочу, щоб Орлик в куропатву перемінився. Краще випущу його з клітки, хай летить.

Орлик віри ушам своїм не йняв. Чи справді він це чує, чи лиш йому в бреду верзеться?

— Кажи, Пилипе, кажи! Ще час. Ще можеш умити руки свої, як Пилат, простять тобі. За декілька днів, може, буде запізно. Рішайся!

Орлик незчувся, коли коліна його опинилися на долівці, а голова припала до постелі.

— Пане мій! Не проганяй мене від себе. Не гідний я ласки твоєї, не варт бути вірником твоїм, бо я лиш чоловік. Але — поборю я ворога в собі, не зраджу тебе, як жінці і дітям своїм щастя бажаю.

Почув долоню гетьмана на своїй голові.

— Недобру клятву проговорив ти, Пилипе. Щастя жінці й дітям своїм бажати і мені вірним оставатися — не все одно. Родина — щастя і служба вітчизні своїй — теж щастя. Подружити ті два щастя з собою — це вже забагато добра. Треба забути про одно, щоб другому служити. Я про все думав, Пилипе. Про жінок і дітей ваших теж. Не хочу їх безпомічними лишати, бачить Бог, як не хочу. Та чи зможу я захистити їх перед важкою рукою царя, котрий навіть Меншикова в злості не щадить, не знаю. І тому, жалуючи тебе, ще раз кажу, як хочеш, іди до них.

— Остануся біля тебе, Іване Степановичу, аж до смерті.

— Моеї?

— Ні, своєї. Так мені, Боже, допоможи!

Гетьман підніс його і казав сідати.

— Що ж там письмо? — спитав нараз другим голосом, спокійним, діловим. — Написав Ломиковський? Покажи!

Гетьман прочитав.

— От тут ще треба справити, Пилипе, щоб сумніву ніякого не було.

Подиктував в однім і другім місці змінені речення в тій самій актової мові, в якій

зложено було письмо і якою він писав свої універсали й листи до полковників і старшин.

— Підеш до Ломиковського, щоб ще раз переписав це прохання і щоб завтра вранці приніс мені. Хай прийде також Апостол, Горленко, Зеленський і, розуміється, ти. А тепер зайди до холодної, виведи звідтам нашого шпиґа і достав його тут. Поклич Кендзеровського.

Орлик розпрощався з гетьманом. Цей ще раз завернув його.

— Якщохощет Господь, да устроїт. Пригадуєш собі?

— Пригадую.

— А все ж таки маєш час до завтра, роздумай гаразд.

Діло велике й важке. Якщо не почуваєш у собі сил витривати біля мене аж до кінця, щасливого або ні, так краще скажи, і відпущу тебе.

— Витриваю, милосте ваша!

Кендзеровецький перший прийшов. Поміг гетьманові вбратися і накрив стіл до вечері.

Робив це, коли гетьман не хотів мати ні чурі, ні служок біля себе, довіряв йому. Стародубського полковника свояк, дослугував ранги біля гетьмана, до котрого приляг цілим серцем.

— Що чувати? — спитав його гетьман.

— Нічого незвичайного. В таборі, як в улику, шумить. Так перед кожним походом буває. Козаки хвилюються.

— Що кажуть?

— Всячину торочать. Той клянеться, що на шведів у степу наткнувся і ледви втік, другий запорожців бачив, як із Січі до нас тягнули, третій короля Станіслава десь пізнав, — чого хто собі бажає, те й увижається йому.

Гетьман усміхнувся.

— Нашим усе чогось нового захочеться.

— Надокучила Москва.

— І ти на тую нуту співаєш? А дух у таборі який?

— Як звичайно, козацький. Молодики сумують, а старші розважають себе і їх, то жартами, то чаркою.

— Розважають?

— Розважають, милосте ваша.

Кендзеровський бачив, що гетьман не від того, щоб щось веселого почути.

— Вчера був я свідком веселої приключки.

— Якої?

— У вдарній сотні Прилуцького полку гостилися старшини. Сотник Федір, випивши трохи, куняв. Нараз хтось гримнув: "В удар!" Старий сотник зірвався, вискочив з куріня, допав коня і сів, але лицем не до голови, а до хвоста. Товариство в сміх. Котрийсь із молодших і каже:

"Ваша милість їдуть назад".

Сотник страшно подивився на нього.

"Не знаєш, куди їду, так і знати не можеш, чи вперед іду, чи назад. Це одно, а друге, як треба, то поверну конем і поїду вперед, а третє, піді-но ти краще та купи мені табаки" (він родом із-за Збруча й нюхає табаку). Насилу зняли його з коня.

— Краще жартувати, аніж сумувати, але ось і Орлик шпига веде.

Гетьман гукнув на шпига:

— Увійди!

Цей, згорблений, увійшов у шатро. Але як тільки опустилася за ним занавіса, випрямив спину і латинським привітом повітав гетьмана. Кендзеровський подав зимну вечерю і налив чарки. Гетьман відправив його з шатра з тим, щоб, як затрублять у таборі на сон, прийшов до нього.

Гетьман з тринітарем по-латинськи балакали. Гетьман дякував йому за корисну і справну вислугу, нагородив щедро і вгостив на славу.

— Діло добігає до кінця, а тоді пічнеться щолиш властива акція з новими союзниками. Поїдеш, отче, до княгині Дольської і перекажеш їй наш привіт і щиру подяку. Завтра мої старшини довідаються правди. Нині я їх приготував до того. Поки що все складається щасливо. Старшини написали мені прохання, щоб я переходив до Карла. Завтра письмо буде в моїх руках.

Тринітар затирав руки.

— *Ad maiorem gloriam Dei* [31]. Все в Божих руках, ясновельможний пане.

— Авжеж, що не в наших. Волі Божої нікому не минути, ї робимо що можемо, совість наша спокійна. А тепер скажи І мені, де гадаєш сю ніч ночувати? Я казав би оставатись у таборі. Кендзеровський відпровадить тебе до Орлика. Це зараз недалеко від мене. Добре?

— Як ваша милість прикажуть.

Гетьман добув зі скрині одяг, шаблю і шапку. Тринітар перебрався.

— І спереду, і ззаду хоч куди козак, — жартував Мазепа, повертаючи ним вправо і вліво. — І рідна мати тебе не пізнала б, такий молодець.

В таборі трубили на сон. Пустіли майдани, і мовкли вулиці. Над табором зоряна ніч розпинала свій великий намет. За табором, якраз проти головних воріт на задуманім виднокрузі викочувався місяць, великий і червоний... "На розлив крові", — казали вартові.

Надійшов Кендзеровський. Гетьман велів йому провести гостя до мешкання генерального писаря.

Гетьман вийшов перед своє шатро. Здалеку дивився на табор, на курені й намети, на вози і коні, що вкрили собою широкі поля, аж геть під виднокруг. Хто і пощо стягнув тих людей з цілої України, відірвав від землі і від родини, від звичайного життя? І що станеться з ними за місяць, за два? Чи багато лишиться в живих, а ті, що згинуть, чи гадають про те тепер, в ту зорішливу ніч, що так і тягне тебе в рідне село, у вишневий садок? На чий зазов прийшли ті люди сюди, на гетьманський чи царський? Свідомість їх пригнала чи послух і мус, гроза царської кари?

Гетьман дивився на зорі, ніби відповідь у них читав.

І вони розсіяні по небі, як у безладдю, а на ділі в карності і в порядку. І вони кружляють там, а тут люди — скрізь мус. Позбутися страху, визволитися з примусу сліпого і пройти свою власну дорогу, слухаючи розуму й совісті своєї, — це найбільше завдання людини...

Гетьман глянув на місяць... Який же він червоний!

Грізний!

Вернув у шатро і засів до своєї роботи.

Писав поза північ.

Десь далеко в хуторах і селах співали другі півні, коли нараз почувся тривожний крик. Гетьман підійшов до віконця. Вартові стояли на своїх місцях, але по вулицях бігли люди, одинцем і гуртами. Лускали чоботи, дзвеніли шаблі, лунали незрозумілі крики, зливаючися в один тривожний гул. Гармаші підбігли до гармат, лаштували їх.

— Без мого окремого приказу ані одного стрілу! — крикнув до них гетьман. — Під карою смерті, зрозуміли?!

До гетьманського шатра біг генеральний писар. Побачивши гетьмана, спинився.

— Прохаю милість вашу в шатро — в потайник, — додав ледве чутно.

— Що такого?

— Бунт.

— Де?

— В Прилуцькому полку почався. Скрізь по таборі піде.

— Де обозний?

— Обозний сотні на вдар готовить.

— На вдар?

— Щоб придавити бунт.

— Що ви це? На вдар? Битву робите в таборі? Подуріли!

Сердюцькі відділи виступали зі своїх курінів і оточували майдан, на котрім стояло гетьманське шатро. Тихо, скоро, справно. Ніби живий мур виростав кругом гетьманської домівки.

Направо від головних воріт клекотіло. Гадав би хто, повинь прориває греблю і грозить потопою табору. Вже й стріли починали лунати, а по них пронизливий крик.

Ломиковський відмежовував певними й вірними сотнями Прилуцький полк від решти табору.

На кордон напірали; він хитався, то подавався взад, то випинався вперед.

Козаки з других полків, що забарилися були в прилучай, хотіли вертати до своїх, їх не пускали, гадали, що бунтарі, приходило до рукопашного бою... Крик, шум, рев...

З бічної вулиці біг Апостол.

— Ваша милосте, — говорив, задиханий, — не експонуйте себе! Благаємо вас, Іване Степановичу, іти в шатро! Табор недисциплінований. люди непевні, товпа.

Брав гетьмана попід руки.

— Лиши! Не піду! Чого хочуть?

— Всіляко кажуть. Хтось вість пустив, що гетьман військо покинув — утік.

— Коня!

— Милосте ваша, стійте!

— Коня мені в цю мить!

Привели три.

Червоний місяць зайшов, чебо хмарилося, в таборі робилося темно.

— Посвітити мені!

З шатра винесли кілька смолоскипів, запалили, підняли вгорі.

Гетьман скочив на коня, праворуч Апостол, ліворуч Орлик.

— Перша сердюцька сотня зі мною! — подав приказ.

Гаркнули бубни, залунав тупіт чобіт, білий гетьманський кінь гордовито ступав.

Смолоскипи, як огненні бунчуки, маяли над головою. Спинилися біля кордону, який насилу вдержував Ломиковський.

— Нас зрадили!

— Нас продали!

— Москалям на знущання!

— Віроломники, торговці! Де гетьман? Пускайте нас до гетьмана!

— Я тут! — озвався нараз гетьман, висуваючи свого білого коня вперед.

— Милосте ваша, не експонуйте себе! — благав його Апостол.

Орлик вхопив гетьманового коня за уздечку.

— Пусти! Зі смолоскипами тут! Світить, хай бачать темняки, невірні Фоми, хай бачать бентежники, що я ще не втік ані не заков'яз зі страху перед ними. Доторкайтеся мене, впевніться, що це Іван Степанович, не кукла, котрою обдурюють вас. Чого ж ви стоїте, крикуни, бешкетники, ревуни безсоромні? Чого дивитеся на мене? Горляйте, ревіть, покажіть, які хоробрі!

Передні мовчали. В задніх рядах озивалися ще несміливі погрози, як по бурі громи.

— Гарчиш, як з-поза плота собака! Виходи наперед, хай побачу тебе, бо, певно, ще у бою не бачив. У власному таборі воювати хочеш, — лицарю безіменний, виходи!

— Гетьман, гетьман! — загомоніло кругом.

Товпа хвилювала. Ставали навшпиньки, щоб глянути в гетьманське обличчя.

— Він...

— Іван Степанович.

— Не втік.

— Не передав нас москалям.

— Хай живе гетьман Іван Степанович!

— Хай живе!

Перша сотня прибічного сердюцького полку вдарила в бубни. Гетьман скинув шапку з голови.

— Козаки! Бешкетів у таборі не стерплю. Не рейментую над язикатими бабами, а козаків проваджу по волю і по славу. Кому зачочується ребелій, кого сполошиш бабською сплетнею, як віхою нев'їждженого коня — хай іде з табору, геть, до повних

мисок, на теплі запічки, до спідниць. Мені трусів не треба, мені треба козаків таких, як були за Остряниці, Наливайка, за Гуні, за батька. Хмельницького, Виговського, Дорошенка, таких, як ті, котрими я рейментував досі. Гетьманське слово даю, що нікому за це волос з голови не спаде, може йти, але зараз, у цю мить, поки я тут. Хай бачу тих, що остануться біля мене, готові так само, як і я, на дальші труди, походи, бої, на рани і смерть за нашу віру святу, за вольності козацькі, за жінок, дітей, батьків і сестер, за Україну, її добро і славу. Хай нинішня тривога, як лопатка у руці хазяїна, відвіє половину від зерна, бо з половиною нема мені чого возиться. Виходіть!

Товпа подавалася взад, далше. Між нею і білим конем росла широка смуга, озарена червоним світлом смолоскипів, з котрих на стоптану мураву скапувала перетліла смола.

Товпа втікала перед білим конем і перед очима гетьмана, що росли й пламеніли, як зорі, як смертоносні кулі, вилітаючи з цівок. Влучали, разили, спричинювали біль. Біль сорому, глуму, зпрдливої наруги. На смугу між білим конем і чорною товпою не виступав ніхто.

— Нема таких? Тишина.

— Нема таких?

Відгомін повторює: та-ких!

— Втретє і востаннє питаюся вас, панове козаки, чи нема між вами таких, що завтра спроможні зробити новий бешкет, новим соромом обезславити наш останній козацький табір?

— Нема! Нема! Нема! — загомонило кругом. Гетьман шапку знову з голови скинув, направо й наліво нею махнув:

— Вітаю вас, що обіцяли доховати віри батькам своїм, вітаю козаків українських, котрих обіцяв повести крізь огонь і воду по добро і славу. І знайте, скорше місяць відірветься від неба, ніж я покину вас!

— Хай жиє Іван Степанович! Хай жиє гетьман!

— Спокійно і карно розходіться по куріням своїм. Ніхто за нинішню тривогу не буде відповідати. На це вам моє слово.

— Спасибі, батьку наш!

— Але якщо ви ще раз зважитесь заколот який піднімати, покараю гостро, безмилосердно, за нині і за той раз. Розходіться!

Білий кінь стояв на чорнім майдані, поки останній чоловік не зійшов із нього.

Меркли зорі. Лягали поранні імлі Проймаючий вітрець потягав від лугів.

— Звичайний інцидент, — казав до Апостола гетьман, — а панове-товариші ребелію з нього зробили. Доброї ночі вам. Заходьте вранці до мене.

ГОДІ

Ломиковський, Горленко, Апостол і Зеленський раннім ранком ішли головною вулицею табору, прямуючи до гетьманського шатра. В таборі було спокійно, як ніколи.

Козаки милися, кормили коней, дехто мовив поранню молитву.

Нігде ні сліду вчорашньої тривоги. Де яка була зломана шабля, втоптана в болото

шапка,

відірваний від жупана рукав, позапрятували і кров попритрушували землею.

— Тільки зуб не один у болоті остався, — завважив Данило Апостол.

— В козака зубів повна губа, як виб'ють два-три, не почує.

Гетьман дожидав їх у шатрі.

Гладко вибритий, гарно вбраний, вітав їх своєю звичайною усмішкою.

Ломиковський добув в кириці зложений удвоє великий лист паперу.

Гетьман прочитав його уважно. — Тепер гаразд. Усе як слід, виразно і ясно. Знаю, чого

хочете від мене і постараюся вволити вашу волю.

— Не нашу, а й свою.

— Рад буду, якщо ваша воля моєю стане. Підпишіть же тепер.

Поклав лист на столі, старшини підписували, як учора.

— Так. А тепер принеси, Пилипе, Євангеліє і хрест, знаєш котрий.

Апостол заглянув до одного й до другого переділу шатра, — не було нікого. Зеленський зазирнув крізь віконця, — ні живого духу кругом. Горленко викресав огонь, роздмухав чир і засвітив свічки.

Святочний настрій запанував у гетьманському шатрі. Крізь віконця, заслонені шовковими тонкими занавісками, пробивалося поранкове сонце. Блідо горіли свічки. Полягалими красками розцвіталися вишивані на шовках квіти.

— Присягніть на святе Євангеліє і на хрест з часткою животворячого древа, що це, що написали ви мені, написали свідомо, щиро і що не відступите від того ніколи й за ніяку ціну, а так само і не відступите від мене, коли я згідно з бажанням вашим перейду до короля Карла.

— Присягаємо! — повторили за гетьманом, підносячи праву руку вгору, і поцілували хрест і Євангеліє.

— А тепер і я, гетьман Іван Степанович Мазепа, присягаю вам, старшинам моїм, у слушний час перейти з вами на бік і під протекцію його милості короля шведського Карла XII, щоб визволитися з неволі московської і зробити Україну незалежною державою. Так мені. Боже, допоможи...

Гетьман уста до Євангелія і до Христового Розп'яття приклав.

Скінчили...

Зеленський погасив свічки, Орлик сховав Євангеліє.

Гетьман просив старшин сідати.

— Не гощу вас, бо ще рано.

— Рано і не потрібно, — відповів Ломиковський. — Після такої хвилини краще постити й причащатися.

— Важна хвилина! — докинув Апостол.

— Преважна, — повторили й другі.

— Може, — казав гетьман, — важніша навіть від коломацької ради. Не важко-бо прийняти до рук булаву, а важко її щасливо донести до гробу. Під нову державу основи

кладу. Поможіть мені. Як не підставимо спин усі враз, і хата впаде, і будівничі згинуть. Поб'є. Так не раз бувало.

— Не бісурмени ми, додержимо присяги.

— Я також. Вірте!.. А тепер, як своїм одномишленникам і співробітникам, кажу вам, що в мене є посол від Карла.

— Від Карла?

— Від Карла XII, шведського короля, його милості. Цей шпиг, що його вчора мало не роздерли козаки, — чули?

Всі, як сиділи, зірвалися з місць.

— Іване Степановичу!

— Батьку ти наш!

— Посол від шведського короля?.. Боже!

— Кажи, з чим прибув?

— Що каже король?

— Чи бере нас під свою протекцію?

— Не під протекцію бере, а гваранцію самостійної держави дає, — відповів, заспокоюючи їх, гетьман.

— Самостійну державу гварантує Карло? Невже ж це правда? Не жартуєш ти?

— Король Карло з військом на Україну прийде. Поможе нам визволитися з-під власті Петра. Українські землі, які вкупі відіб'ємо собі, до нас прийдуть. Усі українські землі належатимуть до одного українського гетьмана-князя, ціла Україна під одною булавою заживе.

— Ціла?

— Неподільна. Карло ні гербу нашого не порушить, ні титулу. Королівське слово дає. Його міністер, Піпер, документ укладає.

Старшини гетьмана за ноги обіймали.

— Батьку ти наш. спасителю наш добрий!

По руках цілувати хотіли. Один другого обіймав.

— Не лобзачіє ти дам, яко Юда, — казав Апостол, хлипаючи в гетьманових обіймах.

— Воскресенія день, і возвеселимся людіє, — прочитував Зеленський.

— Кінець діло хвалить, — втихомирював їх гетьман. — А це лиш початок, хоч і добрий. Подбайте ж, щоб і кінець був гарний.

— Гаразд! — відіззався гетьман. — А тепер побалакаємо про діло. Сідайте. І слухайте уважно.

Посідали, і гетьман почав:

— Того, що знаєте, нікому поки що не кажіть. Поки що треба нам тайну тримати. Але близьких собі людей наструнюйте відповідно, прихильно до Карла й до шведів. Треба ж їх зустрінути не як ворогів, а як союзників наших.

— І наструнювати не треба. Самі люди того хотіли.

— Шведи, що прийдуть на Україну, будуть під своїми генералами, але під моїм начальним командуванням, платню даватиме їм король Карло, а харчі ми. Це

неабиякий тягар. Треба подбати, щоб не бракло харчів.

— Подбаємо.

— Королівським військам для воєнних операцій і для запоруки, що ми додержимо угоди, треба віддати городи:

Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву і Гадяч.

— Віддати?.. А то ж то як? Навіть гетьманову столицю Батурин віддавати?

— Тільки на час війни. Король гваранцію дає не рухати нашої землі, титулу, гербу, прав і привілеїв наших. Заспокоїлися.

— Карлова перемога — це визволення наше. Розум велить усіма способами помагати йому до перемоги. Треба Дон прихилити до шведів і калмицького хана Люку з усіма його полчищами. Для нас ще й така користь, що краще їх зробити союзниками, ніж ворогами.

— Борони мене. Боже, від приятелів, бо з ворогами сам собі дам раду, — заважив Апостол.

— Пословиця не до кожного випадку підходить, — відповів на те гетьман. — І твоя тепер не годиться, бо на всі сторони воювати ніхто не може. Слухайте мого плану. Він такий. Король Карло повинен з одною армією простувати до Москви, а інші сили післати на Петербург. Зруйнувати його, забрати землю новгородську та псковську, щоб приневолити Петра податися в північні надволжанські землі, де земля не так родить, як від Москви на південь. Випертий з укріплених городів, цар мусітиме прийняти баталію в чистому полі, а в чистому полі його салдати проти хороброго шведського війська не устоять.

— Ніяк не устоять, — притакнули старшини, починаючи балачку над воєнним планом. Був це предмет, найлюбіший їх серцю. Запалювалися і забігали в подробиці, яких до загального плану годі втягати. Гетьман не перебивав. Хай вибалакаються. Даром такі розмови не минають. Можна з них дечого навчитися.

— А ми? — спитав Зеленський. — Яке наше pensum [32], гетьмане?

— Наша річ — відбивати українські землі і прибирати їх до наших рук. По чуже не підемо. І в себе роботи багато. Шведському війську, як знаєте, маємо давати харчі, а воєнні наші операції залежатимуть від головного плану, на котрий згодиться Карло. Нанині хіба досить. Дякую вам. А язик за зубами добре держіть, бо цар не спить.

— Царський кнут, як меч Дамокля, висить над нами.

— Відсунемося від нього.

— Краще зламати його.

— Цар стиснутий з різних боків, попросить Карла о мир.

— І підпише пункти, які він подиктує.

— Поки підпише, — заважив гетьман, — треба написати до нього. Годиться привітати царя з днем Петра святого, це тезоіменство його. Побажавмо йому вікторії і таке друге.

— Чеси дідька зрідка, — усміхнувся Горленко.

— І ще одно. Відомо вам чи ні, що цар велів нам двигнути табор під Київ і ждати там аж до другого приказу?

Старшини здивувалися. Зачували, що приказ такий прийшов, але від гетьмана вчули його вперше.

— Підемо? — спитали всі враз.

— Будемо поспішати помаленьку, — відповів, усміхаючися, гетьман. — Не зашкодить пройтися.

Біля воріт спиняла когось варта. Гетьман післав довідатися хто.

З Києва гонець від Вельяминова-Зернова.

— Зернов — це той, що Кочубея віз. Певно, щось про його діло переказує, — завважив Орлик.

— Про Кочубея? — повторив гетьман і нахмурич чоло. — Це негаразд. Нічого доброго з того діла не вийде, чує серце моє.

— Сам собі винен, — завважив Зеленський.

— Перейдіть, панове-товариші, до моєї відпочивальні, а я гінця в першому переділі прийму, — сказав до старшин гетьман.

Переійшли. Апостол хвилювався.

— Журишся сватом? — пристав до нього Ломиковський.

— Невже ж тільки ним? Ціле це діло вельми небезпечне. Бог зна, як воно скінчиться.

— Будемо борониться.

— Але як?

— Один за всіх, а всі за одного. З нами гетьман.

— Тільки й потіхи, що він.

Пильно поглядали на занавісу... Не розхилялася.

— Довго гетьман бариться.

— Коли б не щось лихого.

— І на найгірше треба бути готовим.

Увійшов гетьман. В правій руці тримав письмо, ліву за пояс ховав, щоб не показати, що дрижала. Старшини очима до уст гетьмана прилипали. Він мовчав.

Мовчанка робилася нестерпно довгою.

Над шатром лопотіла хоругов. Її кінці попали на віконце, і в шатрі зробилося тьмяно, ніби хмара повисла над шатром.

— Царський суд присудив Кочубея й Іскру на смерть. Цар присуд ствердив, — сказав гетьман. Голос його звучав виразно, але придавлено.

Апостол відвернувся до вікна. Не крутив закарлюченого вуса, не підносив лівої брови, стояв, як мур. Ніхто не відзивався до нього, хвилину всі мовчали. Шанували його жаль.

— Вічний упокой даруй, Господи, неспокійній душі Василя Леонтійовича, — прочитав Зеленський.

— Вічний упокой йому й Іскрі, — підхопили другі.

— Хоробрий був козак.

— Аж на старість лихий його опутав. Апостол шукав своєї шапки.

— Ось вона, пане полковнику, — подав йому Горленко. — Йдеш?

— Піду пройтись. Розпрощався.

— Жаль миргородському полковникові свого свата, — завважив Ломиковський.

— Все воно свій чоловік... Коли ж їх скарали? Гетьман розгорнув лист.

— Ще не скарали. Саме повідомляє мене Зернов, що обох донощиків на царський приказ до Києва привіз. Цар доручає мені екзекуцію Кочубея і Іскри.

— Велика честь!

— І я так гадаю. Велика мені честь сповняти такий приказ. Невже ж я кат? Судити не давали, а на горло карати кажуть. Нібито в мене мордівня яка, чи що!

Гетьман сердився. Долішня його губа тряслася. Чоло то морщилося, то вигладжувалися складки. Аж сів і лице лівою рукою накрив.

— Гей-гей Кочубей! — зітхав Горленко. — Такий знатний старшина, і на горло карають. Оставляй маєтки, землі, гроші, усяке добро і голову на колоду клади.

— Щастя його, що в Москві не карали. Там умертвлюють помаленьки, щоб посмакував, що таке смерть.

— Дикуни!

— А як же ти, пане гетьмане, зробиш? — питався Зеленський. — Скараєш чи ні?

— Власне, з думками б'юся, карати чи ні? На всякий спосіб пошлю по них і спроваджу тут.

— Зроби так. Хай не знущаються над козаками. Погано зробили Кочубей і Іскра, що в донощики пошилися, а все ж таки вони колишні товариші наші. Як треба покарати, то покарати, але знущатися не слід. Це не по-людськи!

— Про знущання і бесіди нема, — тер чоло рукою гетьман, — думаю, чи не ратувати б їх.

Старшини переглянулися по собі. Пригадали собі тую велику небезпеку, на яку виставляв їх Кочубей. Розуміли, що коли б цар повірив був у донос, то покарав би був на горло не лиш гетьмана, але й усіх вірних йому старшин. Так звичайно робили царі, виходячи з того заложення, що гетьман радиться своїх старшин, і тому вони вкупі з ним мають відповідати. Ні одного з них не було б нині на світі. А жінки їх, а діти? Чи не подумав об тім Кочубей? Не тільки думав, а може, й хотів. Він і його дружина, горда Любов Федорівна. Помилувати Кочубея — значиться, і на будуче виставляти себе і діло на нову небезпеку. Хто раз ступив на таку дорогу, цей не заверне з неї. Доносив цареві, побіжить з доносом до короля. Натура вовка до лісу тягне. Довго думали старшини.

Гетьман ніби заснув. Ніхто не догадувався його гадок, його важкої боротьби між розумом і серцем.

Серце пригадувало Мотрю, розум казав покінчити раз із Кочубеєм. Поки його, поти й небезпеки. Що значить донощик Кочубей супроти діла, на котре рішився гетьман!.. Хай гине!.. "Спасай його!" — благав голос, що нагадував Ковалівку, Бахмач, останню любов, як останній погідний день осінній.

Не міг рішитися, рішення віддавав старшинам.

— Що мені робити з Іскрою і Кочубеєм? Порадьте, кажіть! Як скажете, так і буде.

Питання заскочило старшин. Зеленський:

— Маємо їх судити?

Горленко:

— Ніби так, тайним, товариським судом.

А Ломиковський:

— Треба виконати присуд.

— Конче? — спитав гетьман.

— Так.

— Чому?

— Бо не виконати не можна.

— Але можна зробити так, щоб і виконувати не було на кім.

— А як знов до москалів підуть? Чому ж не втікали, заки їх арештовано? Мали час. В Осипова протекції шукали. Берім таке. Ми переходимо до шведів, Кочубей та Іскра остаються на Україні і — тріумфують. Цар нагороджує їх, вони все до своїх рук прибирають. Подумати тільки, що станеться тоді з родинами й маєтками близьких тобі людей.

— Аз воєнного боку, — почав Горленко, — ще гірше. Залишиться таких двох визначних старшин, як Іскра й Кочубей. Кочубей знає всі ходи й переходи, всі наші секрети. Підіймуть народ проти тебе, счиниться нова домашня війна. Годі милувати їх.

— Не знаю, — відповів гетьман, — чи цар мені їх до помилування пропонує. Мабуть, ні. Мав би милувати, помилював би сам. Цар тільки присуд виконати велить, тут для більшого постраху, щоб ніхто на гетьмана доносити не важивсь.

— Отож-то і є! — підхопив Ломиковський. — Кара на Іскру й Кочубея піднесе авторитет гетьмана в очах старшин і народу. Може, це і здержить не одного від подібного кроку. Будуть боятися. А пустиш чи дозволиш виховзнутися їм з-під меча Теміди, так скажуть: "Можна доносити на гетьмана. Не карає".

Гетьман бився з гадками. Пригадувався йому Пілат і вмивання рук. Не хотів того. Шукав якоїсь розв'язки.

— А коли б я здержав езекуцію і від себе царя о помилування прохав, — як гадаєте, панове?

Ломиковський стояв на своїм:

— Того ніяк не годиться робити. Цар може наново розглядати діло, може й нас покликати на суд, а в першу чергу Апостола. Не знаю, чи видержить хто катування московські, а говорити на муках є тепер що.

— Це правда, є тепер що зізнавати, — притакували старшини.

— А винен же Кочубей чи ні? — спитав нараз гетьман.

— Перед царем — ні, перед Україною — так.

— Щоб придобритися цареві, зраджував наші тайни.

— Свого гетьмана продавав.

— Давнього товариша й добродія.

— Що дякуючи йому дійшов до маєтків і значіння.

— Треба раз покінчити це діло.

— Треба.

— Треба.

Всі притакували, один Орлик мовчав.

— А твоя гадка яка? — спитав його гетьман.

— Моя річ, ваша милосте, писати. Хай говорять старші. Гетьман глянув на свого писаря з-під ока.

— Молися, Пилипе, яко хошет Господь, да устроїт.

Орлик очі спустив.

Гетьман відпустив старшин і лишився сам. "Значиться, треба покарати. Важко". Нараз пригадав собі Чуйкевича. Не слід, щоб він був у таборі. Він же Кочубеїв зять. Казав покликати його.

— Ти не жінка, а козак. Не потрібую таїти перед тобою правди. З тестем твоїм погано діло стоїть. Цар хоче скарати його на горло. Присуду я ще не читав. Може, він і не такий-то жорстокий. Бог ласкав.

Чуйкевич мовчав. Дивився перед себе. Гетьман глянув на його і продовжав:

— Тесть твій завинив. Не переді мною, а перед справою.

Доносом своїм міг на цілий край стягнути велику біду, міг попсувати всі наші сподівання.

— Міг, — потвердив Чуйкевич.

— Жаль мені тебе. Хоч вчинок тестя на зятя ніякої тіні не кине, а все ж таки прикро, бо це тесть. Розумію і спочуваю тобі.

Гетьман подав Чуйкевичеві руку.

— Ще більше жаль мені твоєї дружини. Це ж донька, котра все ж таки батька свого любила. Не треба її самою в такому горі оставляти. Їдь у Батурин, розважай, потішай, кріпи. Скажи, що гетьман жалує Мотрю Василівну і спочуває її горю, але, бачить Бог, — для загального добра треба завдати гвалт своїм почуттям особистим.

Чуйкевич поклонився.

— Їдь тоді зараз, таки нині. Возьмеш козаків, десятків два, батуринців. Дорога не близька, поспішай. Ломиковському скажу, щоб вирядив тебе. А помовчавши хвилину:

— В Батурині маю для тебе роботу. Слухай!

— Слухаю милості вашої.

— Батурин — резиденція наша. У війні всяко з резиденціями буває. Вони в першу чергу виставлені на небезпеку. Там усякого мого добра чимало. Дам тобі повновласть порядкувати ним. Що можкна добре в землю зарити або замурувати — зарий і замуруй, що ні — приладь, щоб скоро можна на палуби покласти. Опіці Божій поручаю тебе.

Гетьман пригорнув Чуйкевича до груді. Цей чув, як щось здавило його за горло, запекло в очах.

Насилу здержуючи сльози, вибіг з шатра.

Гетьман прозожав його очима.

"Так воно, так! Терплять невинні люди. Жаль такого доброго козака. Пильний і

терпеливий. Не висувається вперед, не жадає для себе багато. Таким найгірше на світі. За те нагородив його Бог тим, чого другим відмовив, — Мотрею. Терпить за себе і за неї, бо любить її. Тяжко йому. А невже ж мені легко?"

Гетьман подзвонив на чуру.

— Подати мені коня!

— Хто поїде ще?

— Двох дежурних старшин і ти. Більше ніхто.

Гетьман об'їхав табір і повернув на полеву дорогу. Пустив свого сивого вперед. Оподалік їхали старшини і чура.

Хвилювала степова трава, пахли цвіти, сонце пекло.

Гетьман довго не вертав до табору.

В БАТУРИНІ

Чуйкевич їхав і думав про Мотрю. Знав, що вона вернула з прощі і з хутора переїхала в Батурик у батьків двір, на котрому декілька світлиць відведено для молодого подружжя. В другому дворі жила Любов Федорівна, відокремлено, як покутниця.

Біля неї була лиш одна людина з прислуги, варта не допускає нікого, можна собі уявити, що діється в душі тієї гордої жінки.

Чуйкевич не жалувал тещі. Багато нагрішила. Тестя жаль було, слабкий, дав намовити себе до злого.

"Що робить Мотря?"

Не так-то давно розлучився з нею, а здається — роки, не зазнав її ласки, а тужить, як за коханкою, не жалувала його, а він віддав би тепер половину свого життя, щоб облегшити її горе.

"Що робить Мотря?" І на тую згадку принаглявав коня.

Козаки-батуринці насилу поспішали за ним. Нігде не спинялися довго. Спочивали стільки, щоб не заїхати коней. Добрий кінь — річ дорога. А ще в час війни.

На останньому нічлігу снилася Чуйкевичеві Мотря. Нищим роздавала гроші. З піднесеною головою, горда.

Такою, на своє превелике диво, він і застав її. Стрінулися в городі, як тоді, в Ковалівці, коли з листом від гетьмана приїхав.

Не дзвонили пильні дзвінки, не цвіла дівина, стара няня не шкандибала в покої, підпираючися костуром. Мотря, почувши тупіт кінських копит, пустилася до брами.

Зіскочив з сідла, підбіг, пригорнув до себе.

Усміхнулася усміхом сумовитим.

— Ти звідки тут узявся?

— Гетьман прислав.

— Гетьман? Пощо?

— Невже ж не рада, що приїхав?

— Рада, але пощо він тебе прислав? В канцелярії тепер багато роботи.

— Більше, ніж сил і часу. Але і в Батурині не сидітиму даром.

— Сподіваюся.

Прямували до оброслого виноградом ґанку, і Чуйкевич розказував своїй дружині, пощо його гетьман прислав.

— Видно, нічого доброго Батуринові сподіватися.

— Звичайно, — війна, а це столиця.

— Так я собі й гадала. Знаєш, батуринці наче б щось прочували, готовляться. Направляють вали, прочитують рови, частоколи скріпляють. Звідси видно. Ось глянь.

Стояли на східцях, і Мотря рукою показувала в напрямі замку.

— Бачиш, навіть вежі лаштують. Час позрушуват каміння. Такий гарний замок. Гармати теж попрочищували й наготовили кулі, — додала тихішим голосом. Не боронила, коли муж взяв її за руку і приклав до своїх уст.

— Ходжу туди щоднини.

— Куди?

— А на замок.

— Що ж ти робиш на замку?

— Помагаю. Жінки теж працюють. Невже ж я гірша від них?

— Краща.

— Не жартуй.

— Говорю щирю правду.

— Тихо вже!

І рукою затулила йому уста.

"Боже ти мій, вона, мабуть, не знає! Мабуть, ще вість до Батурина не наспіла про допити Кочубея; про муки і кару! Як їй це сказати?"

— Тільки й моєї потіхи, Іване, — казала, змінюючи голос. — А то не знаю, що б я тут робила сама, без батька, мами і — без тебе.

Пригорнув її до грудей і гладив волосся рукою. Яке гарне, буйне і м'ягке, як шовк... "Як їй це сказати?"

— Підемо в хату. Ти здоровий. Скажу подати води, перезуйся і перебери білля.

Ніби музики грали.

Побігла. Стояв серед світлиці, простуючи кості. Тріщали.

Про козаків забув.

Вибіг до них.

Там уже ціла товпа: батьки, рідня, дівчата. Боже ти мій! Яка радість. Скільки питань! Де таких слів узяти, щоб ними виповісти усе нараз, — скоро, скоро, скоро!

Тільки чура осторонь стояв. В нього не було нікого. На людську радість крізь свій смуток дивився.

Чуйкевич козаків до завтра відпустив, чуру з собою забрав.

Вертаючи до ґанку, питався кожного дерева і кожної квітки: "Як їй це сказати?"

Важнішого питання в цей мент не було для нього на світі.

Вмитий і перебраний увійшов до світлиці, де чекала на нього з вечерею Мотря.

Про перше забув, на другу задивився.

— Не бачив мене, — спитала, всміхаючися злегка.

— Не надивлюся, Мотре. Ти щораз краща стаєш. Тільки приблідла мені.

— Сонця мало, а багато хмар.

— Над Батурином?

— Над нами.

— Знаю, Мотренько, знаю.

"Як їй це сказати?"

— Гетьман здоровив тебе. Поздорови, казав, Мотрю

Василівну, і передай, що щире спочуваю її горю.

— Спасибі і за спочуття... Що ж він? Постарів?

— Ні, такий, як був.

— То й добре. Тепер молодніти треба, не старітися. Кажуть, над цілою кіннотою, нашою і московською, командувати має.

— Ти й це чула?

— До Батурина всякі вісті доходять. А що ж у таборі нового?

— Особливих новин нема, хіба те, що перед кількома днями мало до проливу крові не прийшло.

— Аж так? Що ж сталося? Розкажуй! Чуйкевич розказав про нічну тривогу в таборі. Повисла йому очима на устах. Аж горіла. Коли дійшов до того місця, як то гетьман явився перед товпою, встала.

— Невже ж?

І присілася ближче до нього.

Як скінчив, спитала:

— Ти був?

— Був біля гетьмана.

— То добре. Треба віри доховати йому, бо ані він без нас, ані ми без нього не вдіємо нічого. Треба забути геть усе, треба забути, Іване, навіть біль, навіть кривду найбільше, треба тямити, що й він лиш чоловік, хоч незвичайний, бо без того не сповниться те, чого бажаємо собі.

Уста її наливалися, як вишні, очі більшали, лиця паленіли.

Чуйкевич глянув і погадав собі: "Нема їй що казати".

— А війна?

— Розгорюється, як пожар, з кожним днем більшає. Король Карло в Росію вступив.

— А на Україну прийде? Чуйкевич глянув на свою дружину.

— Чекаєш його?

— Як спасення.

— Я також.

Руки їх спочивали на собі.

— Може, й прийде, — говорив Чуйкевич. — Карло вже з Радошкович двигнувся. Говорять, до Березини прямує. Ніхто не знає, чи на Москву піде, чи на Україну поверне. Москалі ніяк не можуть вгадати його планів.

— Так і треба. А гетьман?

— Гетьманові наказ прийшов з Білої Церкви до Києва йти.

— Ближче Батурина буде.

— Дав би то Бог, щоб наші з України не виходили.

— Гадаєш, щоб прийняли тут шведів і сполучилися з ними?

— Так було б найкраще.

Мотря зітхнула.

— Знаєш, я впевнена, що наші бажання здійсняться. Чує серце моє. Ні книжка, ні шитво не тягнуть мене, щось мене кличе на замок, до окопів, до валів. Скріпляй їх, обновлюй, будуй, щоб не було запізно! Ми все спізнємося, Іване. От добре, що ти приїхав.

— Добре?

— Авжеж. Будемо вкупі журитися й працювати.

— Моя ти!..

— Але не так, ні, — перечила, відсуваючи його голову від себе, — а там, у кріпості. Багато там роботи.

— З тобою ніяка робота не страшна.

Журилися й розважали себе.

Чуйкевичеві так дивно було. Недавно табор, військова канцелярія, шум, гамір, крик, а нині старий двір, в городі зелень, квітки, він з Мотрею за столом сидить, балакають з собою, вона така добра до нього, ввічлива, щира. Ніби з пекла до раю ускочив.

Чи надовго?

І він зажурився.

— А про батька мого не чув? — спитала нараз Мотря. Чуйкевича ніби хтось у болючу рану вразив... Як їй це сказати?..

Відразу, так, як воно є, не затаюючи нічого... Ні, ні! Ще хвилину стривай. Пощади її. Диви, яка гарна, добра, як можеш біль їй завдавати!

— Про батька мого не чув, питаю тебе?

— Нічого доброго не чув, Мотре.

— Доброго я й не жду. Знаю, що хто цареві в руки попав, тому вже добра не буде, кажи.

Приказувала; спокійна, рішуча, горда, як королева...

"Пощади її, пощади!.. Краще не томи тривожним доживанням. Правда гірка, але здорова. Кажи!"

— Є така вість, що царський суд признав Василя Леонтійовича винуватим.

— Його, Іскру й усіх, крім Осипова.

— Перед царським судом за ним вини нема. Винуватий він перед нашою будучиною. Бач, яка справедливість царська!

— Це треба їм було знати вперед.

— Тепер запізно.

Чуйкевич глянув на свою дружину. Змінилася, зів'яла. Де ж тая гордість королівська, пурпура уст, сяєво очей. від котрого ясно ставало в хаті?

Припав до неї, потішав.

— Не попадай у розпуку, Мотре. Бог батько, може, простить.

— Бог простить, а Україна?

Цілував її руки.

— А якою ж то карою покарають його? Може, вже й покарали?

— Ні, Мотре, ще ні. Як я від'їздив з табору, Василь Леонтійович пробував у Києві.

Ще до Білої Церкви не прибув.

— До Білої Церкви його привезуть? До гетьмана? Гетьманові цар карати велить?

— Мабуть. Василь Леонтійович гетьмана генеральний суддя.

— Щоб більшої нечесті завдати і більшого жалю. Ох, Іване, Іване!

Перший раз у життю сама притулилася до нього.

— Мати в запертю... — почала тихо.

— Матері нічого не зроблять.

— Батька скарають... — жалувалася, як дитина. Нараз:

— А яку кару йому присудили?

— Знаєш, як цар карає, Мотре.

— Жорстоко.

— У його милосердя нема.

— Може, на горло?

— Не-зна-ю.

Без крику повалилася на землю.

ВЕЗУТЬ!

Був кінець липня. Жара невиносима. Кругом табору скошені і зжаті поля. Нігде ні одної копи, ані стіжка. Селяни до місяця косили, жали і, що могли захопити, везли додому. Знали, що на полі дорана не простойть. На те під Борщагівкою табор.

Табор хвилювався. Даний був приказ звивати його і йти на Київ. Та скоро цей приказ відкликали. Козаки не знали чому і, як звичайно в подібних випадках, толкували собі всіляко.

— То йдуть, то вертають — колотять.

— А тобі що на тім псується? Така тут каша, як і в Києві.

— До Києва нас не пустять. Знов десь на полі поставлять. Хіба, може, хрести на київських церквах здалеку побачиш.

— Отож-то є. Тому мені й байдуже. А ти хвилюєшся, рвеш, як молодий кінь.

— Скучно стоять.

— То сідай.

— З тобою не договоришся.

Козацькі гуртки більшали. Як з муравлиська мурашки, вилазили козаки з курінів і з-під возів. Позіхали від уха до вуха.

— Кажуть, швед знову москалів побив.

— Ще й як! У містечку Головчині був сильний бій.

— У Головчині?

— Так.

— А де той Головчин?

— Там, де шведи москалів побили.

— Ага.

Старі козаки реготалися.

— Дивно, що цар не встоїть проти короля.

— Проти нього навіть ти не встоїш.

— Дурний!

Липнева жара до сварки охоту відбирала.

— Багато русских полягло?

— Я їх не числив.

— Хочеш, щоб я тобі почислив зуби?

Старші розборонювали молодших.

— Тю! Скачуть до себе, як когути. Стривай, скакатимеш до шведа.

— Ти б волів у гречку?

— Не в твою.

Побачили сотника, що любив з козаками побалакати.

Пристаєли до нього.

— Ваша милосте, чи правда, що швед знову русских розгромив?

Сотник покрутив носом.

— Так не треба казати. Говориться руссі дралісь, як льви, та атступілі.

— Ага, атступілі. А хто тим атступленієм командував?

— Самі найбільші генерали, Шереметєв і Меншиков.

— А цар?

— Досить з вас, більше нічого не скажу.

І сотник, відганяючись від козаків, як від мух, пробивався у свою полкову канцелярію.

— Чули?

— Хто не оглух, той чув. Або що?

— Тепер знаємо, чому гетьман під Київ не йде.

— Чому?

— Бо не знає, куди швед поверне.

— Влучив, як пальцем бабці в око. Гетьман генерального бунчужного Максимовича з сотнею компанійців по Кочубея післав.

— Така честь?

— Не честь, а щоб не втік.

— Хто?

— Дурний! Кочубей і Іскра, їх мають на горло карати.

— Де?

— Тут, у таборі, тому й не двигнули його.
— Не вірю. Таких старшин щоб на горло карали!
— А ти гадаєш, що в них не таке горло, як у тебе?
— Не вірю!
— Ведуть, ведуть! — залунало кругом, і козаки, як мухи, обсіли вал, що замикав табор від сходу.

— Ведуть!
— Де?
— Не бачиш? На Київським шляху. Ось яка курява здіймається, як хмара. А в ній, як блискавки у хмарі, компанійців шаблі.

— Наголо, аж страшно. Такі пани, і під топір голови покладуть.

— Було, що й королям голови стинали.

— Хто?

— Люди. Королі людям, а люди королям.

— Ти бачив?

— У книжках пишуть.

— Або то правда? Сурми заграли на збірку.

— Бодай би їм! Навіть глянути не дадуть. Котрий Кочубей, котрий? Кажі!

— Отсей, у повозі направо. Ходи, бо замкнуть на хлібі й на воді, не чуєш? Збірка.

Нерадо спішив усякий на свій майдан, де уставляли сотні, щоб не було тумульту, при в'їзді Кочубея й Іскри у табор. Гетьман не хотів непотрібно своїх колишніх старшин на позорище виставляти. І так мають з себе досить. Перебули вони муки царські.

Майдани лежали здебільшого по другому боці дороги, звідтам, з-поза курінів і шатер не видно було того сумного в'їзду. Хіба який чура вискочив, як горобець з-під стріхи, й роззявив з дива рот.

Напереді генеральний бунчужний Максимович на чорному коні. Всі коні підібрані чорні. І компанійці у чорних мазепинках. Половина сотні за Максимовичем перед повозом, друга ззаду. Декілька їздців по боках. Всі з шаблями наголо, ніби не знати яких небезпечних розбишаків везуть. А Кочубей і Іскра, коли б їх навіть пустили, не зайшли б далеко. Ледви живі сидять, скатовані такі. Попідпухали, очей їм не видно. Кочубей насупився, як сич, Іскра злісно дивиться перед себе, втікає від людських очей.

Переїхали табор і повернули наліво, перед канцелярії.

Іскрі помагають вилазити з повозу, Кочубей прібує встати сам, захитався, паде. Його беруть попід руки, як раненого в битві, і зносять. Компанійська сотня околює будинок, до котрого ввійшли, двоє стає при вході на варті, з набитими фузіями при ногах.

Вечоріє.

ЧИТАЮТЬ

На другий день, коло полудня, весь табор виляг на майдан. Козаки своїми сотнями уставилися кругом.

Посередині невеликий круг, туди не пускають нікого. До круга перехід від

гетьманського шатра. Сердюцькі старшини пробігають ним, відганяючи людей.

Вже добру годину ждуть. Розмовою скорочують час.

— Замість з ворогом воювати, своїх б'ють.

— Буває, що свій від ворога страшніший.

— Не знати, чи й Кочубея приведуть?

— Мабуть, ні. Хорий дуже.

— Я сам бачив, як гетьманський хірург до холодної ішов.

— Хорий, то хай би вмирав. Пощо голову відділювати від тіла. Без голови на страшному суді стане.

— В руках свою голову принесе.

— Не він один. Буде таких багато.

— Цар ласкав.

— Тихо, вже йдуть!

Всіх очі повернулися в один бік.

Гетьман з Вельяміновим-Зерновим наближались до майдану. Гриміли литаври, тулумбаси ревли. Над гетьманом червоний бунчук хитався, як огнений язик.

Гетьман був у чорній кереї, горностаями підбитій, пояс на сумний бік. На рукоятці шаблі червоний рубін горів. Гетьман задуманий, похмурий, ніби нікого не бачить, ніби всьому не рад. За ним старшини, всі, як є в таборі, канцеляристи теж. Тільки Чуйкевича нема.

Вельямінов-Зернов в парадній, золотом шитій уніформі, з орденами. В руці в дудку скручений папір, на шнурку звисає печать,

Входять вільною вулицею на середину майдану. Гетьман по старому звичаєві повертається на всі сторони світу, козаки віддають йому честь. Перша сотня прибічного сердюцького полку стріляє з мушкетів угору, всі враз, як один, "тра-рах!" Птахи зриваються і кружать неспокійно, в повітрі чути порох. Орлик сповіщає зібрання, що цар гетьманові грамоту прислав, і царський посол передає її Мазепі. Гетьман розгортає, перебіга оком і каже Орликові, щоб прочитав уголос. Орлик читає голосно, але беззвучно, так і видно, що не з доброї волі читає.

В маніфесті сповіщалося козаків і весь народ, що царський суд присудив генерального суддю Василя Леонтійовича Кочубея і полтавського полковника Іскру на смерть за брехливий донос на гетьмана Івана Степановича Мазепу, котрому його величество цар довіряє за його вірну, довголітню службу й за великі для царя й отечества заслуги.

Гетьман, слухаючи, голову схилив додолу. Зеленський переступав з ноги на ногу, Апостол крутив вус, Ломиковський стискав рукоятку своєї шаблі, Горленка кашель напав. Він рукою прикривав рот, щоб не перебивати читання. Орлик читав:

"Його величество цар ствердив справедливий присуд свого високого суду і пересилає лжеклеветників і облесливих брехунів гетьманові Іванові Степановичеві Мазепі для покарання. Покарати їх треба негайно та прилюдно, для постраху другим, щоби всякий знав і відав і зтямив собі добре, яка доля чекає того, що зважиться

безчестити гонор і добре ім'я свого зверхника і впроваджувати в блуд його величство царя. Такому не буде ніякої пощади".

"Амінь!" — промовили духовні, що в святочних ризах з хрестами й іконами вважно й побожно слухали царського маніфесту, який приказано було прочитувати також у церквах.

І знов загули литаври й тулумбаси, гримнули стріли, народ захитався, і гетьман з царським послом в оточенні старшин пустився тою дорогою, котрою і прийшов.

Під хмарами літали наполохані вистрілами птахи і кракали чорні галки.

Присуд став правосильний. Ніякого відклику не було, ніхто помилювання не прохав.

СПОВІДАЮТЬ

З Борщагівки привезено старого попа.

Сповідник відвідав перше полковника Іскру, а тоді до Кочубеєвої в'язниці увійшов.

Кочубей довго сповідався. Хотів пригадати собі всі свої гріхи, ціле своє довге, багате в добрі і в злі вчинки життя.

Важко. Пам'ять згубив. Рветься, як трухла нитка.

Відгребував з хламу минулого давно забуті події, і вони розсипалися перед ним, як порохно.

Кілька разів переривав сповідь. Падав горілиць на тапчан і лежав, закривши руками повіки. Панотець терпівово сидів біля нього і ждав, поки безталанний мученик не набере сил і не виявить ще якого нового гріха. Було їх багато, політичних, родинних і буденних, людських. Великий маєток, і гріхи чималі.

— Тисячу червінців моєї покійної доньки, по чоловікові Забілихи, — говорив уривисте, — обіцяв я дати на будівлю церкви в Батурині і не дав. Якщо їх знайдуть, а цар або гетьман не заарештують, хочу, щоб на церкву в Батурині пішли. Може, Бог милостивий який гріх за це мені простить.

— Велике милосердя Боже, і нема такого грішника, щоб його Бог відтрутив від себе, бачучи каяття у серці його.

Кочубей так щире зітхнув, що панотець уважно подивився на нього, чи це не його останнє зітхання. Ні. Старець відчинив очі і потер чоло:

— Ніяк не пригадаю, де я ті тисячі червінців заховав. Дружина моя Любов Федорівна знатиме. Перекажи їй, всечестивий отче, якщо вона ще живе.

— Любов Федорівна здорова. Гетьман за нею і за цілою родиною Іскрів та Кочубеїв до царя вставляється, щоб їм кари ніякої не було, щоб вони могли без жадної біди і туги в господах своїх спокійно та мирно пробувати і зі своїх маєтностей користуватися, бо досить, що їх батьки й чоловіки за свою вину слушну кару потерплять.

— Гетьман вставляється за нашими жінками й дітьми, що ти кажеш, отче?

— Гетьман кривди ніякої не дозволить їм зробити. Це він сам велів переказати тобі, щоб ти не турбувався туземним, а про позагробне думав.

В наболілій душі Кочубея була окрема рана — гетьман. Вона його не боліла, а пекла. Завинив перед гетьманом, бажав йому упадку, це правда. А все ж таки дожидав його великодушності. Гетьман не одному простив. Кочубей сподівався, що свого

колишнього друга помилує. Аж бачить — ні. Мститься. Певно, й на родину його та Іскри покладе важку руку, маєтки забере, бо вони великі, в землі, будинках, в посуді, вбраннях, в образах і в дзвінкому гроші. Страх, щоб воно таке не сталося, затроював Кочубеєві останні години життя. Аж отее від священника чує, що гетьман їх родини під свою опіку бере. Видно, не мститься, лиш помилувати не може, видно, так цар рішив.

І Кочубеєві зробилося легше на серці, ніби камінь важкий зсунувся з нього. Перехрестився і очі до неба підвів.

— Більше не пригадуєш собі нічого? — питався священник.

— Бачить Бог, більше пригадати не можу, пам'ять не слухає мене, туман очі вкриває, ніби з другого берега дивлюсь.

Священник розгрішив його. Покути не завдавав. Незабаром спокутує усе.

— Яке твоє останнє бажання, Василю Леонтійовичу, кажи, гетьман обіцяв сповнити, крім одного... — речення не докінчив. Кочубей доповів собі: крім життя.

— Гетьмана побачити хочу, — відповів.

— Доложу йому.

Чура з ліхтарнею, за ним гетьман, за гетьманом кількох гайдуків.

Табор спить. Тільки варти стоять. Хоч гетьмана по ході пізнають, здержують і питають о гасло.

Біля в'язниці старшина сторожить.

Зривається на рівні ноги і втворює перед гетьманом двері. Гетьман ліхтарню від чури бере і входить. Сам.

— Останню твою волю сповнити прийшов, — каже, кладучи ліхтарню перед себе на землю.

Кочубей хоче встати.

— Лежи, Василю Леонтійовичу, лежи.

— Досить лежатиму, милосте ваша, але і встати важко. Ціле тіло болить.

— Не з моєї вини, Василю Леонтійовичу. Я тебе не скривдив.

— Сам я собі найгіршим ворогом був, — знаю.

— Самого себе найтяжче побороти.

— В тій боротьбі паду.

Він дійсно впав на тапчан і лежав, як мертвий. Гетьман глянув і відвернувся. "Що вони зробили з чоловіка!"

Пригадав собі колишнього Кочубея, веселого, хитрого, готового на все. Пригадав свої з ним затії ще за Самойловича і пізніше. Чи одну чарку вихилили разом, чи одну негоду перетривали, а тепер лежить перед ним не Кочубей, а його тінь, привид, котрий міг би перестрашити найвідважнішого козака... Царський суд... Так міг лежати гетьман з ласки Кочубея. Хто під ким яму гребе, сам у неї паде...

Кочубей наглим рухом зірвався і сів. Гетьман притримав його:

— Заспокійся! Хочеш — хірурга пришлю.

— Не треба. Хай вип'ю чашу до дна.

Деся далеко гукали сичі, як тоді, в Ковалівці, коли занедужала Мотря... Розбита

бандура...

— Іване Степановичу, — почав нараз генеральний суддя, — прости мені.

Гетьман узяв його за руку.

— Не маю що тобі прощати, Василю. Бачиш, я такий, як був, ніякої шкоди ти мені не вчинив.

— Але міг, хотів, — прости.

— Ти міг пошкодити ділу. Добре, що не пошкодив.

— Не пошкодив, кажеш?

— Ні, Василю Леонтійовичу, не пошкодив. Наше діло добре стоїть.

Кочубей ухопив гетьмана за руку:

— Добре, кажеш? — і в очах його явилася тривога.

— Нині добре, а завтра — як Бог дасть.

— Хай Бог стереже нас від московської протекції і ласки, хай Бог помагає тобі, Іване Степановичу!

— Прости, Василю, що я не помагаю тобі. Бачить Бог — не можу. Ти в моїм таборі, але в московських руках. Зернов каже, що присуд правосильний і невідкличний. Не моя власть застановити його.

— І не треба. Донесу свій хрест. Раз треба вмерти. Мені не до життя. Краще гріб, ніж такий сором...

— Люди забудуть, — потішав його гетьман. — Люди все забувають — і добро, і зло.

— А історія?

— Всіх нас перед її суд покличуть. Нікому не простять. Невже ж я знаю, як вона осудить мене?

Кочубей думав. Силувався думати. Силувані слова вибігали на губи й верталися назад. Аж спитав:

— Кажеш, діло добре стоїть?

— Гадаю, що так.

— Спасибі, що потішив. Захищай Україну перед Москвою, — просив крізь сльози, — щоб не зробили з нею того, що зі мною. Глянь, який я став.

Гетьман глянув на свого колишнього товариша, і морозом повіяло на нього, хоч і як тут душно було.

— Жаль мені тебе, товаришу, — відповів, стискаючи його руку. — Коли б ти сильніший був...

— Гадаєш, утік би? Ніколи! Завинив і кару прийму. Згину для постраху других, щоб не шукали чужих богів, а свого берегли. Хоч тим послужу рідному краєві, хоч тим. Ох, Іване Степановичу, коли б ти знав, як я відмінився в душі, як я тепер інакше дивлюся на світ, коли б ти знав, як я турбуюся нашою долею. Запізно.

Зі зворушення дрижав, як у пропасниці.

— Помилуй мя, Боже, по великій милости твоїй, — почав псалом покаєння, але пам'ять не слухала його. Переплутував слова і вертався назад, — помилуй мя... Каяжеш, що добре стоїть?.. Борони його, захищай, захищай, Іване Степановичу! — упав

на тапчан і повіками накрив підпухлі очі.

Гетьман на ліхтарку дивився, на нетлі, що пхалися до світла.

Кочубей не будився.

Гетьман встав і пустивсь до дверей. З порога ще раз озирнувся. Кочубей спав. Спав чи — не жив?

ТРАТЯТЬ

Ніч, але ясно, як удень. Тихо. Навіть дерева не шумлять. Верби задивилися в ставок, тополі в небо пнуться. Птахи перестали співати.

Чути тільки глухий луск сокир.

Між Борщагівкою а табором, на майдані поміст будують. Високий, як хата. До помосту східці.

Салдати пильнують рубачів та сокирників і наглять. Заки сонце зійде, поміст повинен бути готовий. Приказ такий.

Сокирники балакають тихцем:

— Стоять, як чорти над душею. Поспішай, коли ніч, хоч і ясна. Треба вважати, щоб пальців сокирою не відрубать.

— Їм мають голови рубати, а ти собі пальці рубай. Ладно!

Перешіптуються, щоб салдати не вчули.

— А наглять!

— Чорти б їх так до горючої смоли наглили! Тихнуть. А по хвилині:

— Котрого стинатимуть перше, Кочубея чи Іскру?

— Не знаю. Хіба не все одно? Поживе хвилину довше чи не поживе.

— Кажуть, чия вина менша, того перш карають.

— Так тоді, мабуть, перше Іскрі голову відітнуть.

— А кат вже є?

— Хіба мало москалів?

— Правда. Підійшов старшина:

— Не разгаварівать! Екій народ! Лінтяї, озорники! Тут, гляди, двох архібрехунів за вас голови положать. Скарають їх.

— Скарав би вас Господь, — відповідає сокирник під носом.

Працюють. Луск сокир бентежить нічну тишину.

Поміст готовий. Великий і кріпкий, щоб не заломився. Кругом дощок поруччя, круг помосту огорожа, щоб не напирал народ.

Сходяче сонце малює дошки начервоно. Сокирники сокири за пояси заткнули, — ідуть.

— Не заждемо, щоб подивиться?

— Я не цікавий. Приправити голову — це штука, а від рубати — велика мені річ! Іду додому, — голодний.

— А маєш хліб?

— З корою. Доброго хліба давно нема. Салдати, як круки, деруть. Не накормиш їх. А ти?

— Я задолував дещицю. Боюсь, щоб не знайшли.

— Кажуть, у кого зерно задоловане знайдуть — смерть.

— Маю з голоду вмирати — хай гину з їх рук. Може, Бог якого гріха відпустить.

— У нас то ще сяк-так. Але у Чернігівщині! Там по четверику житного борошна з хати беруть. Гетьман такі великі магазини на хліби для москалів поклав, як церкви.

— Покладе і в нас. Не бійся. Все для них, а ти з голоду гинь. Навіть ночі спокійної не маєш, помости будуй! Тю!

Салдати відганяли народ, що з усіх боків напливав, щоб побачити, як тратитимуть Іскру й Кочубея.

Московський старшина молодицю за юпку по сходах на поміст тягнув.

— Коли така цікава, то ходи! Покладеш голову на колоду — цюк! — і нема.

Жінка в крик. Вихопилася, біжить. Народ відступає від помосту.

— Та це він шуткує.

— І шуткам московським не вір. Шуткуючи, заріже чоловіка.

Якась жінка з маленькою дитиною стояла.

— Ви його чому не лишили?

— Не мала з ким. Сама я одна, як той палець. Чоловік на війні.

— А не перестрашиться воно?

— Хай привикає. Я не хотіла йти, — пігнали.

— З усіх доколишніх сіл зганяють народ, як череду. Не скоро таке побачиш.

— Може, й скоро. Хто його зна, що завтра буде Тепер щось таке твориться, що перше й не снилося нікому.

— Антихрист...

Зацитькували себе.

— Ще, не дай Бог, почує салдат, і пропадеш ні за цапову душу.

— В Московщині винищили за те сила народу.

— І нищать ще.

Баба діда безногого на тачках везла.

— Дорогу дайте бідному каліці, дорогу!

Люди розступалися, скрипіли тачки.

— А ти, бабо, кращого повозу вже не мала? — питає москаль.

Баба вистрашено дивиться на ріжкатий капелюх, на волосся, посиlane білим борошном, і хреститься.

— Багато нищих назлазилося, — завважує хтось. — Як на прощу йдуть.

— Тягнуть, як круки на жир.

— Кажуть, Кочубей перед смертю гроші роздаватиме.

— Які? Від нього останнього єфимка відібрали, ще й мучили, що мало. Питали, де заховав скарби.

— Може, за те й голову йому зрубають.

— Для грошей все зроблять з чоловіком.

— Навіть з таким, як генеральний суддя.

— Навіть з таким. На війну грошей потребують.

— Малчать!

Москалі бігають кругом огорожі і прикладами відштовхують цікавих:

— Атступісь!

— Бодай би тебе відступив Господь, як конатимеш, — вдарив мене у груди!

— Малчи

Народ мовкне, але перестрашені діти плачуть і кричать. Мама присідають з ними, щоб не бачила москва, й зацитькують.

— Цить, донцю, цить, мамка тебе не дасть.

— Кажуть, що йому сталося таке через новий двір.

— Кому?

— Та Кочубеєві. На старі літа нового двора не будуй.

— Бузину перед вікнами повикорчовував, а то зле. Бузини не кивай, в ній лихо сидить.

— От плещуть казна-що, яка там бузина! — перебив їм дядько. — Булави захотілося Кочубеєві, а гетьманської булави ще ніхто щасливо не носив.

— А Іван Степанович двадцять літ її носить.

— Ще не доніс, потривайте.

Дідусь з голубом сивим на голові йшов. Перед ним розступалися люди, навіть салдати, — юродивого бояться. Ніхто не спиняв його. Підійшов під самі сходи і став.

Голуб знявся, злетів, закружив. довкола помосту і знову на голову сів.

Дідусь головою крутив.

— Колода і топір... Що це? Скотобойня?

Тишина.

— Гріха не бояться. З тих дощок дзвіницю постройти можна, щоб з неї дзвони ім'я Господнє благовістили. Люди притакували:

— Авжеж.

— Дерева Господь у лісі не садить, щоб на йому людей мордувати, воно росте людям на користь.

— Авжеж, авжеж...

— Кого це мордувати будете.? — питає, повертаючись до товпи.

Ніхто не відповідав. На салдатів подивився:

— Кого?

— Кочубея і Іскру, — відповіли йому.

— А життя ви їм дали?.. Бога ви не боїтесь? Господь велів ближнього свого любити. Накого приодіти, голодного накормити, недужого посітити, — так-то ви сповняєте волю його? Беззаконіє творите повсякчасно і гнів Господній стягаєте на землю. Такий-то ви храм Бога живого есте? Так ви соблюдаєте заповіді його? Таку-то церкву вселенськую строїте на землі?

Борода його тряслася, ноги дрижали, як у пропасниці, — тремтів. Голуб крилами махав.

— Собаки кровопивнії! Диявольського кодла сім'я. Поки знущатися будете над образом і подобиєм Божим? Поки в крові будете мити руки свої? Відійдіть, старці, щоб не скарав вас Господь, що гляділи на таке беззаконня. Кара Господня гряде, Господь брань сотворить, і превратить престоли, і сожжет огнем городи і веси ваші, і кості псам на з'яденіє продасть...

Піною покрилися уста, повалився на землю, і тілом його корчило й підкидало, — від східців помосту до огорожі товкло.

Голуб знявся і високо літав йому над головою.

— А від нього не полетить, — дивувалися жінки.

— Голуб духа святого символ, — пояснював дячок.

— Дух святий з ним, він Божий чоловік.

— Всі ми Божі люди, та до диявола на службу пішли.

Двох людей взяло Божого чоловіка за руки к ноги і повернули ним так, що де були ноги, там лежала голова, а де голова, там ноги.

Не допомгло. Підкидало ним далше.

— Але ж трясе!

— Чорт душу вителепати хоче, за те, що правду людям голосить.

— За правду муки терпить. Голуб знижував лет.

— Ідуть! — загомоніло в товпі. — Заберіть старого, віднесіть його геть! Не треба, щоб дивився на кару.

— Хіба він бачить? Очі заплющило йому.

— Не годиться, віднесіть!

Несли, як мерця, народ робив дорогу.

— Ідуть, ідуть!

Глухо бубни гули, чорним сукном прикриті, не гули, а харчіли.

Жінки перехрестилися:

— Ісусе Христе, Сине Божий, помилуй нас. Тая з дитиною на руках плакала, дитина собі.

— Ще нічого нема, а вона вже реве. Пощо йшла?

— Я не хотіла, пригнали.

Чути було різкий тупіт трьох московських рот.

— Аж три роти їх супроводжують.

— Кочубей, не хто-будь.

— Але ж вони на возі!

— Бо сил не мають іти.

— Так їх скатували, Боже ти мій!

— На простім драбинястім возі їдуть, а перше їздили в золочених каретах.

— Байдуже ракові, в яким глеку його вариш.

— Та й страшні які!

— Ізбави, Боже, душу мою від крові, — молився сивоусий дідусь, спираючися на кийок. Кийок аж тріщав.

— Умиєши мя ісопом і паче сніга убілюся, — прочитував його сусід.

— Зсаджують їх з воза; не пручаються, послушно йдуть. Дорогу, люди, дорогу там!

Салдати прикладами мостили широкий перехід до східців помосту. Народ колисався, як вітром розгойдана в озері вода, направо й наліво. Один другому крізь голову зазирнути хотів.

— Чого штовхаєшся, чорте?

— Мене штовхають ззаду.

— Може, ще на голову вилізеш? Ти не голуб, не бійся Пішов геть!

Одна рота увійшла на майдан. Окружила його, салдат коло салдата стояв попід пліт. Набиті фузії при ногах, ноги розставлені широко.

— Чого це вони так ноги розкрачують? — питає свого батька хлопчина.

— Фузія важка. Як кріпко не сгоїш, то звалить.

Друга рота двома колонами обставила прохід крізь товпу до східців, третя лишилася на полі. Готово!

Напередодні священик з хрестом у руці, за ним Кочубей і Іскра. Кочубей на Іскру спирався, цей підтримував його.

— Відваги, свате, відваги, вже не далекий кінець.

— Боже великий, вічний, святий, поможи мені! — молився Кочубей.

— Істинно, істинно говорю вам: настає час і наступило уже, когда всі находящієся в гробах услышать глас Сына Божого і, услышавши, оживутъ, — потішав їх священик словами євангеліста.

— Господь утішення моє і прибіжище моє Господь, — шептав Василь Леонтійович Кочубей.

За злочинцями йшов Вельямінов-Зернов, червоний, надутий, — посол від царя. Він не бачив трагедії тих двох, бачив себе, гордий, що перед численним народом являється заступником царським, царська воля в його руках, на його приказ тим двом кат голову зрубає. Дасть знак, і — ніби свічку здмухнув, одну і другу; були, і нема!

Зернов гордо ступав. За ним декілька достойників московських і козацькі старшини.

Проходять. Скриплять сап'янці, побренькують шаблі, шелестять шовкові контуші.

— А гетьмана нема.

— Не хотів дивитися на смерть товаришів.

— Колись товариші, а тепер вороги. Доноси на нього писали. Лжеклеветники.

— Гетьман хорий, подагричні болі,

— До гетьмана все хвороба приходить, як йому її треба.

Недобрі, що гетьмана не бачать. Нарікають на нього, а дивитися люблять. Гарний такий.

— То ж то був козак!

— Кращого на всій Україні не знайти.

— І старість не береться його.

— Є таке яблуко, що до нового червоним і здоровим простоїть, а є, що восени порепається і зігніє.

— Тихо! Маніфест читають!

Зернов прочитав маніфест царський по-московськи, старший гетьманський канцелярист переклав його на нашу мову.

Сурмачі загрубіли, рота, що стояла на полі, випалила з мушкетів.

— Ведуть!

— Кочубей спотикається. Який же він слабкий?

Кочубей на східці ступив.

Глянув на колоду і на ката з сокирою і очі рукою закрив.

— Потихоньку та полегоньку, — потішав його Іскра. Увійшли.

Зернов руку вгору підняв... Заметушилася товпа.

Кожний навшпиньки вставав, щоб бачити краще. Напирали на пліт і на салдатів, що стояли, як мур.

— Тягнуть... шапку з голови здійсмають... кладуть, — Боже!

— Не убий! — чути нараз голос від поля, тонкий, високий, як свист.

Божий чоловік біг на майдан. Сиве волосся розкуйовдане, піна з рота тече.

— Не убий!

Білий голуб летить над його головою, високо-високо.

— Потоптал народи во гніві своїм, попрап їх у ярості своїй, і кров їх паде на ризи його, заплямував все одіння своє, — не убий!

Салдати з третьої роти, що стояли в полі, пустилися за ним.

— Не доторкайтеся мене, слуги антихристові, гнівом Господнім поражу вас!

Насилу народ втягнув Божого чоловіка в товпу. Він ще звідтам кричав:

— Не убий!

Але стук сокири заглушив цей крик. Раз і другий. Глухий стук. За кожним разом стон і зойк, короткий, пронизливий, гидкий...

Тихо...

Томляча тишина...

А по ній шум.

Шумить і гуде товпа.

Дивуються, розказують собі, перечаться.

З борщагівської дзвіниці дзвони гудуть — на службу Божу.

Салдати розганяють товпу.

— Чого стоїш? Не бачив трупів? Пашол вон!

Прикладами фузії штовхають людей. Діти плачуть, жінки заспокоюють їх, а самим сльози течуть.

— Е-ей!

Розходяться.

На червоних дошках два трупи лежать. Голови біля них.

Навіть червоною китайкою не покрили.

Лежать на позорище вселюдне.

В борщагівській церкві службу Божу правлять.

Церква світла й кадила повна.

Під церквою Божий чоловік.

Ледви стоїть.

— Тиранство лютує! — говорить до людей. — Вбивають і моляться Богу. Ділами Богу поклоняйтесь, не співом і кадилом. Господа не обдурите, лицеміри!.. Не вбивайте!

Його зацитькують і відводять.

Білий голуб на його голові.

Салдати кругом червоного помосту на варті стоять. Покійних стережуть, хоч їх ніхто звідтіля не вкраде. Такий приказ. Стоять і позіхають. Для них це не новина. У Москві карають не так. Там є на що подивитися, ой є!.. Чути дзвони. Службу Божу священники скінчили. Люди вертають в село.

Дехто все ще кругом помосту ходить, хоч знає, що нічого нового не побачить. Хіба ті домовини дві, великі, дубові, що привезли їх на возі. запряженім у чотири чорні коні.

За домовинами священник прийшов, той старий, що сповідав Кочубея і Іскру.

Проказав молитву за усопших, поблагословив, покропив,

і покійників у домовини вложили. Зносять по східцях, східці тріщать,

— Куди їх повезете? — питають візників.

— У Київ.

— Аж у Київ! А там?

— У лаврі Печерській поховають, біля трапезної церкви.

— Хоч голови їм зрубали?

— Вони й без голов важніші, ніж ви зі своїми головами дурними.

— На Боже не щадили грошей.

— Черцям і черницям щедрою рукою давали.

— Кочубей п'ять церков власним коштом поклав.

— Ще й у Батурині муровану церкву покласти обіцяв.

— Обіцяв, та Бог не дозволив.

— Не все Бог дає, чого чоловік хоче.

— Ой не все. Де ж коли покійні такого кінця сподівались!

— Навіть не снилося їм.

Чорна четвірня з місця рушає. Віз котиться Київським шляхом.

— Потихоньку да полегоньку...

14 липня гетьман весь день з відпочивальні своєї не виходив.

Хірург доглядав його. Нікого не впускали.

— Гетьман нездужає, — по таборі пішло. Під вечір гетьман Орлика до себе прикликав. Сидів у постелі, біля нього Євангеліє лежало.

— І так, Пилипе, Кочубея і Іскри вже між живими нема, — промовив сумно.

— Хай з Богом спочивають, — відповів Орлик.

— Про жінок і дітей їхніх треба нам подбати. Не хочу, щоб їм сталася кривда. Хай спокійно й мирно живуть у домівках своїх, хіснучися маєтностями своїми. Одної копійки не хочу зі спадку по них. Все хай дістануть родини. Сідай і напиши до

Головкіна письмо. Кажі, що важко недужий Іван Степанович вставляється за жінками й дітьми покійного Кочубея і Іскри. Зворушливо пиши.

Орлик сів при столі, гетьман Євангеліє читав.

— Готовий? — спитав свого генерального писаря, побачивши, що він відложив перо. Орлик написане подав.

— Гаразд. Гарно ти komponуєш, Пилипе, і швидко. Можна переписати начисто. А тепер у мене є ще друге діло. Що нам робити з отсим приказом царським, щоб я командування над усею його кінницею переняв? Як гадаєш, Пилипе?

— Нема тут що, ваша милосте, багато й гадати. Після того що постановлено між нами, вашій милості до царя ніяк не можна йти.

— І я теж так собі гадаю. Напиши і друге письмо, цареві, що я ніяк до нього прибути тепер не можу. Цар кличе до себе, а Бог до себе, коли б не цей другий приказ, то певно за першим пішов би. Гарно все по пунктам скомпонуй, ти їх стиль знаєш.

Орлик і друге письмо написав і гетьманові до ліжка приніс.

— Опісля прочитаю. Дуже втомився я, не лиш тілом, але і душею. Поклич мені архієрея — болгарина. Кажі, хай зараз іде.

Гетьман довго з розстригою сам на сам балакав. Тої ж ночі розстрига з табору зник. Пропав, як камінь у воду.

Ранком гетьман розіслав людей, щоб шукали його

Не знайшли.

В МОГИЛЕВІ

Від Дорогобужа пливе Дніпро на захід. Ніби центрально-російська плита не хоче пустити його на Україну. Щолиш біля Орші він визволюється з її твердих обіймів і, врадуваний, біжить на полудне, до Могилева, до Києва, до порогів і Великого Лугу, щоб розплистись, мов душа Гіндуса у Нірвані, в глибинах бурливого Чорного моря. Радуеться Дніпро, поспішаючи на Україну. Він уже не річка, а ріка, велика й могутня, третя з черги в Європі.

Зелені луги й левади виходять йому назустріч, з шовковими травами і з пахучими квітками.

Товпищами непереглядними вітають його шелестливі шуварі та трепетливі осики. Спиняє свій скорий хід і задумується над долею країни, в котру вплива. Тоді він глибокий, дуже глибокий, люди говорять — бездонний.

То знову ізгибом могутнім скручує, розливається широко, лишаючи броди й мілини, щоб людям легше було передістатися на другий беріг.

— Гарна ріка! — каже молодий шведський офіцер-каролинець до свого товариша.

Вони гріються до сонця і дивляться на шведських вояків, що купаються в Дніпрі. Моряцький народ рад гарній воді. Поринають у хвилі з головою і випливають далеко від того місця, де пірнули, обсмалені, всміхнені, веселі, як тритони. Дехто прібує переплисти ріку.

— Гарна ріка, — притакує другий офіцер, з обличчям, як у дівчини. Молодий, йому ще й двадцять літ не минуло.

— Бачиш, як радо купаються наші вояки.

— Змивають піт і кров, сліди останньої, головчинської битви.

Мрійливо, великими синіми очима дивляться на лівий беріг, на якому рисуються гори.

— Чи це хмари, чи гори? — питає молодший.

— Гори, товаришу, як у нас.

— Як у нас, — сумним відгомоном повторює другий.

— В багату й урожайну країну входимо, мабуть.

— Збіжжя й худоби чимало. А все ж таки за Швецією скучно.

— За рідною землею, мабуть, чоловікові і в небі скучно.

— Скучно.

— Але тут дивно якось почуваєш себе. Ніби тобі давний, дуже давний сон сниться.

— Наші предки ходили тут, перед вікнами. По слідах предків провадить нас Carolus rex.

Мимохіть, відрухово шапки з голови скидають і кладуть на мураву.

— Який хосен з тих колишніх походів?

— Не будь колишніх, може б, і нинішнього не було.

— Правда. Король Карло знає, що робить. Молодий офіцер, студент Упсальського університету, studiosus upsalensis [33], задумався.

Король філософію любив, його молодші офіцери теж радо філософічні книжки читали. Буває іноді, що король ненадійно офіцера стріне й балакати з ним стане, як з рівним собі, по-товариськи. Про що балакати з ним?

— Над чим задумався, друже?

— Про короля нашого думаю. Дивнішого вождя, мабуть, шд Олександра Великого не було.

— А Ганнібаль, а Цезар?

— Не те. Великі, але другі. Ганнібаль розпучливо рідне місто перед римською загладою обороняв. Цезар будував імперію римську.

— Може, Карло шведську буде...

— Може... Але він не подібний до тих. Король — філософ, фантаст, студент, авантюрист, іноді Арес, то знов Гамлет, імператор, то знову Дон Кіхот... ніяк не розбереш.

— І не треба. Над головами святих сяєво глорії палає, над головами великих людей — легенда.

— Коли б я на власні очі не бачив короля Карла в таборі, в поході, в битвах а cheval і en revant [34], коли б не чув серед найбільшої небезпеки його голосу хлоп'ячого, ніби розбавленого студента на суботнішній кнайпі, гадав би, що Карла видумали люди, щоб скучно на світі не було, бо людство потребує героїв. Звичайна людина — скучна.

— Героїв потребує людство. Карло їх творить.

— Творить і нищить.

— Як Хронос.

Шведським воякам не хотілося вилазити з Дніпра, вода така чиста, так любовно обіймає їх м'язисті тіла, сонце так гарно гріє, — розкішне тут.

— Чи не здається нашим каролінцям, що вони в купіль своїх пращурів попали? Не один, мабуть, і про рани забув.

— Гарно тут. Та, на жаль, не посидимо довго. Carotus rex цілий світ підбити хоче, мріє про одну державу, одного Бога, про велику спільну культуру. Поки того нема, поти не буде щастя, люди воюватимуть за землю, віру, мову, за королівські роди.

— Homo besna domesticu.

— Дежури́в я раз біля короля на квартирі. Король нагло вийшов зі своєї бідної домівки, в котрій тільки свічки й воску, що велика, срібна умивальня, вийшов, і я мимохіть заглянув у книжку, котру він читав і лишив, не закривши.

Вгадай, яка?

— Плютарх.

— Тим разом — ні. Були це ворожби Урбана Гіярна, ученика Парацельза. Король нігтем на книжці якраз те місце назначив, в котрому кажеться, що північний Золотий Лев подужає Чорного Орла і владу свою на Азію і Африку розпістре.

Замовкли. Незгоєні рани, під Головчивом добуті, і підгорячковий стан мрійливо настроювали шведських героїв на порозі української землі.

— Україна, — почав старший, — теж льва у гербі має, і краски її такі ж, як у нас, золото-блакитні, як їхнє небо і пшеницею покриті лани. Може, Урбан Гіярн і не збрехав, може, воно й здійсниться.

— Тільки не знати коли, нині чи завтра?

— За нашого життя чи коли порохом розсипляться наші кістки. Вірить король, треба вірити й нам.

— Vivat Carolus rex! [35] — вихопилося їм з уст.

— Vivat Carolus rex! — підхопили вояки, і Дніпро той виклик на своїх хвилях геть далеко поніс.

Старшини лежали горілиць і вдивлялися в сонце. Українське сонце гріло синів Швеції.

Думали про своїх батьків, про рідню, про фантастичні заливи своєї північної країни. Але думки все до короля вертали, — він їх підбив, взяв у полон навіки.

Хотіли визволитися з тієї неволі — не могли. Шукали плям на сонці — не знаходили. Король смішний, король-фантаст, король-студент, непрактичний, загонистий, дивний!.. Зражували собі його всіми способами — не могли. Чули, що поки жиє, він переможець над ними і що навіть по його смерті оставатимуть під непоборною силою тієї могутньої, дивної індивідуальності.

— Що він має з життя? — почав молодший офіцер. — Нічого. Ходить у старому плащі, їсть те, що ми, дереться на вали, як звичайний вояк, тільки хісна, що титул королівський.

— Навіть жінок не любить.

— Знаєш? Може, й любить більше від нас.

— Нічого я про його амори не чув. Ще й нам цей солодкий овоч відбирає. Перед переправою через Березину сестер-жалібниць, маркетанок, весь жіночий народ казав по цей бік лишити. Кажу що хочеш, — це вже не по-людськи. Певно, що жінки, які за армією ідуть, не prima [36], а все ж таки — жінки. Знав Карло, що з ними робитимуть москалі.

— Тямив, що Даліля з Самсоном зробила. А тобі, мабуть, все ще рум'яної німочки Лізи жаль. Потішишся, як на Україну прийдемо. Там, кажуть, дуже вродливі дівчата...

Біля них, недалеко в комишах, зчинився крик. Зразу не помічали, бо вояки бавилися в воді, голосно сміялися й гукали. Але крізь цей шведський галас продирався жалісливий, чужинецький голос, ніби хтось з чоловіка душу дер.

Старшини встали і побачили такий трагічно-комічний образ, що дочиста розігнав і розвіяв їх мрійливий настрій.

З комишів тягнули заболоченого чоловіка. З чобіт і з одежі його, невідомого й нерозгаданого крою і фасону, цюрком спливала вода. Він зі страху дзвонив зубами і потрясав приправленою бородою, котра вже тільки трохи трималася підборіддя. Маленькі чорні очі тривожно визирали з глибоких очодолів, як миші з ямок, а кирпатий ніс моргав широкими ніздрями, як у гончої собаки.

— Водний божок! — сміялися шведи.

— Нерей чи Трітон?

— Шпіон.

Водяник, побачивши старшин, зігнувся в чотири погібелі, доторкаючися відлітаючою бородою землі, причому вода ще жвавіше стікала з його спини і з пошарпаних рукавів, і він виглядав ще смішніше.

Старшини аж клалися на землю.

— Помилуйте! Де ж ви це опудало зловили?

— На човні в комишах сиділо. Так і видно, підзирав нас.

— Невже ж шведське військо амазонки, щоб мені їх у купелі підзирати? — озвався нараз водяник класичною латинською мовою.

— *Legatus ducis ucrainiensis Joannis Masepae sum* [37], — сказав, кланяючись старшинам у пояс.

— Помилуйте, панове, — реготався, — *studiosus upsalensis*, таж то зі сміху вмерти можна.

— *Legatus ducis ucrainiensis Joannis Masepae sum*, — повторив водяник голосніше, навіть різкіше. — Жадаю від офіцерів його милості короля Карла, щоб узяли мене під свою протекцію і допомогли вскорі оглядати королівське лице.

Старшини перестали сміятися. Повставали, підійшли до дивного гостя.

— Знак?

Зняв з руки перстень.

— Гаразд, побачимо.

Дали знак до збірки, і незабаром від Дніпра у город

Могилів машерували шведські голубі однострої, а між ними чоловік

космополітичної краски авантюристів. Під пахою ніс свою бороду і, живо розкладаючи руками, говорив зі шведськими старшинами мовою Ціцерона.

Сильно поруйнований Могилів, з котрого Петрові салдати тільки що втікли перед побідоносним Карпом, виглядав, як город у казці.

Шведські вояки, що за час свого довгого походу сильно обносилися, повтягали на себе частини московського вбрання, особливо штани й камаші. Хто запопав московський зелений каптан, обертав його підшивкою наверх, а товариші сміялися і казали, що то від уроків тутешнього жіноцтва.

Щораз то нові частини надтягали, обдерті, брудні, заболочені, очей людям не видно. Але ті очі все-таки світилися воєнним завзяттям і вірою в геній свого вождя.

— Vivat Carolus rex! — гукали, підкидаючи капелюхами. — Vivat victoria, vivat! [38]

Дула канон пообтулювані ганчірками, на лафетах і муніційних возах гармаші з пообв'язуваними руками, ногами, навіть головами, завдяки бандажам, великими не в міру. Ледве тримаються канон, але покинути їх не хочуть.

— Vivat Carolus rex!

За відділами вози з тяжко раненими, котрі вже йти не годні. Повідтинані пальці, порозвалювані голови, кров крізь бандажі протікає наверх. Але й вони дивляться в напрямі королівської квартири і притомленими, хорими голосами кричать:

— Vivat Carolus rex!

За раненими небіжчиків везуть, тих, що по дорозі померли. Товариші не хотіли їх без військового похорону лишати. За них візники кричать:

— Vivat Carolus rex!

Між шведськими частинами відділи польські, шляхтичі на конях, кождий в іншому вбранню, інша зброя, попадаються навіть сталеві шоломи й мисюрки. В деяких шаблі предківські, дорогоцінні, рукоятки в ящурі, в сталі, оздоблені слоневою костою або насаджувані дорогим камінням. Усякої породи коні, усякої форми списи, луки, скалкові довгі рушниці з підпірками, бо самої не вдержиш, у вистрілі дриг'не.

За військом женуть стадами худобу. Реве. Чує свій кінець.

Бубни, сурми, всякого роду дудки, сопілки, мультамки і другі крикливі інструменти. Справжня мандрівка народів, воєнний маскарад.

Викупані шведи розходяться по своїх постоях, водяника до королівської кватири ведуть.

Перед воротами звичайної міщанської хати два високого росту трабанти з аркебузами на варті стоять. Старшини щось їм говорять, вони перечать головою. Пропускають одного з них, другий перед воротами з підозрілим гостем остається.

За хвилину виходить прибічний офіцер і проводить його крізь варту.

Зільник, вузька доріжка до дімка з ганком, обвитим лозою дикого винограду.

Перед східцями на бубні сидів мужчина літ двадцять і кілька і дивився на карту, розпростерту на другому бубні перед ним. Високе чоло в лисину переходить, по боках жмутки каштанового волосся торчать. Заходяче сонце озолочує їх. Виглядають, ніби королівський, невправною рукою з золота викутий вінець. Між бровами глибока

складка вгору, до поперечних зморщин на чолі. Очі спущені вділ, під ними сині підкови — з трудів і від недоспаних ночей. Уста нетерпеливо дрижать, ніздря роздуваються. Карта, мабуть, не зі всім годиться з тим, що бачить і що йому розвідчики приносять.

Оподалік старшини: перешіптуються, але не підходять.

— Vivat Carolus rex! — кричить ще якийсь запізнений, шведський відділ, котрий щойно тепер до Могилева входить.

Король нетерпеливо стрясає головою, підноситься і бачить старшину з несподіваним гостем. Очі його блищать дитячою втіхою, уста всміхаються, виглядає, як хлопець, котрому нараз щось цікавого показали. Але в ту мить радість покривається серпанком утоми. Встає, складає карту, ховає у кишеню, відсуває бубен і підходить до гостя. Високий, стрункий, вузькоплечий, ніби велетень, котрому не дали гаразд розвинутися й набрати тіла. Йде, не спішучись, сильно згинаючи коліна, як гірняки. Йдучи, заклопотано кланяється, раз, другий, третій. На нім каптан, колись синій, тепер непевної краски, золота трава на ковнірі, на рукавах і при гудзиках потускла, її покрив порошок, як патина.

— Архірей? — спитав голосом, що нагадував його клопотливий усміх.

— Так, ваше королівське величество, найпомірніший слуга.

— Багателля, отче, багателля, рад вас побачити, будь ласка! — Правою рукою показав на двері, ліву на спину поклав.

— Можете відійти! — звернувся до старшин. — Як ваше ім'я? Драке? Зі шведського шляхетського полку? Ви під Головчином гарно свій відділ вели, доволі гарно... Кажете, хоробро билися москалі?.. Ляпалії, мій пане, ляпалії. Москаль танцює, як на блясі медвідь. При найближчій нагоді дістанете полк. Щоб я не забув, пригадайтеся хоробрим вчинком, бравурез...

На його устах появляється та сама хлоп'яча, добра усмішка і зараз гине, ніби король засоромився того, що сказав.

— Ваш швагер лишився там, — головою кивнув на захід. — Під Головчином були великі втрати. Кондоленція, мій пане...

Руку старшині подав, але теж так якимось несміливо, ніби боявся, чи цей не відтрутить її.

— Оревуар!.. Отче! — будь ласка!.. Розстрига поклонився в пояс.

— Будь ласка!

— Ваше королівське величество... — розстрига десницею чверть круга зробив, прохаючи, щоб король перший уві йшов.

— Багателля, отче, багателля, — ходім!

Увійшли в світличку білену, колись, може, й обставлену заможнo і прибрану чисто; тепер у ній, як звичайно в хатах, з котрих хазяї перед неприятелем втікли. Що можна було забрати — забрали, вони чи москалі, які щойно подалися з міста, не вгадаєш. Лишилося тільки ліжко, дубова здовж стіни лавка, така сама скриня і якась стара комода, не достроєна до світлиці, ніби гість. На лавці срібна умивальниця, а біля неї такий самий збанок з водою. На кілку білий, чистий рушник з королівським знаком.

— Ти від його милості пана гетьмана, отче? — питав Карло латинською, не досить вправною мовою.

— Від нього, ваше величество.

— Давно бачився?

— Днів тому кілька.

— Значиться, поспішав?

— І дуже.

— Де тепер гетьман?

— Я оставив його в таборі, миль вісім від Білої Церкви, тепер він уже, мабуть, до Києва доходить.

Король добув карту з кишені і на скрині простер. Шукав білої Церкви. Відміряв цирклем віддаль звідси до Києва:

— Скорим походом іде.

— Козаки до скорих походів привикли.

— Чув я про те. В Європі козак — це легкий кавалерист, — а я їх за кращих піхотинців числю, а що найкраще в них, так це піоніри.

Пригадував війни Богдана Хмельницького.

— Перед доброю кавалерією респект, але певна піхота — це ґрунт. Вона і в полі добра, і на окопах, і на барикадах у місті, пригодиться всюди... Багато в гетьмана піхоти?

Розстрига вичислював полки і подавав число сотень.

Король рахував у голові.

— Коли б третя часть того — досить... А провіант?

— Хватить!

— Хватить, але чи в евіденції він? Які магазини, млини, доставка?

Нелегка була річ дати вдовольняючу відповідь на всі ті питання.

— Московські апетити звісні, а московського війська чимало на Україні і чимало його проходить.

— Але ж і козаки служать в армії російській.

— Це теж недобре. Забагато їх гетьман цареві посилає.

— Мусить.

— Що значить мусить, коли край війська потребує.

— Ваша величність не знають, у якій опресії знаходиться Україна.

— Не розумію, як такий великий народ таку велику опресію терпить... А як народ ставиться до свого гетьмана і як поставиться до нас?

— Гетьман тішиться повагою і сплендором, який належить державним володарям, а москалів народ ненавидить за їх здирства. Шведів повітає, як своїх спасителів.

— Я не так дивлюся на діло, скептично. Так легко воно не прийде. Степ має свою психологію і свої права. Нелегко їх переломити. Простір — це сила, з котрою треба боротися. Не важко побідити царя, куди важче боротися з вашими димензіями і

дистанціями. Цирклем водив по карті.

— А чого це ви нараз кличете мене на Україну? Перше справляли на Москву, а тепер на Київ.

Розстрига не сподівався такого питання.

— Я, ваша королівська величносте, не стратег, боюсь, що відповідь не буде вдовольюча.

— Хочу її почути.

— Є всілякі причини. Перше, що земля під ногами горить.

— Як мені це розуміти?

— Гетьман дуже політичне свою акцію веде, але його контрагенти — ні.

— Я?

— Ні. Але король польський. У Польщі не досить тайни бережуть. Царські люди довідуються від поляків, чого їм знати не треба.

— Приміром?

— Король Станіслав хвалиться перед турецьким післанцем, що гетьман Мазепа заодно з ним стоїть і почне помагати йому проти Москви. Від того посла чув це стольник Кантатзен і дальше подав подібно, як цар за випивками позаушники або й поличними своїм людям дає.

— Як це?

— Дуже просто. Цар вдарить у лице свого сусіда наліво, цей свого, так обійде кругом, аж царський сусід з правого боку мусить ударити царя.

— Т вдарить?

— Як часом,

— А як вдарить?

— І тоді різно буває. Часом цар тішиться, а часом розізлиться, що обидили його масстат.

— Монгольська фантазія. Але ми відбігли від речі. Кажеш, отче, король Станіслав не добре секрету береже?

— Коли б гетьман не був на чотири ноги кутий, давно спотикнувся б. Особливо небезпечно було під час процесу Кочубея.

— Чув я про це. Тому-то, мабуть, і зі мною гетьман припинив був переговори.

— Довше годі обдурювати царя. І це одна причина, з котрої впливають інші.

— Котрі?

— Ось цар гетьмана Мазепу на вожда всеї своєї кінниці у війні з вашою величністю кличе.

— Може, з усією кінницею в час битви перейти.

— Вона ж мішана, українсько-московська.

— Правда. А дальше?

— Дальше те, що цар кожної днини нових полків від гетьмана жадає, і гетьман мусить давати. Якщо він скоро не сполучиться з вашою величністю, так військо його до особистої сторожі змаліє. А врешті, цар хлібів від України вимагає. Чим більше

візьме — тим менше останеться для нас.

— Можливо, та все це не стратегічні причини.

— Про них я не беруся казати. Я не спеціаліст по тому ділу.

— Подумаю, отче, і пораджуся з моїм штабом. А тепер порадь ти мені, де маю примістити гетьманового посла?

Посол зробив покірну міну:

— Маленька записочка з підписом його величності, щоб мене не молестували варти, і покірний слуга короля Карла і гетьмана Мазепи дасть собі раду.

Король написав кілька слів своїм характеристичним письмом і, ніби засоромлений, подав записку гостеві. Кланявся і наступав на нього. Цей назадгузь подавався до дверей.

ШВЕДИ!..

Квартирмайстер Гілленкрок обома колінами клячів на лавці. Лівою долонею підпер голову, а правою рукою водив по карті, розложеної на великім столі.

Біля карти лежав лист білого паперу. Гілленкрок цирклем бігав по карті між Могилевом і Вітебськом, скакав у Ліфляндію, вертав назад у Могилів, звідси мандрував до Києва, і знов, і знов.

Було гарячо, робота не йшла, плани й обчислення не вдавалися.

Лист білого паперу відгори додола покритися усякими лініями, всякими геометричними фігурами, поруч котрих стояли цілі колюми цифр. Гілленкрок перечеркував лінії і цифри і, невдоволений вислідом своєї роботи, рисував на маргінесі, ніби для відпочинку, план якоїсь твердині з палісадами, редутами, шанцями і траншеями.

Мухи сідали йому на червону потилицю, а з лоба капали на карту краплини поту. Він витирав їх хустиною і працював далше.

Генеральний квартирмайстер так захопився своєю любою роботою, що не чув, як у хату увійшов екселенція граф Піпер, старець з поморщеними лицями, з поораним чолом і з роздутими, безнастанно дрижучими ніздрями. Піпер нагадував заїждженого расового коня.

— Працюємо! — сказав, кладучи протекціонально руку на плече Гілленкрока.

Цей відвернувся, а побачивши всемогучого канцлера, зіскочив з лавки і заметушився по хаті, шукаючи місця, на котрім Піпер міг би вигідно сісти.

— Прошу не турбуватися, я тільки на хвилину, хочу довідатися, яка ваша гадка про наш дальший похід.

— Моя гадка, екселенціє, що треба простувати на Вітебськ, щоб бути ближче Ліфляндії і генерала Левенгавпта.

— Так гадаєте?

— Гадаю так, екселенціє, бо поки ми не получимося з корпусом Левенгавпта, поти нам нема що заганятися в безмежну Україну. Її димензії завеликі на наші сили, проковнуть нас степи.

Піпер, досвідний дипломат, котрому не були чужі також тайни стратегії, підняв

брови і роздув свої широкі, ніби шкурятяні, ніздря.

— Тішуся, що оба ми тої самої гадки. Я також пишуся на похід у напрямі Вітебська. Він узяв Гілленкрока за руку і попровадив його до стола.

— Покажіть, де тут у вас цей Вітебськ? Гілленкрок вказуючим пальцем ткнув у карту.

— Ось він, а тут Могилів, а отес дорога до Києва. Мої обчислення ще не скінчені, але і з того, що вже готове, видно, що нам треба прямувати на Вітебськ, щоб не відбігати, а наближатися до Левенгавпта, бо як ні, то ворог поб'є його, а опісля зверне всі свої потуги проти нас.

Нахилилися над карту і потонули в лабіринті цифр і ліній, так, що незчулися, коли увійшов польний маршал Реншільд, мужчина гарний, рослий, з гострим носом і червоними, як у дівчини, устами. Махав капелюхом, як віялом, навіваючи прохолоду на своє спочене обличчя.

— Але ж гарячо, — уф!

— Гарячо, — відповів Піпер, відвертаючись від стола. — І чим далше посунемося на південний схід, тим гірше буде нас припікати.

Реншільд підшивкою свого каптана стер порошок з лавки під стіною і сів.

— Температура змінюється, — говорив, надуваючи рум'яні губи. — Нині гарячо, а завтра може бути зимно. Добрий вояк мусить поборювати не тільки ворога, але також жару і стужу. Правда, Маєрфельд?

— Правда, пане графе, — відповів входячий у квартиру генерал Маєрфельд, товариш і однодумець Реншільда. — Панове на воєнну раду зішлися? — спитав, обкидаючи оком квартиру.

— Воєнна рада, без короля? — відповів, роздуваючи ніздря, Піпер.

— Його милості короля щоприш не видно. Приглядається до вправів на майдані, — сказав, відчиняючи вікно, Маєрфельд. — Але ж жара. Фу, чорт, яка жара! Почуваєш себе, як бефштек на сковороді. Чи не краще було б сісти на коней та поскакати до Дніпра. Річка гарна, купіль славна.

Та ще він не скінчив тих слів, як у двері увійшов молодий хорунжий, приділений до служби біля квартирмейстра Гілленкрока і, вдаряючи закаблуками, а рівночасно підносячи руку до капелюха, крикнув, як ізпросоння:

— Його милість король!

Піпер, Гілленкрок, Реншільд і Маєрфельд зірвалися з місць. Перші два стояли випрямлені біля стола, другі між дверима і вікном, далеко від себе, як далекі були собі симпатіями і переконаннями представники двох партій, двох напрямків, котрі поборювали себе.

З шаблею під лівою пахвою і з капелюхом у правій руці появився у дверях король Карло. Халяви високих чобіт згиналися в колінах, король ніби присідав, кланяючися направо й наліво, кожному окремо. Ті відклонювалися ще нижче.

— Добрий день панам! Добрий день!

Ніби не знав, від чого почати розмову, ніби виправдувався, що прийшов. Каптан з

синього, полинялого сукна, заціпнутий на двадцять мосяжних гузиків, на шиї хустка з чорної, шведської крепи, spodні зі шкури рена, довгі шкурятяні рукавиці, весь одяг по приписах, як у других офіцерів, може, й гірший і більше знищений, ніж у деяких. Тільки голова інша, виїмкова, незвичайна, з височезним чолом, зі жмутками неслухняного волосся, з очима, що нагадували загадочні фйорди.

— Пан полковник, — звернувся до Гілленкрока, — як звичайно, працюють. Правда? Так. Праці в нас багато. Перед нами похід. Куди ж, гадаєте, панове, двигнутися нам? Прошу, не в'яжіться, говоріть. Знаю, що перервав балачку на тую тему. Продовжайте "сане женад".

І знову кланявся направо й наліво, очима блукаючи кудись далеко.

Королівські старшини мовчали.

— Інкомодую?

— Ні, ваша милосте, — почав Піпер, моргаючи ніздрями, як дівчина бровами. — Ні раз. Ми дійсно балакали про те, куди нам прямувати — на Вітебськ чи на Київ.

— І що?

— Я і наш квартирмайстер гадаємо, що краще на Вітебськ.

Король узяв шаблю з-під пахи, вдарив нею об долівку і сперся на рукоятці. Піпер підставив йому стілець.

— Ваша милість зволить присісти?

— Спасибі, спасибі. Сідайте і ви, панове. Добалакаємо.

— Реншільд присів на футрині вікна, Маєрфельд став біля нього, Пітер і Гілленкрок примістилися на тапчані.

— Панове, все окремою праве й ліве крило, а я посередині.

Біля королівських уст появилася на хвилину ледве помітна усмішка і зчезла.

— Чому ж то, на вашу гадку, екселенціє, нам треба йти на Вітебськ?

— Тому, — відповів Піпер, — бо це диктує нам логіка дотеперішнього нашого походу.

— Воєнна логіка окрема. Тут Арістотель та Ляйбніц ні при чім. Тут не консеквенція важна, лиш оригінальність. Треба думати так, щоб ворог твоїх думок не догадався.

— Наскільки такому думанню не противиться конечність.

— Конечність? — спитав король, і його очі впилися в канцлерове обличчя, поморщене, як видавлена цитрина.

— Конечність? — повторив, спираючи бороду на рукоятку шаблі.

— Конечність велить нам триматися близько Ліфляндії, щоб скорше получитися з корпусом Левенгавпта, — відповів канцлер, обтираючи хустиною чоло.

Як старий, вправний дипломат, котрий був правою рукою ще попереднього короля, він догадувався, що Карло противної гадки, і з досвіду знав, що нема що тратити багато слів, щоб його переконати. Карло XII питався о раду своїх генералів, але робив як йому хотілося. Так буде-й тепер. Видно, король схиляється до планів Реншільда, котрому спішно на Україну і котрий, мабуть, не бажає собі злуки з Левенгавптом, а може, навіть где на його загибель, щоб позбутися визначного суперника.

Реншільд сидів на вікні, баламкаючи злегка ногами, а його дівочі уста прибирали форму букви "о", ніби свистали.

Це доводило канцлера до злості.

Оба вони, графи й ексценції, не любилися стихійно. — Коли б не дай Боже, москалі побили Левенгавпта, — почав квартирмайстер Гілленкрок, — тоді...

— Тоді, гадаєте, — підхопив король, — і ми пропали. Не бійтеся. Левенгавпт досвідчений генерал, а ми теж якось дамо собі раду. Не в одній "опресії" бували.

— У Левенгавпта, — відізвався Реншільд, — 16-тисячний корпус.

— Цар Петро може кинути на нього 50 тисяч, — завважив Гілленкрок.

На королівському обличчі появилася та сама легка усмішка.

— Не штука. — сказав, — побідити рівносильного ворога. Це річ звичайна. Від шведів треба вимагати незвичайних побід, про котрі говорив би весь світ.

В квартирі на хвилину запанувала мовчанка. Тільки мухи жужжали, сідаючи на голови старшин. Маєрфельд ловив їх рукою і кидав крізь вікно:

— Тю! Проклята мошва!

— Московське військо, — перебив мовчанку Реншільд, — настільки не вишколене, що дивно було б, коли б Левенгавпт не дав собі з ним ради. Треба сподіватися, що він своє завдання добре сповнить. Нам треба йти туди, куди нас логіка фактів кличе.

— Логіка фактів? — спитав Гілленкрок.

— Так. Нам треба відтяти від Росії щонайбагатші провінції, себто Україну, з котрої цар Петро бере харчі для війська і щораз то нові полки від гетьмана Мазепи. Український народ чекає нас.

Піпер не втерпів.

— Не знаю, чи є на світі такий народ, котрий чекав би чужого війська. Це ж тягар.

— Але ж ми йдемо визволяти українців з московського ярма.

— Це розуміють, може, деякі козацькі старшини, а народ знає тільки, що шведам треба дати квартири, харчі і т. д. А що жаден народ не дає того радо, так з того приводу мусять виникнути непорозуміння. На прихильність українського народу нам нема що числити. Це народ православний, а ми протестанти. Не дурім себе.

— Козаки сильно озлоблені на царя. Його вважають прямо своїм катом. Краще з лютром, як з Бельзевутом, говорять.

Обличчя Піпера ще більше поморщилося, а його очі заблистіли насилу здержуваною погордою.

— Пане графе, — казав, звертаючися до Реншільда, — не малюймо собі будучності надто рожевими красками. Увійдемо в край чужий, не відомий нам, між народ, котрого не розуміємо. Треба числити на власні сили, а не на його сприятливість і допомогу.

— Себто? — спитав, ніби свиснув, Реншільд.

— Себто, — відповів, роздуваючи ніздря, Піпер, — треба нам получитися з Левенгавптом, щоб з малими силами не пускатися на велику небезпеку. Надто велике ризико, це не хоробрість, а одчайдушність, авантюра.

— Лицар — авантюрист — недалекі поняття, — завважив король, перериваючи тим

висловом суперечку двох своїх екселенцій. — Жалую, що не можу бути одної гадки з паном канцлером. Рожеві скла — це прикмета молодих, а чорні — старих. Я хочу голим оком дивитися на світ.

Піпер скривився, ніби йому гірко подали, і відкашельнув значуще. Король порушився на своїм стільці.

— Не хотів я вразити пана канцлера, котрого гадку високо собі ціню, але після побід, яких нам не пощадив Господь, не маємо причини дивитися надто чорно в будучність. Козаки народ воєнний. Це вояк іншого типу, ніж наш, але хоробрий. При добрім проводі він може стати дуже корисним союзником.

— А кілька тисяч того союзника приведе нам гетьман Мазепа?

— Приблизно відомі мені сили гетьмана Мазепи, — відповів король. — От і тепер є у мене післанець від нього, — розкажує.

— Але ж цар щораз нових формацій вимагає від Мазепи, і цей відмовити не може, — завважив Гілленкрот.

— І якраз тому, — перебив король, — нам треба поспішати на Україну. Скорше прийдемо — більше козаків перейде на наш бік. А не забуваймо, що також великий везір обіцяв мені свою допомогу. Не гадаю, щоб падишах супротивився політиці свого везира.

Реншільд і Маєрфельд тріумфували. Король стояв на їхньому боці. Екселенція Піпер, наймудріша шведська голова, вірний дорадник двох королів, про котрого казали, що король Станіслав в руку його цілує, — програв. Стояв безмовно, похитуючи своєю червоною, спеченою головою.

— Але ж бо душно, — говорив, щоб щось сказати.

Нараз гаркнули бубни, заграли сурми й обої, загуділа земля від тупоту тисячів ніг.

Реншільд зіскочив з вікна і відступився набік, щоб король міг бачити, як переходить військо.

Йшли сірі баталіони високих і худих, бородатих фінців, а за ними голубі полки шведські з синьо-жовтими прапорами, з грифами, яблуками, схрещеними стрілами, з ренами й цвітучими деревами. Прапори, полинялі в бойових вогнях, зі слідами крові, подерті, пошарпані, як вірлині крила, що в бурю попід небо літали.

Король стояв з шаблею під лівою пахою, з капелюхом у правій руці, і очима, що нагадували фйорди, летів кожному прапорові настрічу. Не кланявся, стояв випрямлений, як свічка, як статуя. Військо побачило його. "Vivat Carolus rex!" — роздавалось з тисячі грудей.

Музика тихла, мовкли сурми й бубни, військо здоровило свого улюбленого вождя, — полк за полком, кожда чета, кожда четвірня, аж до останньої.

Перейшли. А король все ще стояв посеред кватири з шаблею під пахою, з капелюхом у руці і очима, що нагадували фйорди, відпроваджував свої полки. Високий, худий, гордий.

Нараз уста його задрижали, як уста дитини, обличчя осінила усмішка, повна безмежної любові, і він вимовив одно тільки слово:

— Шведи.

В тім однім слові було все: любов, гордощі, жаль.

— Шведи, — повторив екселенція Піпер, стираючи хустиною піт з чола і сльозу зі свого ока. — Шведи.

— Куди ж підемо, панове? — спитав король, перебиваючи нараз довге мовчання.

— Куди нас ваша милість попроведать, — відповів граф Піпер.

Забув про самовпевнений погляд Реншільда, про його уста, що ніби на весь світ зневажливо свистали, не бачив його гострого носа, що, здавалося, рад був скрізь устрямати, — бачив тільки свого молодого, великого короля, і в ушах, і в серцю його лунали слова: "Vivat Carolus rex!"

— Підемо, куди нас ваша милість попроведать, — повторив граф Піпер.

Король кланявся, як звичайно, несміливо й покійно:

— Дякую, дякую панам.

А звертаючись до Гілленкрока, просив:

— Пане полковнику, будь ласка, продовжайте свою працю. Вона важна, вона дуже важна. Позвольте глянути на карту.

Гілленкрок відсунув сталець від стола і цілий стіл хотів присунути близ вікна.

— Спасибі. Не турбуйтеся. Я й без того бачу.

— Похилився над карту і бігав по ній своїми синіми, розміряними зіницями.

— Тут Дніпро, а тут ріка Сож, тут наш Могилів, а там Смоленськ, там Мстиславль.

На хвилину здержався на тих двох містах, ніби рішав, котре з них вибрати має.

— Прошу, працюйте даліше. Не перебиваю.

Взяв шаблю під паху, ще раз поклонився і вийшов.

Реншільд підступив до Піпера і простягнув до нього руку.

— Екселенціє!

— Екселенціє! — відповів Піпер, і поміж ними ніби нічого й було.

Реншільд і Маєрфельд вийшли. Гілленкрок узяв циркель, лівим коліном прикляк на стільці, лівою рукою підпер голову, а правою водив на північ і на схід від Могилева, туди, куди перед хвилиною перебігали сиві зіниці короля Карла.

— Могилів, Дніпро, Сож, Мстиславль, — повторяв, вгадуючи королівські гадки. — Значиться, перейдемо Дніпро в напрямі річки Сожі, підемо на Мстиславль.

— Підемо куди король велить, — повторив Піпер.

ДВАНADЦЯТЬ ТИСЯЧ!

Літо стояло в повній красі. Життєва сила природи добігала до свого вершка, — місяць серпень. Незабаром і Спас. Освятять цвіти, овочі і мід, відпичнуть спрацьовані руки хлібороба, і діти з жалем глядітимуть на небо, прощаючи відлітаючих журавлів: "Кру, кру, кру!"

Настане осінній відпочинок, а там і вечори довші, і казки, і пісні, і вечірніці

Так звичайно, — та не тепер.

Хоч і тепер соняшні дні чергуються з ночами зорішливи-ми, по спеці приходять дощі, по погоді громи, на полях дозрівають збіжжя, а в садах овочі, хоч у природі не

видно ніякої зміни, ніякого відхилення від звичайного щорічного порядку, так на землі, поміж людьми, інакше. Людей обгорнула тривога. Бентежаться, тривожаться, не можуть собі місця прибрати.

Звіється курява на шляху, — кидають серпи і коси й біжать у село, кажуть, що вороже військо надходить, гримить — гадають, що гармати ревуть, в шумі вітру чують крики і стони людей... Війна.

Казав би ти, що привикли до неї. Не віднині триває. Рік у рік набирають молодь у полки і шлють у далекі походи в Польщу, в Литву, в Московщину, Бог вість де. Не один пішов здоровий, як дуб, а вернув без ноги, без руки, обеззвіченим калікою, тягарем для громади і для родини.

Багато не верне ніколи.

Невже ж можна привикнути до того?

Війна... Гетьманська столиця, Батурин, ще не бачить її. Тут тільки трохи московського війська постоем стоїть, для порядку. Пишні батуринські сади вгинаються під яблуками, грушами та сливами, солодкими, як мід; зародили поля, худоба теж здорова. Та не тішаться своїм добром мешканці гетьманської столиці. Почувають себе, як перед відлетом птахи. З тривогою дивляться на північ і на зхід. Звідтам хмари надходять, — буря іде.

Всіляко про шведів говорять. Кажуть, що добрі люди. В Могилеві нікому кривди не робили. Платять за все. А все ж таки страшно, бо це чужий, невідомий народ і лютерської віри. А найстрашніше, що цар велить перед шведами городи й села палити, спустошити край.

Тривожиться Батурин. Робота людей не береться. Гуртами по вулицях стають і розговорюють. Кожда вість блискавкою перебігає город, кожде слово стосотним відгомоном відбивається, росте до розмірів велетенських, страхітних.

Багатіші по погребях, клунях, омшаниках закопують добро, по лісах ями для себе заздалегідь гребуть, щоб було де перетривати негоду.

Свідоміші городу не гадають кидати. Це ж кріпость, треба тільки направити її. Направляють. Дивуються, чому гетьман не велів укріпляти Батурина, хоч, кажуть, укріплює Стародуб, Чернігів, Ромен і Гадяч. Мабуть, не гадає, щоб ворог облягав його столицю. Потішаються.

На замку з раннього ранку до пізної ночі гримлять молоти, скрегочуть пили, глухим гомоном відбиваються від старих замкових стін удари сокир. Самі міщани проводять ту роботу, захищають себе і своєї столиці.

Мотря на лавці під хатою сидить. Вона в чорному вбранні, лиця прибідли, щопиш перебула недугу. Дивиться на небо синє, гаряче, на дерева, повні овочів і листя, на силу і красу природи, і так їй дивно на серцю, що й виповісти не може... Кривавий поміст, колода і сокира... Батько... Того образу не забуде ніколи. Хоч як бажає — не може... Дивується, як Любов Федорівна може ще жити на світі. Поїхала на хутір і безвихідно пробуває у ньому. Вона — причина такого нещастя...

Повіки опускаються на очі, голова подається взад, на білу, теплу стіну, перед очима

літають рожеві листочки троянд, руки пашать, ніби хтось мурашок до них насипав, — чорно...

Мотря будиться на білій постелі. Біля неї сидить її муж. Чому він, чому не той, другий?.. Судженого і конем не об'їдеш... Той, другий, у Києві тепер. Військо туди з-під Білої Церкви привів. Київ ожив. Гетьмана дзвони св. Софії вітали. Та не так, як вона собі того бажала, як тітці розказувала колись. Де він, де його перемога, де цей великий день? Як важко дождити його!..

Сумно й тривожно дивиться Чуйкевич в очі своєї любшої дружини.

Мотря підносить повіки.

— Ти тут?

— Біля тебе, Мотре.

— А робота?

— Я її пильную.

— Правду кажеш?

— Невже ж я коли брехав тобі, Мотре?

— Не хочу, щоб із-за мене терпіли твої діла. Не забув якого приказу, Іване?

— Вони в мене списані на папері. Роблю що гетьман велів, не турбуйся!

Очима, повними вдяки, дивиться на нього.

— Що нового? Є вісті які?

— Вісті, як птахи, не знаєш звідки прилетіли. Неважні.

— З Києва нема якої почти?

— Чуйкевич замнявся, мовчав.

— Таїш що переді мною? Може, щось недобре?

— Ні, Мотре. Нічого доброго і нічого злого. Отак собі.

— Чому ж ти тоді не говориш? Не бентеж мене.

— З Києва післанець прийшов.

— З Києва? — І Мотря сіла на постелі. — Хто такий?

Чуйкевич взяв її за руку.

— Не тривожся, сотник один із сердюцького полку, ти його не знаєш.

— З чим прибув? Може, гетьман нездужа, може, його цар до себе покликав?

— Заспокійся. Гетьман здоровий і здоровить тебе. Цар його кличе, та він не спішиться. Нема дурних. Казав перебрати і наготовити акти, що я і зроблю.

Мотря заспокоїлася, але за хвилину стала знову питати:

— Тільки всього? Не таїш ти що переді мною?

— Як на сповіді кажу, яка ж бо ти!

— Хочу все знати, все, все, — розумієш? Не хочу бути куклою до забави, дитиною, перед котрою закривають правду: підросте — довідається. Коли я дружина тобі, так нічого не скривай переді мною. Не бійся, я сильна, не вгнуся. Кажи!

— Нічого незвичайного не привіз цей сотник. Вір мені.

— А що розказує про Київ, про гетьмана, про діло?

— Багато.

— Хочу почути. Мушу!

— Підожди. Він ще нині не їде. Завтра запрошу його до себе, розкаже. А нині ти хора, — спічни!

— Не можу. Це недуга не тіла, а душі. Ти знаєш: душа спокою не має.

— Оповідання ще гірш збентежать тебе.

— Збентежать і заспокоять. Знаю свою вдачу. Поклич його. Ось бачиш, я вже здорова, сильна, — поклич.

Чуйкевич не міг відмовити. Згодився і післав за сотником чуру.

— Кажи, що просимо пана сотника до себе на вечерю.

Чуйкевич пішов перебиратися, щоб гідно привітати гостя. Вернувши до світлиці, здивувався. Побачив Мотрю відсвіженою і причепуреною. "Яка сила волі у тієї жінки, — погадав собі. — Такий удар перебула й не зломилася. Цікавість до справи тримає її".

Мотря прибирала в світлиці. Стара мебель творила гарний контраст до її молодечої появи.

— Мотре, невже ж у нас прислуги нема?

— Не можу всидіти без діла. Тривожуся, сама не знаю чого.

— Лиши тривогу мені, я мужчина. Найгірше вже поза нами.

— Хто знає, Іване, — відповіла, сідаючи в старосвітський фотель, — не раз здається, що гірше, як є, вже й бути не може, а поживеш, і побачиш, що ні. Бездонний ящик Пандори. Невже ж ми знаємо, який дарунок готує нам доля?

— Як поганий, то не приймемо. Хай ворогам нашим підносить.

— Доля не питається нас, — що хоче, те й дає.

— Поборемо злу долю і заживемо щасливо. Говорив зі щирої душі, бажаючи не так собі, як своїй дружині тихого, безтурботного щастя.

— Дай Боже, — відповіла Мотря. — Ось і наш гість. Чуйкевич вибіг назустріч.

— Мир дому сему і всім живущим в нем, — промовив гість, переступаючи поріг. Перехрестився до образів, а побачивши хазяйку, відрекомендував себе і поклонився в пояс. — Гарною дружиною поблагословив вашу милість Господь, — повернувся до господаря дому. — Їй-Богу, ненаглядна краса. Тільки стій і дивися, забуваючи про шаблю, війну і про всякія другія околичности. (Гетьманський післанець старався актовою мовою говорити).

Мотря подала йому руку. Обтер хустиною вус і поцілував грімко.

— І солодка ж яка! Їй-Богу, як марципан.

— Пан сотник компліменти любить, — завважила Мотря.

— Люблю, чого мені Бог не зводив дати.

— Нежонатий?

— Парубком залишуся до смерті.

— Не вподобалась жадна?

— Була одна, і тую Бог до себе покликав. А другої не хочу.

— Вірний.

— Добрий козак вірний Богові, гетьманові, шаблі і дружині. Зломиш одному віру, —

як же вірити тобі?

— Знає гетьман, кого посилати.

— Хай Бог милує його милість пана гетьмана! — відповів сотник.

— Розгостіться, будь ласка! — просила його Мотря. Чурі казала прийняти шаблю і шапку. — Сідайте та розказуйте що в Києві чувати.

Гість рукою махнув.

— Розказувати багато, а слухати мало. Нічого тепер доброго не чувати.

З його широких грудей добувся голос, подібний до сопоту ковальського мішка, — сотник зітхав.

Його обличчя, що нагадувало старий, почорнілий ремінь, і ще гірше потемніло, а очі сховалися під брови.

— Сумно в Києві тепер.

— Невже ж?

— Так сумно, що, вірте мені, який я старий, а вважувався, як молодий хлопчина, що мене гетьман в Батурин посилає. Гадаю, розважу себе.

— І розважили?

— Як же не розважити, побачивши таку красу, не во гнів пану Чуйкевичеві кажучи. Боже ти мій! Пощо тієї війни? Чи не краще жити б по законам Христовим та раювати біля гарної і доброї дружини?

— Пан сотник як проповідник балака, — завважила Мотря. — Війна за волю — діло святе, і не хотіла б я, щоб мій муж із-за мене відтягався від того святого обов'язку.

— Війна за волю, — повторив, зітхаючи, сотник. — Добуваємо тієї волі і ніяк добути не годні. От і тепер. Здається, тільки простягни свою руку, і воля твоя, А чи зловиш її? Бог святий знає. Так нас тієї москалі обсіли, що обігнатися годі. Гетьманові прожитку не дають. Все якісь посли то від царя, то від Меншикова: гетьман хвилюється, та нічого не вдіє. мусить робити що йому велять. От яка тут воля!

Перейшли до столової і за вечерею балакали далше. Чара розв'язувала язик. Гість довіряв господарям, як рідним.

— Від першого серпня в Києві стоїмо. Боже ти мій, як віджив наш старий золотoverхий Київ! Козацтва, як того макового цвіту. Аж за очі бере. Самої кінниці тисяч кілька, може, шість, як не більше. Подумайте!

Очі старого козака заблистіли притаєним огнем. Мотрині зіниці розгорювалися від того огня. Оживала. Білі лиця наливалися кров'ю.

— Як вийдеш, бувало, на який майдан, як глянеш — скрізь червоні шапки, скрізь гострі списи в сонці горять, як хрести на київських церквах. Не знаю, чи коли від Богданових часів стільки війська в нашій Києві бувало. Щоб не збрехати, кінниці й пішого тисяч, може, двадцять, як не більше. Погадайте! Це ж армія, і ще яка! А гармат, а возів з муніцією, з харчами, з припасами всілякими — сила-силенна!

— І що? — питався Чуйкевич.

— І що? — повторила Мотря.

— І ніщо, — відповів сотник. — Ніщо...

Його брови підлізли вгору, уста скривилися жалісно а з грудей добулося те саме зітхання, що нагадувало сопіт ковальського мішка.

— З такою армією, можна собі гадати, вдсятеро сильніші царські полчища розіб'єш, Україну на ноги поставиш, мир подиктуєш, — ага! Ні армії, ні миру, ні волі, нічого нема.

І він руки сумно опустив по собі.

— Що ж сталося такого? — тривожно питалася Мотря.

— Що? Стривайте, зараз вам скажу.

Він випив чарку за здоровля хазяйки, обтер уста і розказував даліше:

— Ще ми не надивилися на наш святий Київ, ще не спочили з далекої дороги, як вже і посол від царя прибігає: посилай йому чотири тисячі кінниці на допомогу полковникам київському й білоцерківському, котрих раніше виряджено в Польщу для руйнування тих панів, що з королем Станіславом тримають. Помилуйте, чотири тисячі кінниці! Цар гетьмана вождем над кінницею настановляє, а чотири тисячі кінниці від нього бере. І будь тут мудрий! Кажуть, гетьман як зварений ходив, не знав, що йому робити. Перше мати розважала його, тепер ігумені Магдалини вже в живих нема, і гетьманові в нікого розради шукать. Мотря довгими віями свої зіниці прикрила.

— Післав? — спитався Чуйкевич.

— Викручувався як міг. Казав: скорше булаву покладу, як таких сил позбавлю Україну. Хто захистить її, таж мене народ проклене! А посли один за другим прибігали: "Посилай і посилай".

Сотник замовк. Його обличчя, як ремінь, стало м'якнути і морщитися, робилося подібне до шкіри. Чоло пооралося, сердився козак.

— Бог його побив би! — вихопилося з уст. — Ая! Поб'є! — сам собі доповів, усміхаючися гірко. — Коли йому швед не дасть ради, то ніхто йому нічого не зробить, проковтне нас з чобітьми.

Мотря припрошувала гостя до страви.

— Мені вже, ваша милосте, і страва не смакує, і чарка не веселить душі. Забути не можу, як тії полки з Києва відходили. Дві тисячі гадячан, що попереду в київській фортеці стояли. Не один до того Києва приріс: побратався, покумався, дівчину собі знайшов. А тепер кидай усе, що серцю твому любе, і спіши в тую Польщу, не знати за що й за яке. Хочуть пани Станіслава, хай їм буде Станіслав. Що гадячанам мішатися до панських порахунків. Так розум каже, а цар приказує друге. Дві тисячі гадячан у Польщу виступають, а за ними тисяча молодиків, що тільки свою військову службу починали. Деяким ще й вуса не засівалися, — молодики! Тих найгірше жаль. Ще вони й не викохалися, ще матері не натішилися ними, а вже — іди! Знаєте, старий я козак, всячину бачив, а того забути не можу... Ніби молодий ліс рубають... Ранок був. Літній, ясний ранок. Небо чисте, сонце тепле, жарке, а вулицями ніби хмари чорні перевалюються, відділ за відділом іде, невесело, нерадо. Що нерадо! Одного погідного обличчя я не бачив, одного ясного ока, всі, як той проклін. Навіть коні голови поспускали. Не порскають, лиш оглядаються позад себе і жалібно іржать. Звірина теж

щось розуміє.

— Не всяка, — перебив Чуйкевич, — але коні, то так.

— Кінь — товариш козацький, він усе розуміє. Я ще донині те іржання жалібно чую... Пішли... За гадячанами тисяча молодиків, ніби буря цвіт із наших садів обірвала і на чужі дороги несла. Проводжав їх весь Київ. Плачу ж було, плачу! Як на похоронах. Хоронили ми нашу надію. Пішли... Гетьман довго дивився за ними. Я недалеко від нього стояв, бачив його і вдруге таким бачити не хочу. Жаль його ломив. Робив чого робити не хотів, а мусів.

— Дуже наш гетьман подався? — спитав Чуйкевич.

— Не знаю, що вам відповісти. На око — такий, як був тому рік-два, може, й більше, але хто його частіше видає, каже, що змарнів і по ночах не спить, нервується. Важкі переживає часи. Яка відповідальність! Подумайте! Кождий з нас відповідає за себе, а він за всіх. Нелегко такий тягар на своїй совісті нести. Я козак, в політиці не розбираюся, та не хотів би я тепер у його шкурі сидіти.

— Чому ж то так? — питався Чуйкевич.

— Чому? — і сотник потер рукою чоло. — Питаєте? Ніби не знаєте самі? — Він оглянувся кругом, чи не слухає хто, а тоді присунувся ближче до Чуйкевича і шепотом почав: — Швед наближається до нас, кажуть, на Україну іде, хоче нас від Москви відірвати. Погадайте, який преважний мент. І що тут гетьманові робити, тримати з царем чи приставати до шведа?

— А на вашу гадку, що корисніше? — спитала сотника Мотря.

Сотник глянув на неї уважно і без вагання відповів:

— До шведа!

Хвилину мовчали, а тоді відітхнули всі троє, ніби їм камінь зсунувся з грудей. Зрозуміли себе.

— До шведа... Але з чим? — говорив далі сотник. — Не гадайте, що на тих трьох тисячах кінець. Цар, як вампір, щораз нової крові хоче: давай йому козаків і давай! Гетьман мусів післати на Литву до Пропойська чотири з половиною тисячі міських козаків і 1600 компанійців, а до Смоленська теж тисячу компанійців і вдвоє тільки піхоти. Зчисліть те все, знаєте, скільки вийде? Дванадцять тисяч з лишком. Погадайте, дванадцять тисяч нашого козацтва вкинуто тому молохові в зуби. З чим же залишився гетьман, з чим йому переходити до шведа? А не перейде, так і решту візьмуть, оставляючи його й Україну без усякої сили. Ось що в нас у Києві чувати! — додав, затискаючи кулак.

Чуйкевич і Мотря уважно слухали оповідання старого сотника. Відома їм була залежність гетьмана від московського царя, а все ж таки зжахнулися, почувши такі високі цифри. Україна стратила 12 тисяч війська, — навіть у великій битві мало коли так багато народу гине, це ж погром. І перед ними виринуло важке питання: з чим гетьман перейде до шведа і чи перейде він тепер? Чи краще оставатися тепер там, де його військо, себто при Петрі.

З острахом глянув Чуйкевич на свою дружину. Боявся, щоб невеселі вістки не

пошкодили її здоров'ю. Але, на своє превелике диво, завважив, що Мотря виглядає краще, ніж перед розмовою, місце втоми й обезсилення заняв новий душевний підйом, якесь нове завзяття.

— А Карло? Де тепер Карло? — питалася старого сотника.

— Кажуть, з Могилева рушає.

— Куди?

— Бог його зна.

— На Москву чи до нас?

— Невідомо нікому.

— Так воно й повинно бути. Ворогові не треба знати, куди він піде.

— Щоб тільки не відбився далеко від Левенгавпта, — завважив Чуйкевич. — У Левенгавпта великий корпус, і сам він добрий генерал. Боюсь, щоб москалі не вбилися клином поміж них. Тоді цареві не важко було б побити зразу Левенгавпта, а потім і Карла.

Замітка Чуйкевича стурбувала старого сотника. Він задумався, думала і Мотря. Душний серпневий вечір пригнічував думки. Важко було, гнітючо, як перед бурею.

Чуйкевич встав і відчинив двері. Зашелестіло виноградове листя на ґанку. Падали зорі. Сотник хрестився:

— Свят, свят, свят, Госгтодь Саваофт. Глянув на Мотрю і ніби засоромився.

— Стара звичка, ще з діточих часів. Покійна мати хрестилася, як падала зоря. Казала, що душа якась летить. У битвах тисячі душ вилітають з тіла, і не хреститься ніхто, хіба шаблею, а серед миру хрестись на вид падучої зорі.

— Змінюються люди, — інші в бою, а інші в час миру, — завважив Чуйкевич.

Сотник встав і поклонився хазяйці, дякуючи їй за вечерю.

— А за гарну розмову ще більша вам дяка.

— Це я вам повинна дякувати за вісті.

— Простіть, що кращих не привіз, лиш самі турботні.

— Не ваша вина, пане сотнику.

— Чим хата багата, тим рада, а наша Україна багата в турботи.

— Розбагатіє і в. добро, — відіззався Чуйкевич, щоб перебити сумовитий настрій. — Ще наша Козацька Мати не пропала.

— І я так кажу, — відповів сотник, — як у бій іду, а поміж добрими людьми інші гадки приходять, жаль їхнього щастя.

— Нічого не жаль для такого діла, як воля, — сказала, встаючи з крісла, Мотря. Очі її горіли, на лицях цвіли рум'янці.

Чуйкевич з острахом глянув на дружину. Боявся, щоб не було з нею нового припадку. Але Мотря говорила спокійно.

— Карло на Україну прийде, привітаємо його. Я перша вийду назустріч. Не з гарним словом, а з ділом. Забрав цар наших козаків, тепер на жінок пора. Невже ж жінки безсилі? Не всяка з нас любить веретеном крутити, деякій руці любіший меч.

НА КВАТИРИ

Листки облітали з дерев, птахи відлітали до теплих країв, бабське літо буяло над стернею. У воздуху дрижала безліч струн. Незримі руки грали на них, — пісню осінньої задуми, вічну пам'ять буйному процвітання. Наближалася осінь. "Знов піchnуться дощі, болота, ломання костей, біль зубів. Гармати грузнутимуть по осі, мука для коней і мука для людей. Підводи тягнуться довгим шнуром: "А гей! а гей!" Виснажена коняка паде, відтяли посторонки, ззаду назирають вози. Переїхали — один, другий, десятий. З конини нема сліду. Поторощені кості хрупотять, як сухе гілляччя на нев'їждженій дорозі. Дощ за обшивку паде, все мокре, ослизле, скучне... З землі повстав еси і в землю перетворишся, — болото. Панта рей".

Гетьман пільною доріжкою їде. Перед ним гайок. За ним село і селянська хата, в котрій від кількох днів має свою квартиру.

Звичайна, навіть не багацька хата. В дворах стає. Пограбовані, скрізь кров.

"Скрізь кров, трупи, кривда, — гидко. Чоловік — звір". Пригадав собі свій останній постій. Двір нічого собі. Ніби пани від'їхали кудись. Тільки двері розбиті, а в світлицях потрощена мебель, побиті дзеркала і скло. В одній — ні, ні! Війна погана річ! Її не виправдує ніщо. Хто починає війну, ступає Каїновими слідами. В одній кімнаті лежав дідич, дідичка і діти. Помордовані, на купі, як падлина, вивезена за село, під Аіс. Під вікном вив пес. Він один плакав за ними. Донька горілиць лежала. Великі сині очі кликали о помсту до неба...

Гетьман хоче забути ті очі. Він вийшов перейти, втік перед війною, біжить у гайок, щоб забути військо, прикази, тривогу. З природою хоче побути сам на сам. "А невже ж у природі мир? В природі вічний бій за корм, за право до життя. Звір звіра жере, рослина соки з рослини висисає, скрізь боротьба, насила, кривда. Весь світ одна гидь!"

Шуліка стрілою з неба на землю упав. "Певно, миш зловив, поживиться. Закон життя. Сильніший слабшого нівечить, треба бути сильнішим". Прискорює ходи, втікає перед власними гадками. Не пустимо тебе, не втечеш! Ти не безвинний, на приказ твій люди людей мордують!

"Хочу завести лад, щоб мир по війні настав".

"Дуриш себе, миру не буде тут ніколи. Це край могил. Зі старих могил нові виростають, як діти з батьків. Це степ!"

"Хочу степ перетворити в поля, в хутори, в міста. Хочу людям людські закони дати, мир і добро".

"Дуриш себе! Панувати хочеш, приказувати, стояти наверху, бо насподі важко. Не втікай перед нами, не пустимо тебе!"

"Геть!"

Стає і озирається позад себе. Бабське літо снується над полями. Повітря дрижить, міниться, як розтоплений опаль.

На виднокрузі дими. Села горять. Гуляють гільтаї. Хто їх прибере до рук і де є та моральна підстава, щоб уговкати їх? Цар палить цілі великі простори, проганяє людей, робить перед ворогом пустиню. Злі люди те саме потрапляють. Зло заразливе, як

хороба.

Сімнадцять віків лицемірства, облуди. Говорять одно, а роблять друге, слова гарні, а вчинки погані. Каїнові нащадки.

Дійшов до лісу, — сів.

Сам-один. За поясом пістоль. Тільки оборони. Добре так. Наскучили варти, шпиги, охорона. Хоче свobodно дихнути. Не віднині. Не годе. Все слухай когось. Слухай, що Меншиков скаже! Меншиков, воєвода, бояри, цар... Ось яка воля в гетьмана України!

Кинути те все: маєтки, почесні, булаву — і йти до якогось скита, до пустельника, що між камінням ютиться. Збирати гриби, носити зимну воду з джерельця в лісовому проваллі і дождати смерті. На світ дивитися, як на пекло. Всі чортові служать, свідомо чи ні, але служать.

Пригадав собі череп людський, що стрів раз у садку біля якогось двора, в котрім на квартирі стояв. Череп був сухий, білий, з білими, здоровими зубами. В ньому шерщені гніздо собі звили. Мід зносили до нього. Шерщені людські в черепах ближніх своїх насолоду для себе збирають...

"Дуриш себе, що пекло в рай перетвориш, з чортів ангелів поробиш. Люди лиш силі коряться. Сила — їх Бог. Боги старинних народів силою сильні були. Не доросли ми, щоб слухати моральної сили. Любо, милосердя, правда... Що таке правда? Що для кого корисне, те його правда. Петрова правда — береги морські в свої руки дістати, розбити пороги Дніпрові, пшеницю українську до Москви везти, їсти, пити, веселитися, колесувати, живцем шкуру драти, жарити тих, що не слухають його. Що кому вигідне, те для нього й правда. Гидко!" В селі клекотить, як у казані вариться. Мешканці втікли, а ті, що залишилися, по городах ютяться. Село, як муравлисько, в котре свавільний хлопець патик уткнув. Знівечив муравлину працю. Люди з діда-прадіда працювали, будували хати, управляли поля, плекали худобу. Прийшла війна і змарнувала те все. Насміялася над їх працею, над усім, що вони вважали важним і корисним. Війна — це глум над людським життям. Безліч змарнованих сподівань, безпощадне нівечення безцінних цінностей життя, варварство. Наскучило дивитися на згарища, на руїну, на трупи. Торчать димарі, тліють недопалені сволоки й балки, з-поміж них кості людські визирають, недосмалені кістки. Діти з порозбиваними головами, як неопірені горобці, пустими хлопцями виверчені з гнізда і кинуті на стежку. Пощо воно? Нащо? Кому того треба? Людям чи людодом, апокаліптичним бестіям, що родяться в царських кублах? Петрові хочеться війни, хочеться нової держави, нової слави, — для себе і для своїх нащадків від помийниці якоїсь, від жінки з товстелезним лоном. Правий син противиться неправому батьківському ділу. А ти, гетьмане України, будь знаряддям тупим і послухним у руках царя-антихриста. Ні, ні! Досить того, досить, — аж забагато. Скінчити раз з руїною тією. Добути всіх сил, щоб побороти зло. З Москвою не договоришся до нічого. Вона Азія. Не по дорозі нам з ними. Або ми, або вони, миру між нами бути не може. Інша кров, інші вдачі, інші світогляди, не погодиш води з огнем ніколи. Добути останніх сил, покористуватися доброю нагодою і порвати цей дідьчий ланцюг, що прикріпив наш віз до московської теліги. Нині ще час, завтра може бути

запізно. Нині вони Азія, завтра від Європи переймуть те, що їм потрібно, щоб поневолити Європу...

Осінній краєвид холодом повіяв на душу. Сумнів з імлою летів. "А якщо переможе цар?"

Так тоді останеться спомин боротьби, свідомість протесту, зерно, котре не пропадає ніколи. Боронитися, визволятися, прібувати. Найгірше — безмовне терпіння, згода на зло, безтямна біготня на одному місці, як бігали батьки під свист чужого батога. І чому мала б не вдатися ця спроба? Карло геніальний вожд, військо його вишколене, загартоване в боях, культурне. Петро щобиш учиться від Карла. От і тепер, недавно тому, дня 29 августа Карло побив Петра біля місточка Доброго. Сам цар брав участь у бою. Перевага сил була, як звичайно, по московському боці, а перемога осталася по шведським. Петро втікав, Карло пішов за ним, ще одна сутичка — і ще одна шведська перемога. Побіджує геній, лицарське завзяття, воєнний досвід. Чого ж сумніватися тоді?..

Дими стелилися кругом. Здавалося, півсвіта горіло. Суєтилося село, гуло. Майдан, вулиці, подвір'я, вкриті людьми, кінями, возами, вози і люди здовж шляхів, аж по виднокруг. Кишить. Злюща рука розкрила муравлині купини. От так собі на глум. Глум заправляє людством. Безглузді примхи глумливої долі — це історія наша. Нічого робить. Кінчаймо, що почали.

Вітер вічну пам'ять буйному процвітання співає. А недавно була весна. Співали солов'ї, маєві ночі сп'янювали тебе.

Пригадав собі пажу, в оксамитовому вбранні, в білих панчішках, в лякерових мештах, гарного, як на портретах Ван Дейка. Королівський двір, вродливі пані, брабантські кружева, як зі слонової кістки вирізьблені рамена і плечі. "Хлопчику гарний. Еросе подільський, вийди на річку, як зорі затліють, — люблю тебе!" ... "Венус Мільоська. на сармацькій Олімпі приказ твій — щастя моє..." Які пахучі ті рамена, білі, кружево — невід, зловишся, ой, так! Тікай! Ось незаховстаний кінь, гони! Вовки мчать за тобою. Втікай, бо розідруть! Таволга по спині б'є, боляче ноги ранить, кров капає на трави — втікай! Який безграничний цей степ, який червоний місяць, як опир, як млинореє коло, в млині, де мелють людей на історичну муку. Чортівський млин... Скучно тобі? Замало жіночої краси, дівочої ласки, хочеш сили і слави? Прібуй, може, доскочиш їх... Дорошенко, Самійлович, — булава... Яка важка і яка непевна! Переміни булаву на скиптр, чаплине перо на княжий вінець... Переміню...

Життя летіло, як незаховстаний кінь. Щораз нові задуми, видава, мрії. Ловив, прибирав у руки, мрію перетворював у дійсність. Не те, не те. Не те, що душу може заспокоїти вовік. Вперед, вперед, неспокійна душе! Перед, тобою найвищий шпиль, найнебезпечніший момент. Побідиш або згинеш. — третього нема. Побідиш — ім'я твоє громом покотиться по світі, мільони уст благословити його будуть, згинеш — так що? Хіба не гине все: квітки, звірі, хіба зорі не злітають з неба, острови не западають в море? Вперед, вперед, неспокійна душе!

Довго скривав ти свій намір, навіть перед близькими собі. Довго ростив ти його у собі, як дитину в матірньому лоні. Пора пустити його в світ, хай бореться за своє

існування, згине або житиме — здоровий і дужий. Настав рішучий мент. Вперед, вперед, бо вороття немає!

Твій кінь над прірвою стоїть. Скачи!.. Ворог тенетами обставив тебе. рви їх, рви! Щоднини послы від царя летять, від Меншикова і кличуть тебе, щоб ішов до них, з останками твого вірного війська, з рештою старшин, битися вкупі за царя і його державу на загибіль власного народу, на посоромлення імені твого.

Невже ж ти послухаєш їх, підеш, шию свою в чуже ярмо всунеш, занапастиш себе?.. Ніколи! Життя і смерть, *terrium ncu darur*...

Якийсь їздець скаче з села. Стає, розпитує людей, вертається і знову жене. Чи не шукає його?.. Тікати в ліс! Щоб дальше від людей. До скиту якогось, до пустельника, оброслого волоссям в неவிправленій шкурі на хребті. Збирати ягоди і гриби, носити воду з зимного джерела і дожидати смерті.

Ні, ні! Тривай! Не до того сотворив тебе Господь! Підемо...

Встає. Їздець завважив його, кінь полями скаче, вітер піну відриває з вудил, земля дудонить.

Хто це такий? Кендзеровський? Чому якраз він? Чому не котрийсь із старшин? Мабуть, щось секретного везе, щось важного.

Прискакав, а побачивши гетьмана, спинив нагло коня, аж цей задніми ногами в землю зарився, зіскочив, шапку з голови зняв:

— Милосте ваша!

— Що такого?

— Король Карло, шведи... — Кендзеровський грудьми робив, віддиху йому бракувало.

— Кажи ж бо раз!

— Шведи... на Україну... увійшли...

— Ти з ума збився. Подумай, що говориш. Король шведський на Смоленськ пішов. Що тобі до голови прийшло турбувати мене такими бабськими сплітками.

— Ваша милість, це не сплітки, це правда. Певні люди доносять. Король Карло з усіма потугами своїми в гетьманщину ввійшов, над річкою Іпutoю отаборився, сам він в Сурожському повіті у Дрокові в головній своїй квартирі стоїть. Люди звідтам втікають. Чимало їх. Всі те саме говорять. Видно, не брешуть.

Кендзеровський дивувався, що гетьман тую вістку так спокійно прийняв. Гетьман завважив це і замахав руками.

— Ще тільки того мені треба. Чорт його несе... А що табор?

— Хвилюється, милосте ваша. Ворог в нашім краю.

— Дурні. Мало то ворогів було на Україні. А старшини?

— Старшини вашої милості шукають. Теж турбуються, і дуже.

— Підемо.

— Ваша милосте, — кінь! — і він підставив стрем'я.

— Не треба. Піду. Не можу хвилини побути сам на сам Скрізь Знайдете мене.

— Я гадав, — діло важне.

— Мало то важного на світі.

Кендзеровський замовк.

Гетьман думає. Не треба перебивати йому.

На полеву доріжку вийшли. Гетьман напереді, Кендзе ровський кілька кроків за ним, коня веде. Кінь порскає, — мабуть, дорогу чує. — "Здоров!"...

Табор гуде.

— Швед у Гетьманщину ввійшов.

— Де старшини? Де гетьман?

— Давайте їх тут!

— Поховалися. Воловодять нами. А ворог в краю.

— Гетьман полки цареві запродав. Жмінку біля себе лишив, як на глум.

— Нас продають!

— До шведа ходім!

— Швед добре платить, москаля побиває.

— Швед лютер, тримаймо з православним царем.

— Де старшини, де гетьман? Давайте їх тут!

— Втікли, лишили нас, продають християнський народ. Побачивши гетьмана, мовкнуть і розступаються. Здоровлять. Гетьман вклонюється, — вважливе, надто вважливе. Розуміють ту згідливу вважливість. Злобну усмішку бачать на гетьманових устах.

— Маєте діло до мене? Мовчать. Руки пускають по собі.

— Маєте діло? Кажіть! Я тут. Слухаю вас. Не відповідає ніхто.

— Ми? Ні.

Раменами здвигають. Гетьман далі йде.

— Кашу без сала варять.

— Сало з табору вивозять.

— Я сам бачив учорашньої ночі. Два навантажені вози поїхали в город.

— За горілку, як за ліки, плати.

— Але службу робити треба.

— Маєтки на нашій кривді збивають.

— Нашому братові нігде правди нема — ні в хаті, ні в поході.

— Кидаймо табор!

Гетьман стає. Гурт розбігається. Крикуни ховаються між возами, як миші, побачивши kota.

— Брешете з-поза плота?..

Не знають, що відповісти. Не сподівалися, що гетьман надійде. Без почоту, без ніяких знаків, як звичайний старшина.

— Гетьман не втік. Гетьман тугі

— Де?

— Ось, бачиш, до кватири простує. За ним канцелярист коня веде.

— Потривожили нас.

— Ти ж сам казав, що старшини з гетьманом утікли.

— Я? Брешеш...

До сутичок доходить.

На майдані товпа. Посередині кількох їздців, коні заїжджені, люди заболочені, трудні. Видно, здалеку причвалали.

— Кажеш, генерал Інфлянт Стародуб зайняв? На власні очі бачив. А шведи?

— Спізналися. Полковник Скоропадський підіслав селянина. "Веди нас, — приказують шведи, — до Стародуба найкоротишим шляхом, а ні — то смерть" "Поведу, — каже селянин, — як найкоротше знаю".

— І повів?

— Повів, але кругом. Заки шведи до Стародуба дійшли, Інфлянт у городі сидів.

— Та й хитрий Скоропад.

— Всі вони хитрі, лиш не там, де треба.

— А шведи що?

Втікачі розказують про шведів. Хвалять. Кажуть, що шведське військо ніякої кривди не робить, не грабує, за харчі добре платить, дзвінким грошем, золотом і сріблом. Гроші давні, передвоєнні, не так, як цар.

— А цар?

— Цар людей, як мітлою, мете. Села, хутори, пасіки, навіть церкви — усе в Стародубщині попалене.

— Навіть церкви, щоб люди туди добра свого не заховували.

— А люди що?

— З життям утікають, як ми. Хто не втече, цей зрадник.

— Зрадник?

— Кажуть, що зраджує царя, що на шведів чекав, щоб йому показувати позиції московські. Московське військо, що в Стародубщину нібито для оборони краю прийшло, палить, грабує, мешканців убиває або до роботи в фортецях жене, — щосильніших. З жінками як звичайно робить, дітей вбиває, щоб не заважали, старих, щоб не псували хліба. Пекло там.

— Пекло скрізь.

— Але там гірше, як де. Товпа росте.

Гетьман на майдан увійшов. Товпа розступилася, гамір утих. До їздців підступив.

Ті, побачивши його, позіскакували з коней і поскидали шапки, — чекають.

— Із Стародуба?

— Так, милосте ваша.

— Перед ворогом утекли? — питає різко. Розуміють цей тон. До колін припадають йому.

— Прощення милості вашої просимо. Супліки від полків своїх привезли.

— Супліки? Тепер? Тепер на бій пора, не жалоби.

— Товариші післали нас, не наша вина. Добувають зашиті в шапках папери й подають. Гетьман дивиться на них і приймає жалоби.

— Яка в Стародубі залога?

— Чотири баталіони й чотириста драгунів.

— Мало вам було? Чому не пристали до них?

— Невмоготу, милосте ваша, невмоготу. Москалі винищують народ. У супліках списане все як слід.

— Прочитаю, — але мушу вам сказати, що нічого доброго не ждять. Це ж непослух. Ви не сповнили приказу. У війську послух мусить бути. Геть!

Рукою показав на канцелярії військові.

Віддали коней, самі зі спущеними головами поплелися туди, заболочені, виснажені, на волокит схожі більше, ніж на козаків.

Товпа розходилася.

— Гетьман гнівний.

— Не мине їх кара.

— Карати не будуть. Це ж посли, від полків. Полки їх із супліками до гетьмана післали. Послів карати не годиться.

— Не покарають.

— Ні, ні... Але ж гетьман гнівний!

— Розсердився, що швед у Гетьманщину ввійшов, не спитавшись його. А може, й питався...

— Тю, дурний! Питався вовк, чи можна у кошару лізти.

— Також! Чув, що не шведи, а москалі шарпають наших, як вовки.

— Правда...

НАРАДА

Наліво велика хата, направо через стіни світлиця. В хаті гетьманська приватна канцелярія, в світлиці гетьман живе.

Хата повна старшин: Орлик, Ломиковський, Апостол і другі. Балакають.

— Я казав, — кричить Ломиковський, — що треба Карла о протекцію просити. Тепер що? Апостол бере його за руку.

— Я все казав, що обозного слухати треба, бо він усі розуми поїв.

Ломиковський злісно відтручує його від себе.

— Миргородському полковникові ж'арти не в голові. Добре дуріти, коли приступає. Зеленський заспокоює їх:

Тихо вже, тихо. Радьмо, що робити.

— До чого придасться наша рада, коли гетьман не слухає нікого.

— Своїм розумом робить, нас за дурнів тримає, — зітхає Ломиковський.

Орлик над паперами сидить. Ніби нічого не чує. Його спокій нервує їх.

— Пан генеральний писар нічого собі до серця не бере.

— Панове, знаєте, яке моє діло.

— Мало знати, треба щось робити. Виговський батькові Богданові не одно наустив.

— Бо це Виговський, а я тільки Орлик. Горленко спльовує.

— Кажіть що хочете, а так не повинно бути. Ми якісь полковники, відповідаємо за

своїх людей Гетьманові слід числитися з нами. Він зволікає, — cunctaror [39], не знати чого жде, а тут земля під ногами горить. Карло в стародубському полку. Поки нам ждять? Діждемося до того, що забере нас у полон. От що!

Ломиковський зривається на рівні ноги.

— Нам треба нині побалакати з гетьманом на розум. Так даліше годі. Москалі останні сили забирають від нас. З чим ми перейдемо до Карла? Він висміє нас. Гетьман в піжмурки грається з нами. За кого він нас держить? Ти, писаре, вже раз відчинив би уста.

Орлик дивиться на Ломиковського, але мовчить. Пригадує собі, як гетьман назвав його лисим дідьком. Усміхається. Це доводить Ломиковського до розпуки.

— Стерпіти не можу, як хто дурнуvато сміється.

— Орлик кидає перо. Встає. Горленко заступає йому дорогу.

— Сиди, пане писарю, сиди. Ломиковський не зі злого серця. Ми всі турбуємося небезпечними вістками. Панове, подайте собі руку! Помилуйте, — такий момент, такий важкий момент!

Орлик вертає на своє місце. Ломиковський сідає.

— Я не обиджую нікого. Знаєте, який я згідливий чоловік. Але тут і святому не стало б терпцю. Чернігівський полковник супліку пише до майора Геннінга, що людей прямо катує, його милість цар спустошує землі, нівечить наш регімент, в краю бунт, непослушенство, анархія, а гетьман розбалакує з нами, жадає писульок, каже цілувати хрест і даліше з царем тримає. До чого воно подібне, панове! Панове, до чого воно подібне?

Витягнуv руку, як проповідник, і дивиться по хаті.

— Кажіть що хочете, я нині з Іваном Степановичем балакаю на розум.

Нараз відчиняються двері і в хату вскакує молодий хорунжий:

— Ге-етман!

Ломиковський мовкне. Апостол крутить ус. Горленко витрушує файку. Всі певні, що гетьман до своєї канцелярії увійде. Встають і дивляться на двері. Але двері як зачинилися за молодим хорунжим, так зачинені стоять.

Гетьман до своєї світлиці пішов. Не казав нікого пускати, засунув засув, ще й заціпку заткнуv. На дубовий ослін паде. Рукою очі закриває. Лежить.

Не думати про ніщо, відпочити хвилину. Вів же не сталь. Такий вік. Стільки праці за ним. Спокою, хоч хвилину спокою! Нехай валиться світі Стільки літ, стільки турботних літ...

Силується, щоб не думати про ніщо.

Кров у висках грає, свище, шумить.

Хоч годину, хоч годинку малу, забути про все! Хто другий стільки працював, що він?..

Чорні кружільця вертяться по світлиці, сволки нависають, гнітять.

Страшно, коли перетлілі сволки валяться, торощать усе, і мебель, людей. Була хата, люди будували її, прибирали, щоб було гарно, вигідно, любо, а тепер, диви, ноги

людські торчать, хочуть добути, знятися, встати. Годі!.. Страшно, коли валиться дім...

Не думати, не думати про це!

Весь свій мужеський вік він хату будував, щоб у ній народові було вигідно й гарно. Ніхто не знає, як важко будувати хату-державу. Все хтось псує, підважує основи, вітри зривають дах, громи б'ють. (У високі будівлі звичайно громи б'ють). Гасив пожар, зводив зруб, ось-ось і хата готова. Почеплять віху на даху, закосичать квітками і стяжками, освятять. Аж нараз — зруб хитається, тріщить...

Неправда, брехня! Це чорт підшптує таке, щоб відтягнути від діла. Будівля стоїть, сволоки не вгинаються, зруб не тріщить, ні!

Не думати, не думати про це!

За вікнами шумить. Ніби це не хата, а корабель, — серед моря. в час бурі. Хвилі знімаються високо, корабель тріщить. бо він ще невикінчений. Буря заскочила його, пір-вала, понесла...

Забути, забути про все!

Вікна малі, а шуму так багато. Реве товпа. Наслухався того реву, аж уха пухли. Важко догодити всім. Неможливо. Навіть не старайся. Усе одно — закричать тебе, засиплять підозрами, поб'ють словами, як камінням... Так провідникам платять.

Забуття і прощення їм! Забуття!..

Важкий провідників талан, а ще провідників недержавного народу. Хто спочуває, хто розуміє тебе? Де співробітники щирі й нелукаві? Всякий глядить, щоб ти спотикнувся, яму гребе, кидає на шлях каменюччя. Пади! Чому це ти маєш до мети дійти, а не я? Пускай мене!.. Так двадцять літ...

Забути! Провідник мусить забути про все, забути, що він чоловік. Треба бути зимним, невблаганним, жорстоким, щоб до цілі вести. Треба не бачити нічого, крім мети. і чим більша вона, тим більша тінь від неї паде. Велика, чорна тінь, в котрій губиш себе, серце, чуття, усе, що було любе тобі. Страшна тая тінь... Самійлович, Петрик, Палій. Палію, лицарю неугнаний, як жаль тебе! У снігах коротаєш свій вік. Прости... Ти діло своє добре робив, прийшла пора, треба було усунути тебе, бо стояв на заваді до великої цілі. Важкий провідників талан, треба бути злим. незрозумілим для багатьох, не любленим товпою, самотнім. Доки жила мати, розуміла мене. Багато болу на серце своє брала, багато переймали жури. Покинула мене...

Хтось постукав у двері. Гетьман долоні від очей відняв. Так стукала мати, відвідуючи його. Наслухує... Ні... Причудлося. Чи одно причувається тепер. В тім шумі всякі голоси чути. Навіть Мотрі. О!.. Як на гарфі грає, ніби позасвітний спів, с другого берега співа. Велика ціль розлучила їх, упала довга, чорна тінь. Вона остання розуміла його, — як ніхто. Була йому всім, — гарна, добра, розумна, спосібна відчувати кожне дрожання душі, як ніхто. І розлучила їх одна велика ціль, рівно дорога для нього і для неї. Не зв'язала, а розлучила їх. І тепер він сам. Сам зі своїм задумом останнім. Для нього посвятив усе. Невже ж не довершить його?.. Мусить! Чуєш, товпо, чуєте, ви, старшини, що радите через стіну, — мусить!

Недаром посвятив стільки літ, витратив стільки сил, позбавив себе найбільшою

радості в світі, — мусить. Чуєш, ти, там, що полчища свої посилаєш на смерть, гадаючи, що нема сильнішого й мудрішого від тебе! Не сподівайся гетьмана Мазепу запрягти до теліги своєї, — він має свою ціль, для котрої посвятив усе, не покине її...

Хто ж це стукає у двері другий раз? Мабуть, Орлик. Хай підіжде. Гетьман відпочити мусить. Трудний. Дивно, що не розуміють того. Люди смішні, його своєю мірою мірять. Поскакали б раз усіми шляхами думок, котрими він пробігає десять разів у день, бачили б який це труд. Куди там їм?

Гетьман сідає на ослоні. Кожда кістка болить, кожний волосок, нерви, як натягнені струни. Почуває себе як звір, обскочений хортами. Цар не дає спокою. До нього йди. Л Кінницю провадь. Треба тебе, щоб бачило військо, що ти кріпко з царем держиш. Ха-ха-ха! Так кріпко, як цар з нами. Гадає, що старий Мазепа, свій розум виснажив, можна піддурити його... А старшини? Ті, як хлопчики нетерплячі. Забаглося їм шведа. Гадають, Америку відкрили. Підождіть. Я думаю за вас. На те мене Господь на мойому місці поставив. Від Бога вдасть...

Третій раз хтось постукав у двері. Гетьман встав. Як же ті крижі болять... Відчинив двері.

— Увійди!.. Орлик.

— З чим приходиш, Пилипе?

— Ваша милість спочили?

— Трохи. Решта в гробі. Орлик мовчить.

— Що скажеш?

— Старшини...

— Хотуть балакати зі мною. Поклич їх тут. Стрівай! Хто там є?

— Апостол, Ломиковський, Горленко.

— Хай увійдуть!

— Панове, бентежитесь, що швед у Гетьманщину ввійшов? Знаю, знаю. І те знаю, що Інфлянт у Стародубі, і де Кардова квартира знаю. І багато дечого ще.

Обезоружив старшин. Не знають, що казати. Ломиковський чортом глядить. Гетьман усміхається глумливо.

— Цар чи там Меншиков, народ у Стародубському полку з сіл, городів, хуторів, млинів, навіть з церков проганяє, — правда?

— Правда, милосте ваша.

— І ви турбуєтеся?

— Як же не турбуватися?

— Гніваєтеся на мене, на регіментаря вашого, що я ще тут.

— Не гніваємося, а журимося, милосте ваша, — перебиває Ломиковський.

— Гадаєте, Мазепа збожеволів.

— Того ми ніяк не гадаємо.

— Гадаєте. Знаю. Не від Орлика, бо він не мав часу мені сказати, знаю, бо знаю вас, як свою кишеню.

— Дивиться на старшин. Ті спускають очі. Гетьман бере Ломиковського за гузик,

приневолює голову піднести вгору.

— Знаєте, що я вам скажу?

Чекають.

— Коли ви віри не маєте до мене, не покладаєтеся на мій розум і досвід, так я собі Орлика беру і їду геть. А ви робіть що хочете з собою. От що! Перестрашив їх, як дітей.

— Знаєте, до чого те все провадить?

Мовчать.

— Бачили тих козаків, що супліки від своїх полків привезли?

Притакують.

— Далеко ми такою дорогою не зайдемо, — правда?

В регіменті мусить бути лад, послух мусить бути. Раз я післав якусь частину — мусить іти. Інакше — годі. Як послуху нема, то не буде й волі. Не захочуймо, до чого неспосібні. Слухаймо московського кнута і — пропадаймо. Гетьман видимо хвилювався. Сів на ослін, рукою по столі тарабанив.

— Скажіть самі, що мені тепер з тими людьми робити? — Дивився на них.

Апостол відкашельнув.

— Послами від полків прийшли, послів не карають.

— Посли вони чи козаки мої? Ось як ви розумієте діло. Та не про них річ. А про ті сотні з полків, Миргородського, Лубенського і Прилуцького, що я їх генералові Інфлянтові на підмогу післав, а вони до втікачів пристали і разом з ними вертають, супліки до мене вперед посилаючи? Супліканти!.. Як мені такі частини назад до армій приймати? Вони ж приказу не сповнили? Добре, якщо ми не підемо з царем, — додав тихіше, — а коли б не те? Що сказав би цар? Без суду голови постинав би. От до чого доводить така поведінка, як ваша! Петра слухають, Карла слухають, а Мазепи слухати не треба, бо він не цар і не король, а тільки гетьман. Я таким гетьманом не буду.

— Замовк на деяку хвилину. Ніхто не перебивав, говорив далше.

— Я вам сказав, може, більше, ніж треба було, а вам ще мало. Палець подай, тягнете за руку. Чого вам ще? Кажіть!

Мовчали...

— Кажіть же бо!

Не відзивався ніхто. Гетьман встав. Став серед світлиці, в колі старшин. Шепотом говорив до них.

— Я вже вам подав пункти того договору, що стане між нами і королем шведським. Його вже, мабуть, вистилізував граф Піпер, може, хочете знати, до чого добалакався я зі Станіславом? Будь ласка. І того не затаю перед вами.

Гетьман добув з похідної скрині, що під його ліжком стояла, універсал короля Станіслава:

— Прочитай їм, Пилипе!

Орлик прочитав, старшини заспокоїлися.

— Що ж, продає вас гетьман полякам? Нехтує православну віру, завадить унію, народ шляхті в хлопці перестає?

— Дякуючи Богові, — ні, — відповів Апостол.

— Як же гадаєте? Довіряти Мазепі чи ні?

— Кому ж довіряти, як не милості вашій?

Дякували і хвалили його великий політичний хист.

— Коли так, то чого ж ви тоді бентежитесь, панове?

— Журимося, як би нам скорше зійтися зі шведом на кордоні і не пустити московського війська на Україну.

— Лишіть журу мені. Або я вас проваджу, або шукайте собі другого вождя.

Попри вікно майнула чорна тінь. Їздець...

— Післанець якийсь.

— Так пізно.

— Може, від царя...

Прощали гетьмана і переходили до канцелярії. Не спішається спати. Що тепер сон? Тривога така, що Господи! Помилуйте! Король Карло в Гетьманщину ввійшов, а гетьман не спішиться назустріч.

Гетьман позіхає. "Які скучні, крім одного Орлика. Так він ще молодий. На кого ж оставлю це велике діло, якщо Господь покличе мене на суд?"

Гетьманові робиться страшно. "Забуває про чорну тінь, що пересунулася попри вікно. "Не піддаватися старості і втомі. Витривати на позиції аж до кінця. Не здавати її".

Покликав Кендзеровського.

— Хто там такий?

— Царський післанець з письмом.

— Постели мені. Спати хочу. Нездужаю.

Кендзеровський стелить і помагає роздягатися Мазепі.

— Що за чоловік цей післанець, — не знаєш?

— Молодий боярин, драгунський старшина. Чи впустити? .

— Хай підожде до завтра. Гетьман спить. Не велів себе будити.

— Це посол від царя.

— Хай буде і від двох. Гетьман недужий. Зрозумів?

ЦАРСЬКИЙ ЛИСТ

Блідий осінній ранок. Сонце не спішиться на небо. Нецікаво йому. Поля пусті. Чого не забрали люди, це столочили коні й вози. Кругом толока. Куди не глянь — дорога. Скрізь сліди коліс і кінських підков. Тут здохлий кінь, там лежить людський труп. Не позапрятували ще. Будиться осінній день і позіхає. Нецікава земля.

Гетьман подзвонив. Увійшов Кендзеровський.

— Підніми занавіску. Яка погода?

— Мрачно. Заслотиться, мабуть.

— Післанець де?

— На квартирі.

— В кого?

— В генерального писаря. Покликати?

— Ще час. Подай мені води.

Гетьман миється і снідає.

— Що в таборі нового?

— Як звичайно.

— Бешкетів не було?

— Дрібні. З утікачами біда. Тисячі їх напливають.

— Зі стародубського полку?

— Так, ваша милосте.

— Що кажуть?

— Шведів хвалять, нарікають на Москву.

— Стара пісня. А більше?

— Шведські прокламації показують.

— Та-ак? Які ж вони?

— Гарні. Нашою мовою, всякому зрозумілі. Шведський генерал Лягеркрон заспокоює наш народ. Обіцяє не робити кривди. Пише, щоб бургомістер з лавниками вийшов до нього зі Стародуба на розмову. Обіцяє платити за все дзвінким грошем.

— Цікаво. Поклич післанця.

Входить молодий ротмістр, б'є чолом і подає письмо. Гетьман лежить. Голова перев'язана мокрим платком, рука дрижить. Біля нього Орлик.

— Прочитай, Пилипе, письмо. Не поспішаючись читай... Голова мене болить... Лікар де?.. Чому ще не прийшов? — гетьман хвилюється. — Лікаря поклич!

Орлик письмо біля гетьмана на крісло кладе і виходить. Гетьман ротмістрові рукою знак дає:

— Будь ласка. Сідай!

Післанець вибачається, щопиш за першим разом сідає на краєчку крісла біля вікна.

Приходить хірург. Змінює мокрий платок, прикладає щось до боку. Не вгодив. Гетьман нервується.

— Геть!

Царський післанець уважно кожде слово, кожний рух нотує собі в тямці.

— Читай же бо, Пилипе!

Орлик розломлює велику печать і читає царське письмо.

Цар гетьмана закликає до себе негайно. Пише, що хитрий швед замість на Москву, ненадійно на Україну звернув. Гетьманові треба до царського війська з усіма своїми силами прибувати. Козацька кінниця переслідуватиме неприятеля ззаду і нападатиме на його обоз. Гетьман стане на її чолі й буде заправляти тими "дійствами".

Гетьман слухає царського листу й усміхається гірко. Йому тепер на коня?!

Царський післанець притакує головою. Він, мабуть, теж не може собі уявити Мазепи з мокрими платками і плястрами, як він сидить на коні і турбує ворога на тилах.

Орлик читає далі. Цар сповіщає гетьмана, що Шереметев і Меншиков "сь

руськимъ войскомъ находятся близь Стародуба, готовые встрѣчать идущаго въ Малороссію непріятеля".

— "Хай Бог помагає їм на добре діло. Жалую, що участі приймати не можу і, мабуть, побіди на свої очі вже не побачу. Бог не благословив... Коли б я тепер, особою моєю гетьманською оставив Україну, то вельми, опасаюсь, дабм на сіє время внутреннее между здѣшнимъ непостояннымъ народомъ не произошло возмущеніе"... Так і напиши його величеству, Пилипе... Що ж там дальше. Читай! Орлик пробігає дальші рядки, робить великі очі й підносить брови вгору.

— Чому ж ти не читаєш? Спішись. Бачиш, я хорий. Насилу слухаю. Болить.

Орлик читає "радісную вість про велику побіду царського війська біля Лісного, в кровопроливній, нічній битві при участі самого царя. Левенгавпт, найкращий шведський генерал, розгромлений, до 8 тисяч шведів полягло, до трьох тисяч Карлового війська попало в полон з пушками й хоругвами. Обоз у руках побідників. Левенгавпт з недобитками втікає, без усяких припасів, без амуніції, його переслідують побідоносні війська царські..."

Орлик складає письмо і з острахом дивиться на Мазепу. Цей лежить недвижно, як труп. Платок насунувся на очі, уста сціплені, не дише. Царський післанець встає, витягає шию в напрямі ліжка, ніби питається: "Що тепер?"

Орлик навшпиньках виходить зі світлиці і кличе післанця за собою.

— Хірурга! Скоро до гетьмана хірурга, хай негайно іде з п'явками і банками, з блюментростовою мастю! — дає прикази в сінях, а до післанця говорить: — Не дадуть чоловікові спокійно вмерти. Де йому до коня, до команди? Куди, куди! Це ж живий труп.

— Його величество не знав, що з Іваном Степановичем так погано. Доповідали, що це проходячі болі, що він так цілі роки хорує.

— Проходячі болі!.. Вмерти чоловікові не дають. От що.

— Жаль такого доброго й умного гетьмана. Доложу його величеству цареві.

НОВИЙ НАКАЗ

Сильно затривожила гетьмана Мазепу вість про царську побіду під Лісним. Вісім тисяч шведів полягло на полю бою, а майже три попалося в полон. Ось що значить хоробрий вояк. Гине, а не здається.

Тим і потішився гетьман. Не зміг зрозуміти Карла. Чому він на Левенгавпта не заждав. Були недалеко від себе, тоді як Левенгавпт стояв біля Шклова. Получитися і вдарити на москалів. Чому він того не зробив, а несподівано, не дожидаючи свого знаменитого генерала, повернув на Україну? Поверх десять тисяч втрати, а як до того додати мало що не 15 тисяч козаків, котрих гетьман приневолений був післати останніми часами цареві, так вийде втрата тисяч 25! Це вже не жарт. Це дуже змінє рахунок, — перехилює важку на бік Петра.

Розуміють це гетьманові старшини. Похнюпили носи, не налягають на нього, щоб спішився до Карла. Але зате цар кидає його туди.

Цар безнастанно настає на гетьмана Мазепу, щоб він з останками свого війська

приставав до нього.

Дивно й підозріло. Сил у гетьмана мало. І в краю його треба, бо анархія росте. Цар повинен це розуміти. А все ж таки кличе. Посол за послом іде, від нього, від Меншикова, від Шереметєва, від київського губернатора. Спокою йому не дають. Чому? Чи не хочуть дістати його в свої руки? Мабуть, що так. Особливо тепер, після того, як Улашин, з листом від Понятовського до Мазепи, попав у царські руки. Це також безголов'я. Понятовський, резидент короля Станіслава при боці Карла XII, пише до гетьмана лист і посилає його так необачно, що післанець з листом попадає в руки царя. Божевільні. Вони ж можуть згубити Мазепу. Улашина припікали огнем. Лихий зна, що він вибалакав на муках. Що б не сказав, самого листа досить. Писаний документ, не те, що доноси Кочубея. Діло куди гірше.

Гетьман стривожився дуже. Такої скрути не тямить. З усіх боків обскочили його.

Переказують, нібито цар дуже ласкавий до нього, ніби ніяким доносам і доказам не вірить і дійсно хоче бачити гетьмана біля себе, як старого досвідченого вождя й самотнього свого союзника. Але покладайся на те! Це можуть бути звичайні московські хитрощі, щоб тільки гетьмана заманити до себе.

Не піде. Ніяк не піде. Перед ним самотній шлях — до Карла. Кличе Орлика й Войнаровського до себе.

Орлик мовчаливий і сумний. Його морочить погане про-чуття. Не опускає гетьмана, бо не може. Прикував його. Бореться поміж власними міркуваннями і поміж впливом, який має на нього гетьман.

Войнаровський сліпо дядькові вірить. Знає його ум, піде ддя нього в огонь і в воду.

— Новий наказ, — і гетьман показав їм царське письмо. — Кличуть мене в головну царську квартиру.

— Не їдь! — аж крикнув Войнаровський.

— Як поїдеш, згубиш себе й Україну! — доповів Орлик. Гетьман глянув на них.

— І я так собі гадаю, — сказав. — Але як мені відпекатися від них?

Думав. А по хвилині:

— Пилипе, пиши!

Орлик приладив папір і затесав перо. Гетьман диктував.

— "Історія з Улашином, котрий нібито віз лист від Понятовського, мого брата, тепер резидента Станіслава Лещинського біля короля Карла, це звичайна лукава вигадка ворогів його величества і моїх. Таким чином гадали вони зрушити царську віру до мене й посіяти нову на Україні ворожнечу. Ніякого брата Понятовського я не мав і не маю. Що ж до приказу, щоб я кидав усе і їхав до головної квартири його величества царя. так Бог найкраще бачить, що воно неможливе. Хіба що в домовині привезуть мене туди, що, мабуть, і станеться в недалекому часі. А коли б мене Господь і підняв з того одра недуги, на котрому я тепер лежу. то й тоді їхати мені з України не порадно. Тут безладдя завелось і росте з дня на день. П'яниці і бродяги, всякий небезпечний народ Бог зна що робить по полках: Полтавському й Миргородському, і лихो це перекидається у полки: Чернігівський та Стародубський, у котрих дотепер смирно було.

Якщо я виїду до царської головної кватири, то свавольники нападуть на міста і між поспільством знайдуть собі однодумців. Полковники і полкова старшина нарікають і кажуть, що як їх поведуть у Стародубщину, так це буде остання погибель їх родинам і руїна їх добра та їх маєтків, бо тоді поспільство кинеться вбивати і грабувати людей чесних і заможних..."

— Це ти напиши їхньою мовою і їх канцелярським стилем, та ще додай, що гетьман завважує можливість скорого нападу Станіслава на Україну, до чого щоб не допустити, він просить його величество царя прислати декілька тисяч регулярного російського війська для оборони.

Скрипіло Орликове вправне перо. Гетьман глядів крізь вікно. Табор шумів. Він мав свої турботи: харчі, горілка, чоботи і білля. Турбувався малим. Великому і турбота велика. У високе дерево громи б'ють.

— Скінчив? — питає гетьман Орлика.

— Кінчаю, милосте ваша. ще лиш останній пункт.

— Остаток повинен бути кріпкий. Кінець дало хвалить.

— Кінець діло хвалить, — повторив Войнаровський, дивлячись крізь вікно. — Невже ж тії там думають про це?

— Бачив ти думаючу товпу?

— Я скінчив, ще тільки чорнило присхне, — і Орлик поклав перед гетьманом на столі гарним крученим письмом записаний лист зеленкуватого грубого паперу.

Гетьман перечитав.

— Справляти нема коли. Хай буде й так. — Поклав свій повний підпис. — Хай з Богом іде. Треба виправити зараз-таки, нині, негайно. І не будь-ким. Діло важне.

Орлик підіждав, аж присохло чорнило на гетьманському підписі, зложив лист, надписав, прибав велику печать і вийшов.

— Може, заспокою царя на деякий час, — сказав гетьман, звертаючися до свого небожа. — Надовго не заспокоїть їх ніхто.

У СМОЛЕНСЬКУ

Раннім ранком загомоніли дзвони в усіх смоленських церквах. Як на Великдень і як на пожар. Один наперед другого голосніше, сильніше, скорше. Дивно, що не порозбивалися, не повпивалися, не повихоплювалися зі своїх ярем на старинних дзвіницях, котрих основи тямили ще давні, княжі часи. Церковні брами замаєні галуззям, квітками, хоругвами. Перед церквами арки з надписами із Святого письма. Стежки посилені дніпровим піском і рінячками.

У городі Смоленську сім тріумфальних брам, з вежами й вежечками, з цибулястими куполами й баньочками, розмальованими й позолоченими, аж за очі бере.

На одній святий Юрій на білому коні списом пробиває смока. На голові святого Мономаховий вінок, з-під нього в'ються жмутки чорного, буйного волосся, грізно глядять випуклі очі, надуваються червоні, масткі губи. Через плече голуба лента. Юр — Петро. А смок — король Карло. Бритий, зіркатий, на висках жмутки волосся, як лиликові крила. Царський спис пробив його наскрізь, пришпилів до землі. Він в'ється з

болю, сичить, сіркою дише. "Слава побілившому дракона!"

Діти з острахом дивляться на візерунок. Їх відганяють від брам, щоб не спиняли роботи, котрої ще чимало. Цілі дерева привозять з лісів і вбивають рядами від воріт до воріт... Туди проїде цар.

Вулиці замітають, вигортають Бог вість колишнє болото. Поспішаються, бо сонце вже зійшло. Цілу ніч робили при лампах і смолоскипах, не жалуючи ні труда, ні грошей, щоб приподобатися побідоносному цареві, і коли ласки не запопасти його, так хоч не бачити гніву.

"Страшний бо цар во гніві своїм!"

У вікнах хат виставлені образи святого Петра, Георгія, Андрея, в знатніших попадаються портрети царя, мальовані рукою місцевих малярів. Перед образами свічки. Їх запалять, як надійде похід. Перед дверима стільці, накриті рушниками, на них хліб-сіль.

Останки колишнього замку, мохом порослі муривали дрижать від реву гармат. Пригадують колишні бої з року 1611-го і 1632-го під стінами Смоленська.

На Дніпрі уквітчані галери.

Між щоглами на шнурах хоруговки, на щоглах великі хоругви мають з чорним вірлом, з буквами царськими.

Город кривичів, насліддя Вячеслава і Всеволода Ярославовича, жемчуг у вінку Мономаха, стелиться під ногами московського царя. Забуває славні часи Ростислава, коли його купецькі судна сунулися по бистрих хвилях Дніпра, коли великий Новгород і гордий Псков шукав з ним приятельських зв'язків і підчинявся його впливам. Забуває незабутнього князя Святослава, котрий так завзято боронив його незалежності від Москви і від Литви, та покійно стелиться під ноги царя-побідника, царя-антихриста.

Дзвони на смоленських церквах гудуть, ревуть гармати, лопотять хоругви. Народ стурбовано чекає.

— Як над'їде, на коліна падай.

— Не треба. Цар не любить того.

— А як?

— Смирно стій. На нього дивись.

— А що кричать — "гура!" чи як?

— Що другі кричатимуть, кричи.

— О Господи, як страшно!

— Чим більший цар, тим гірший страх. Не знаєш?

— І хотіла би побачити його, і боюся. Кажуть, як яку дівку сподобає, зараз до себе бере.

— А ви не раді, — правда?

— Тю!

Розмову заглушують бубни. Харчать, гаркотять, грюхотять. Цілий відділ барабанщиків іде і бубнить. Як один.

Всі руки враз вгору піднімаються, всі палки в один мент на бубни падають. Хай би

один спізнився, — голова не його. Сам цар знамените бубнить, розуміє цю штуку. "Ді-дрррум-бум-бум!.. Ді-дрррум-бум-бум!"

По вікнах, по дверях, по кришах домів, як олов'яний град, розсипаються глухі, настирливі звуки "ді-дрррум-бум-бум!"

Барабанщики в такт ногами сильно викидають, болото з-під черевиків скаче на одіж і на лица людей. Подаються взад, попід мури.

"Шведи! Шведи!" — біжить з уст до уст. Товпа хвилюється, кождий рад побачити приниження тих, що привикли до слави. (Хто не дивиться радо на горе своїх ближніх). Пересуваються мовчаливі чвірки, в пошарпаних синіх каптанах, в чоботях рваних, з поперецьязуваними головами, з руками на опасках. Нерадо тримають крок, ступають, як чужими ногами, прикрий хід. Шведські полонені в тріумфальному поході царя Петра. Перед ними їх хоругви. Вели їх перше до перемоги й слави, тепер у неволю ведуть. Ніби розуміють це. Не розвиваються гордо, похилилися вділ, ніби руки в розпуці опустили, і замітають землю, чужу, непривітну. Товпа їм грозить кулаками. Падуть лайливі слова, вереск, свист, хтось плюнув. Бранці ніби не бачать того. Хто згадує минулі хвилини перемог, хто надіями забігає в будуче.

Живий ще Карло, живі каролінці, ще не скінчилася війна! Реви, товпо, плюй, скаженій, піддобрюйся цареві, котрий глядить на тебе, гірш ніж на стадо худоби, — на те ти товпа!.. Прости їм, Господи, не знають бо, що творять.

Якийсь молодий швед сильно на ногу налягає. Не може далше йти, ще не витягнена куля. Сперся на свого товариша і — плаче. З болю чи з сорому. Закрив очі рукою, закусив зуби, нічого не бачить і не чує... Перейшли.

— Нецікавий народ.

— Ніс напоздовж, очі впоперек, ти гадав які?

— Худяки.

— Сила в костях, не в салі. Бачиш, канони везуть. Котяться вулицями Смоленська на шведах здобуті гармати. На дулах кров, порозбивані замки, мало котра схоче на своїх стріляти. Підскакують на нерівних вулицях. Нерадо їдуть ними.

— Цар, цар!

І товпа реве, дереться, скаженіє. Не розбереш, що таке кричать. Підносяться руки з хлібом-сіллю, з чарками, з малими дітьми, щоб побачили переможного царя. Ось він. він, сам найясиїший, той, що шведа під Лісним розбив, переможитель!

Їде на чорному коні, чапрак золотом шитий, дорогим камінням оздоблений.

Царська голова вище всіх. Трикутний капелюх, на грудях срібний панцир, через груди голуба лента святого Андрея. Кінь угинається під ним. Не кождий понесе такий тягар. Цар голова гордо задер, малий вус торчить, очі шукають жертви.

Дивіться, дуhi смоленських князів, нащадки Ярослава й Мономаха, ваш наслідник вашими слідами ступає!

Біля царя Меншиков і Шереметєв. за ним його бояри й генерали, всі близькі йому і — його дубині. Щасливі, бо цар в днях перемоги не б'є. Хіба жартом, скорше милує вірних слуг своїх — кого ордером, кого землею, кого тим, що за ухо потягне. Ласкавий

цар в день своїх тріумфальних в'їздів. Ніхто не святкував їх так гучно і так довго, цілий тиждень... Кухлями п'ють горшку. Запиваються на смерть, щоб пам'ятали, як тріумфально в'їздив у город побідоносний цар.

Переїхали, перейшли. Тягнеться здобутий на шведах обоз, вози й візки, навантажені всяким добром. Позаду хорі й ранені. І тим довелось звеличувати царя. Деяким не довелось. Померли на возах. Лежать горілиць і незамкненими, скляними очима дивляться на чуже, мрачне й невеселе осіннє небо, засіяне хмарами сполошених воронів і галок.

Грають дзвони на смоленських церквах, від гуку гармат розсипаються старі городські мури, останні свідки колишніх, княжих часів.

Цар Петро святкує побілу біля Лісного.

Після в'їзду пир. Цар, генерали, бояри. Запрошено й деяких шведських старшин. Просьба чи приказ? Один не пішов. Кулю в лоб собі пустив.

— Молодець! — гукнув цар, почувши про цей інцидент. — Їй-Богу, молодець. Вип'ємо за його хоробру душу.

Випили.

— А тепер п'ю за здоровля полонених шведів, учителів моїх у воєнному ділі. Спасибі, що так добре вчили, чого доказом побіда під Лісним.

Цар у знаменитому настрою. Вже третій раз гримнув кулаком Меншикова по коліні, диво, що не сторощив. Здорово їсть, а ще більше п'є, найбільше анижівку. Жовті, глиняні лиця червоніють, очі випулюються, чуприна підноситься, як грива. Цар нагадує льва, що ось-ось вискочить із клітки і розідре когось.

— Жаль, що нема між нами гетьмана Мазепи. Дотепний чоловік. Не те, що ви, — каже цар.

Царські люди солодко всміхаються, ніби не знати який комплімент почули.

— Іван Степанович особливо гарно латинською мовою жартує. Вигадує такі сміховиті слова, що хоч кладися. Налийте мені анижівки. П'ю за здоровля Івана Степановича Мазепи.

Випивають.

— Іван Степанович, може, вже й не жиє, — завважив хтось із царських людей.

— Іван Степанович хитрий, він перехитрить і смерть, — жартує цар.

— Що хитрий, то правда, — завважує Шереметев. — Більше хитрий, як вільно гетьманові війська козацько-запорожського його величества царя.

Цар дивиться на Шереметева уважно.

— Не розумію. Висловлюйся ясніше.

Шереметев нахилиється до царя і щось йому півголосом говорить. Цар слухає і сопе, як ковальський мішок.

— Фу, чорт! Наскучило мені.

Шереметев мовкне, відсувається, маліє. Нагадує пса, на котрого господар накричав. Пес бере хвіст під себе і ховається до буди.

— Не розумію. Висловлюйся ясніше. Наскучили мені ті доноси, підозри і другії

глупості. Налити мені чарку!

Випив.

— Іван Степанович замудрий, щоб таку дурницю робить. Замудрий!

Цар грімко порожню чарку на стіл кладе.

— Іван Степанович нашому братові не рівня. Учений, досвідчений, чоловік заграничний.

— Власне тому, що за границею вчився... — починає Шафіров, але цар не дає йому докінчити гадки.

— Росія як не позичить розуму в заграниці, то зігнє, згине, втопиться у своїм бруді, смороді, в темноті. Заграниця — фу!

Цілий стіл з острахом глядить на розгніваного царя. Чекають, коли він чаркою або ножом кине Шафірову в лоб.

Але цар нараз, ніби йому якась нова гадка прибукалася до голови, тре чоло лівою рукою, лікоть спирає на столі, пальці до очей прикладає, — думає.

— Чорт його зна, того старого лиса. Можливо. Черкаси сподібні до всього. Але — невже ж би він смів?! — і цар кулаком грюкнув об стіл. — Невже ж би смів він робити що-небудь проти моєї волі і на мою шкоду?!

В салі муха бренить.

— Після обіду скликати консилиум. Розібрати й роздивити діло гетьмана Івана Степановича Мазепи. Чому він не їде, коли я його кличу, чому стільки на нього жалоб, що це за Понятовський, що до нього писав лист, і т. д. Треба раз з Іваном Степановичем зробити кінець.

Гук, шипіт, блеск, — пускають кольористі вогні. Цар охотник до них. Цар піротехнік.

Встає, обтирає масткі губи, хлібом чистить вус.

— Роздивити точно справу гетьмана Івана Степановича Мазепи. Супротивлення довше не стерплю. Або хай умирає, або хай слухає, що йому приказує цар... Фу! Чорт!

Перевертає крісло, розбиває дві чарки, спльовує крізь вікно і, не кивнувши нікому на прощання головою, ходою великолюда виходить із бенкетної салі, — високий і страшний цар Петро після перемоги біля Лисого.

ТАК МАЛО ЇХ!

Високе консилиум, себто царські міністри вкупі з фельдмаршалом Шереметєвим, вирішило: *primo*: післати царський наказ до київського воєводи князя Дмитра Михайловича Голицина, щоб він з царськими ратними людьми, що були в нього в Києві під рукою, і з усею чималою армією ішов у глиб України, маючи на меті не допускати хибності поміж непевним українським народом.

Secundo: приказати гетьманові Мазепі, щоб він післав воєводі Дмитрові Михайловичеві Голицину козацький гурт із різних полків свого регіменту, а решту свого війська розставив понад Десною.

Tertio: щоб гетьман своєю особою явився у головну царську квартиру задля важкої розмови з фельдмаршалом.

Аргументи ад 3. Між народом поширюється чутка, немов то гетьман хоче кинути

Україну, треба розвіяти її, гетьманові відомі нориви і звичаї тутешні, його інформації потрібні і важні, а врешті свавольства, які прокидаються на Україні, затихнуть, коли народ побачить, що українське і московське військо — це одно...

Гетьман прочитав рішення царського консилиуму і жбурнув папір на стіл.

— Пустили фарбу. Тут уже ясно стоїть: окремого українського війська не повинно бути, а гетьман Мазепа має віддати себе в руки царського фельдмаршала. Як я передбачав, так і сталося. Та не діждуть. Ніколи в світі такого самогубства не зроблю.

Покликав Войнаровського:

— На, читай!

Войнаровський перебіг очима стріки.

— Що ж ти на це?

— Хочуть нам заспівати амінь.

— Хочуть. Тут виразно стоїть: між народом поширюються чутки, немов то гетьман задумує кинути Україну, себто до шведів перейти, тому він повинен усі свої сили віддати під московську команду, а сам у царську квартиру йти, щоб добровільно віддати себе катам. Дурні! Дурні!

Гетьман ходив по своїй світлиці і не міг заспокоїтися.

— Добре мені доносив мій канцелярист Болбот, що москалі притворюються, немов то довірюють мені, а в дійсності тільки того й хочуть, щоб мене безборонним дістати в свої руки. Де Орлик? Клич його тут!

Войнаровський покликав Орлика. Гетьман і йому ткнув письмо до рук:

— Читай!

Орлик прочитав рішення царської ради.

— Ясно. Правда, що ясно? Опала личина, бачиш які! А ти хитався.

— Хитався, ваша милосте, признаюся до гріха. Але я вже рішився. Для нас немає вороття.

— До шведів.

— До шведів!

— Амінь, — доповів гетьман і перехрестився. — Пищи! Гетьман восени, по грудді, бувши важко хорим, ніяк сухопуттям їхати не може. Але приказ царя він виконає, хоч би йому довелось умерти по дорозі. Човном із Салтикової Дівиці попливе по Десні проти води, а потім по Борзні до города Борзни. Додай: гетьман прохає, щоб новопоставлений митрополит Йоасаф, вертаючи Москви, поступив до Борзни й маслособорував його, якщо гетьман не умре скорше по дорозі... Так.

Орлик писав, гетьман неспокійно ходив по своїй квартирі. Думав.

Войнаровський побожно водив за ним своїми мрійливими очима.

— На тім не край. Камінь зрушений з місця, — треба його відкинути геть. Хай котиться у пропасть. Або полетить до чорта, або задавить нас... Поклич мені старшин!

Чекали в гетьманській канцелярії, жадні рішаючих вісток. Бачили, що наближається перелім. рішається доля їх і України.

Увійшли Ломиковський, Горленко, Апостол. Гетьман і їм казав прочитати злочасне

ПИСЬМО.

Читали двічі, не довіряючи своїм очам. Все, що балакалося пошепки, тайки, як здогади, як звичайні політичні сплітки, стояло тепер чорне на білім, рішаюче, певне, безсоромне. Віддай військо царському фельдмаршалові, а себе здавай на ласку й неласку царя. Безглуздя на Україні заспокоїть київський воєвода, козаки вигинуть у боя[, гетьманові голову зрубають.

— Що ж ви на це? — питався гетьман старшин.

— Нічого іншого ми й не ждали, — ніби спокійно відповів Ломиковський, нагортаючи на лисину останки свого чорного волосся.

— Що мусіло статися, сталося, — додав Горленко.

— Показав чорт свою чортячу пику, — докинув Данило Апостол.

— Але що нам почати тепер? — питався гетьман, — Кажіть! Говоріть ясно і рішучо, не затаюйте гадок.

— Скажемо, що казали не раз.

— До чого намовляли ми милість вашу.

— Про що благали тебе, пане гетьмане.

— Себто? — питався гетьман.

— Щоб переходити негайно до шведів.

— Значиться, хочете, щоб посилати до короля. Кажіть.

— Як же не посилати! Це вже давно треба було зробити, показуючи, як, де і коли можуть зійтися наші війська.

— Наші війська! — сумно повторив гетьман.

— Наші війська...

— Не журися, гетьмане, — потішав його Ломиковський. — Мало тепер у тебе козаків, та Козацька Мати не пропала. Прилинуть вірли до нового гнізда, не бійсь! Посилай до короля Карла.

Просили його, благали, наглили.

— Це вже давно треба було зробити, а ти гаявся, тепер останній мент. Відповіш за нього.

— Голос народу, голос Бога... Ти вже готовий, Пилипе?

— Готовий, дякуючи Богу.

— Так пиши інструкцію до Карлового канцлера графа Піпера. Пиши, що гетьман і близькі до нього старшини тішаться, що король шведський ступив на Україну і щирим серцем вітають його. Проять у нього допомоги у великому ділі визволення рідної землі. Впевняють в прихильності своїй, благають чимскорше вирядити до них помічний відділ, а для переправи його через Десну обіцяють збудувати в Макошинській пристані пороми... Добре так? — питався гетьман старшин.

— Добре, щоб тільки не було запізно.

— До Карла недалеко. Пішлемо це письмо негайно. Але ким?

В думках переходив людей, котрим міг би довірити таке важне діло. Від цього кроку може залежати все. За лист і за інструкції, які усно треба додати до нього, цар не

пожалував би грошей. Тут треба певного чоловіка, найпевнішого... І очі гетьмана мимохіть упали на Войнаровського. Ні. Цього не пішле. Надто знатний. Войнаровського не можна виставляти на таку небезпеку.

— Бистрицький у нас? — спитав гетьман. Відповіли, що так.

— Бистрицький поїде до короля Карла. Він на чотири ноги кутий.

Післали по Бистрицького, управителя гетьманської Шептаківської волості та його далекого свояка. Між тим Орлик скомпонував до Піпера письмо по-латинськи, а гетьманський аптекар переклав його на німецьку мову. Підпису гетьмана для всякої безпеки не поклав. Бистрицький пішов.

— Та-ак... — і гетьман відітхнув. — Здається, все, що треба було зробити. А тепер, — звернувся до своїх полковників, — на вас черга. Полки ваші готові?

— Хоч би цей мент у похід.

— Гаразд. Виступайте. Знаєте мої плани. Робіть так, щоб не пропали для справи. Числю на вас. Хай вас Господь веде!

Обіймав їх, прощався і благословив.

— Дасть Бог, побачимося скоро, над Десною.

— Дай Боже!

Відпровадив їх до воріт.

Вернувши, довго бився з думками. Збирав докупити всі нитки своєї теперішньої сітки. Ще кілька днів, заки вирішиться судьба, заки стане по другому боці. Тут шведи і він, а там Петро. Пічнеться нова глава української історії. Кілька днів не дати себе в руки ворогам.

Почував відповідальність, як камінь на своїх плечах. Важкий! Боже, дай донести його!

Нездужав. Події останніх літ підірвали його здоров'я, підкосили. На коня сісти не міг. Боліло в крижах, чорно робилося в очах. Не піддаватися, стояти, витривати на становищі, тепер, коли рішається усе, — витривати! — кричав на себе в душі, як вожд на своє військо, котре захитувалося в бою. Ви-три-ва-ти!

— Андрію! — звернувся нараз до Войнаровського, і голос його заломився. Почувалася в ньому любов, почувався жаль.

— Що скажете, дядьку?

— Ще одна гадка прийшла мені до голови.

— Кажіть.

Гетьман говорив лагідно і м'яко:

— Треба мені Меншикова заспокоїти, щоб не кликав до себе. Не знаю як. Чи не поїхав би ти? Я купив землю у Рильському повіті. Скажеш, що поїхав допильнувати купна. Це їх заспокоїть. Погадають, що гетьманові і не сниться відриватися від тієї держави, в котрій він собі нові землі купує. Що ж ти на це?

— Як гадаєте, дядьку, що треба, поїду. Гетьман пригорнув свого небожа до груді.

— Спасибі, Андрію. Одного тебе маю, а довелось й тебе виставляти на таку небезпеку, — для справи.

— Для справи, — повторив Войнаровський. На майдані озвалися сурми.

Останки вірних полків виступали в похід: Миргородського, Полтавського, Прилуцького. Старі, досвідчені в боях козаки, котрих гетьман беріг, як ока в лобі, на рішаючий мент.

Цей мент прийшов.

— З Богом ідіть! — і гетьман благословив їх на непевну дорогу.

Довго стояв у вікні, дивлячись на широкий шлях, котрим посувалися козацькі чвірки, чети, відділи, піші і на конях, з піснею на устах, з завзяттям у душі. Котилися гармати, виблискували шаблі й мушкети. Старшини на конях чвалували полями.

Гетьман стояв, поки не переїхав останній від обозу, поки останній чура не поволікся за ним.

— Пішли. Так мало їх... — Знеможений, повалився на лавку і вхопив голову в руки.
— Так мало!..

Примітки:

[1] Орден.

[2] Король Станіслав (латин.)

[3] Чіткі угоди роблять добрих друзів (латин.)

[4] Вислід війни завжди є під сумнівом (латин.)

[5] Ганнібал перед воротами (латин.)

[6] Зводи законів (латин.)

[7] Велебний отче (латин.)

[8] Я бідний і нещасний (латин.)

[9] Звичайний слуга Божий (латин.)

[10] Помилка щодо особи (латин.)

[11] Велебний отець (латин.)

[12] З найбільшою похвалою (латин.)

[13] Георгій фауст Гайдельберзький півбог (латин.)

[14] Станіслав король (пол.)

[15] Благо вітчизни є останнім доводом (латин.)

[16] Диявольський адвокат (латин.)

[17] Для прикладу (латин.)

[18] З найбільшою пильністю (латин.)

[19] По-перше (латин.)

[20] По-друге (латин.)

[21] По-третє (латин.)

[22] Карл король (латин.)

[23] Не руш мене (латин.)

[24] До справи! (латин.)

[25] Слова відлітають, написане залишається (латин.)

[26] Поспішай, велебний отчеі (латин.)

- [27] Дякую вашій ясновельможності (латин.)
- [28] Отже, до діла! (латин.)
- [29] Право цілої стародавньої України, чи Роксоланії (латин.)
- [30] Добрі угоди роблять добрих друзів (латин.)
- [31] Для більшої слави Божої (латин.)
- [32] Ставлення (латин.)
- [33] Упсальський студент (латин.)
- [34] Кінних і піших (фр.)
- [35] Віват король Карл! (латин.)
- [36] Тут не першого сорту (латин.)
- [37] Легат (післанець) українського гетьмана Івана Мазепи єсьм (латин.)
- [38] Віват вікторія, віват! (латин.)
- [39] Зволікач (латин.)